

GÜLSƏRƏN AKALIN

**Türk düşüncə və
siyasi həyatında
ƏHMƏD AĞAOĞLU**

Çevirəni və nəşrə hazırlayanı

SAMİRƏ MƏMMƏDOVA

Bakı – AzAtaM - 2004

Məsləhətçi:
Nizami Cəfərov,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Elmi redaktor:
Osman Musayev

A 39 — Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, AzAtaM, 2004, 164 səh.

Bu tədqiqat işi 1999-cu ildə Ankarada Gülsərən Akalın tərəfindən Hacəttəpə Universitetinin Atatürk İlkələri və İnkılab Tarixi İnstitutunda hazırlanmışdır.

Kitab dörd bölmədən: I bölmə - Ə.Ağaoğlunun həyatı (1869-1939); II bölmə - Ə.Ağaoğluya görə din, dünyəvilik və qadın hüquqları; III bölmə - Ə.Ağaoğlu və Türk milliyətçiliyi; IV bölmə - Ə.Ağaoğluya görə liberalizm və demokratiya - ibarətdir.

Ə.Ağaoğlu türk düşüncə və siyasi həyatında aktiv rol oynamışdır. O, ali təhsilini Fransada tamamladıqdan sonra Azərbaycana qayıtmış, 1909-cu ildən ömrünün sonuna - 1939-cu ilədək Türkiyədə yaşamışdır.

Bu əsər Azərbaycan ictimai fikrində Ə. Ağaoğlu şəxsiyyətinə olan böyük marağı təmin edəcək və bu sahədə yaranmış boşluğu dolduracaqdır.

Monoqrafiya geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© G. Akalın. B., 2004

Ön söz

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində bir çox cəhətdən sivilizasiyaya qovuşmuş Qərbin əksər sahələrdə geridə qalmış Şərqlə ayrı-ayrı üsul və formalarla müdaxiləsi onu təcridcən silkelədi. Şərq sözünün bütün mənalarında hərəkətə gəlməyə məcbur oldu. Dünya imperializminin qüvvətlənməsi fonunda hegemonçuluq siyasətinə qarşı yeni qüvvələr meydana çıxmağa başladı. Bu tarixi zərurəti həqiqətə çevirə biləcək ideya, hər şeydən öncə, artıq zamanın qabaqcıl məfkurələrindən birinə çevrilməkdə olan türkçülük və türk millətçiliyi oldu. Bu ideologiyanın təməlini, əsasını qoyanlar isə Qərbin ən intellektual potensialı toplaşmış universitetlərində təhsil alıb qayıtmış Əhməd bəy Ağaoğlu kimi əsl türk ziyalıları idi. Həmin dövrdə dünyada gedən prosesləri öz xeyrinə dəyişmək siyasətini ardıcıl olaraq həyata keçirən Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olan Azərbaycanda və digər türk dövlət və topluluqlarında millətçilik edənlər, bu ideologiyayı daşıyanlar üçün heç də asan olmayan siyasi şərait mövcud idi. Buna görə də Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Zəki Vəlid Toğan, İsmayıl Qaspiralı kimi ziyalılar Türkiyəyə mühacirət etdilər.

Türkiyədə isə Azərbaycanda olduğu kimi ümmətçilik və millətçilik arasında kəskin fikir dartsımaları gedirdi. Əslində bu dartsımanı Osmançılıqla yeniləşmə - Türkiyəçilik arasında mübarizə kimi xarakterizə etmək olar. Mübarizənin ikinci tərəfində çağdaş Türkiyənin qurucusu və dünyanın çox böyük dövlət və siyasət adamı Mustafa Kamal Atatürk dayanırdı. Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncə tarixində önəmli rola malik olan Əhməd bəy Ağaoğlu türk dünyasının ideoloqu kimi Atatürkün mübarizə apardığı Qərbyönlü Türkiyə uğrunda mübarizələrdən biri oldu. Ağaoğlunun Atatürkə və onun apardığı böyük mübarizəyə münasibəti həm də Türkiyəni özünə daim örnək və arxa sayan Azərbaycan türkünün münasibəti idi. Bu mənada Ə. Ağaoğlu irsinin araşdırılması Azərbaycan ictimai fikri üçün çox önəmlidir. Azərbaycanda onun 1909-cu ilə qədərki ədəbi-ictimai və publisistik fəaliyyəti marksistləninçi mövqedən olsa da tədqiq olunub. Ancaq həyatının Türkiyə dövrü isə dərindən tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan türkiyəli tədqiqatçı, Ankara Hacəttəpə Universitetinin əməkdaşı Gülsərən Akalının "Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu" adlı əsəri diqqətəlayiqdir. Əsəri Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin şöbə müdiri, tədqiqatçı Samirə Məmmədova Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıraraq

nəşrə hazırlayıb. Əsər oxuculara kiçik ixtisarla təqdim olunur. Bu ixtisar daha çox əsərin Ə.Ağaoğlunun Azərbaycandakı fəaliyyətinə həsr olunmuş hissəsinə aiddir.

Gülsərən Akalının bu əsərini oxuyanlar Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-publisistik fikir tarixində böyük rol oynamış Ə.Ağaoğlunun yalnız həyatı və fəaliyyəti ilə deyil, eyni zamanda XX yüzilliyin 30-cu illərinin ortalarına qədərki Türkiyədə gedən ictimai-siyasi hadisələrin tarixi mahiyyəti ilə tanış olacaqlar.

*Azərbaycanda
Atatürk Mərkəzi*

Giriş

Yaxın tariximizdə düşüncə axınlarının meydana gəlməsində və inkişafında müxtəlif şəxsiyyətlərin rolu olmuşdur. XVII əsrdən etibarən Avropada mövcud çağdaşlaşma hərəkatları bu sahədə geri qalmış dövlətlərə də təsir göstərmişdir. Bu canlanmanın müxtəlif coğrafi ərazilərdə yerləşən Türk dövlətlərində də canlanmaya səbəb olmuşdur. XIX-XX əsrlərdə isə cəmiyyətlər böyük dəyişikliklər mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Əhməd Ağaoğlu XX əsr Türk düşüncə və siyasi həyatında önəmli rol oynamış öndərlərdən biridir. Türk və ümumən İslam xalqlarının ancaq Qərb mədəniyyətinin prinsiplərini həyat tərzlərinə daxil edərək xilas olmaq inancı Əhməd Ağaoğlunu türk milliyyətçiliyinin öndər düşüncəli şəxsiyyətlərindən birinə çevirmişdir. Əhməd Ağaoğlunun düşüncələri zaman-zaman şahidi olduğu hadisələr və aldığı təhsillə formalaşmışdır.

Ədəbi fəaliyyətə Fransada başlayan Əhməd Ağaoğlu ilk məqalələrində müsəlman dünyasını, İran cəmiyyətini və şiəliyi Avropaya tanıtməyə və Avropada bu mövzularla bağlı mövcud ilkin mülahizələri dəyişdirməyə çalışmışdır. Tiflisdə nəşr olunan qəzetlərə göndərdiyi yazılarla Azərbaycan cəmiyyətini maarifləndirmək, oyandırmaq istəmişdir. O dövrdəki yazılarının İslamla bağlı olması və Türkçülük düşüncəsinin tam şəkildə formalaşmaması Əhməd Ağaoğlunu İslamçı kimi tanıtmışdır.

Əhməd Ağaoğlu XX əsrin sonunda Azərbaycanda yaranan Yeniləşmə hərəkatını Rusiyanın Azərbaycanda açdığı məktəblərlə və Rusiyanın həyata keçirdiyi siyasətlə əlaqələndirirdi. Həsən bəy Zərdabinin ilk dəfə türk dilində nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qəzetinin çapının Rusiyanın təzyiqi ilə dayandırıldığını qeyd edən Əhməd Ağaoğlu bu hərəkatın xalqa türk olduqlarını, arxalarında bir Türk dövlətinin dayandığını anlatmağa başladığını yazırdı. Beləliklə, Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanda oyanışın XIX əsrdən siyasi və mədəni sahələrdə hakim İran nüfuzunun yenilməsi ilə həyata keçdiyini dəqiq şəkildə açıqlamışdır.

Əhməd Ağaoğlu Bakıda nəşr olunan "Kaspi" qəzetindəki bəzi məqalələrində də İslamla bağlı yanlışlıqların rühanilərə aid olduğunu irəli sürmüşdür. "Həyat" və "İrşad" adlı qəzetlərdə də müsəlmanları öz hüquqlarını qorumağa dəvət edən məqalələr yazmışdır.

Bu dövrdə Əhməd Ağaoğlu Rusiyada başlayan inqilablardan Azərbaycan xalqının faydalanması üçün çalışmalarını davam etdirmişdir,

Eyni zamanda Ə. Ağaoğlu xalqı hərəkata cəlb etmək üçün hər addımda cəhd göstərmişdir. Aramsız erməni hücumları türklərin təşkilatlanmasını sürətləndirmiş və Ə. Ağaoğlu "Difai" adlı təşkilat yaratmışdır. Lakin Rusiya tərəfindən ciddi təqib olunması Ə. Ağaoğlunun Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

1908-ci ildə Osmanlı dövlətinə gələn Əhməd Ağaoğlu eyni amalla bu dövlətə üz tutan digər dostları ilə birlikdə Türkcülük hərəkatını genişləndirmiş və Türkcülüynün bir siyasi cərəyan kimi formalaşmasında iştirak etmişdir. "Sırat-ı Müstakim" və "Sebilürreşad"da dərc olunan məqalələri araşdırıldıqda "İran tarixi" və "İslam-i Aləm" adlı silsilə yazılan diqqətimizi çəkir. Bu məqalələrini Ə. Ağaoğlu daha çox o dövrün tələblərinə uyğun mövzularda yazmışdı. Şərqlə Qərbi müqayisə etmiş, o vaxtkı İngiltərə, Fransa, Almaniya və İtaliyanın müstəmləkə fəaliyyətlərini, bu xalqların tarixi niyyətlərini açıqlamış və İslam ölkələrini qarşılaşdıqları təhlükələrlə bağlı xəbərdar etməyə çalışmışdır.

"Türk Yurdu"nda çap olunan məqalələrində isə Türk toplumunun tarixi proseslərdəki iştirakını, mədəniyyət sahəsindəki xidmətlərini dilə gətirərək onların yeni bir millət anlayışı ətrafında birləşməsinə çalışmışdır. Yenə bu dövrdə Türkləri xilas edəcək düşüncənin Türkcülük olduğunu irəli sürmüşdür. Bu səbəblə də Osmançılıq və İslamçılıq axınlarının bəzi tərəfdarları ilə yazılı mübahisələr etmişdir.

Ə. Ağaoğlu Osmanlı Məbusan Məclisində də işləmiş, burada dövrün aktual məsələləri ilə bağlı 39 çıxış etmişdir. Osmanlı dövlətində yaşadığı vaxtlarda Azərbaycanla əlaqələrini kəsməmiş, bu dövlətin Azərbaycanla bağlı işlərində fəal rol oynamışdı. Azərbaycan nümayəndəsi kimi iştirak edəcəyi toplantıya gedərkən İstanbulda tutulduqdan və Maltada əsirlik günləri yaşadıqdan sonra Ə. Ağaoğlu Anadoludakı Milli Mücadilə hərəkatına qoşulmuşdur.

Əhməd Ağaoğlu Milli Mücadilə illərində Mətbuat və İstihbarat şöbəsinin müdiri kimi "Hakimiyyət-i Milliyyə" qəzetində baş müxbir işləmişdir. Xüsusilə, bu illərdə Milli Mücadilə hərəkatının bir inqilabi hadisə olduğunu xalqa çatdıran məqalələr yazmışdır.

Əhməd Ağaoğlu TBMM-nin II və III çağırışlarında millət vəkili seçilmişdir. TBMM-dəki 53 çıxışında o, ümumiyyətlə ictimai mövzulara toxunmuşdur. O, Cümhuriyyətlə bərabər, Anadolu və Rumeli Müdafaai Hukuk Cəmiyyətinin davamı olaraq qurulan Cümhuriyyət Xalq Partiyasının ilk nizamnaməsini tərtib edənlərdən biri olmuşdur. Bir müddətdən sonra CXP hökumətinin fəaliyyətini tənqid etməyə başlayan

Ağaoğlu, 1930-cu illərdə iqtisadiyyatda fərd azadlığına əsaslanan liberalizmin müdafiəçisi kimi tanınmışdır. Qərbi mədəniyyətinin təməlinə fərdin hər sahədə azadlığının dayanması düşüncəsindən ayrılmayan Əhməd Ağaoğlu 1930-cu illərdə Türkiyədə mövcud iqtisadi sistem axtarışlarında, təbii olaraq liberal bölmədə yer almışdır. Kadroçularla yazılı mübahisələrə girişmişdir. 1933-cü ildə Universitetdən təqaüdə çıxan Əhməd Ağaoğlu bundan sonrakı fəaliyyətində "Akın" qəzetində hökuməti tənqid edən məqalələri ilə davam etmiş, xatirələrini isə "Akın" və "Kültür Haftası" dərgisində nəşr etdirmişdir.

Deməli, bu əsərimizdə yaxın tariximizin önəmli hadisələrində iştirak edən, düşüncələri, əsərləri ilə diqqəti cəlb edən Əhməd Ağaoğlunun Türk düşüncə və siyasi həyatındakı yerini tədqiq edəcəyik. Əhməd Ağaoğlunun Türk düşüncə həyatında hansı xüsusiyyətləri ilə tanındığını, düşüncələrini, bu düşüncələrin toplumdakı izləri, insanlarla hansı şəraitdə və nə üçün yazılı şəkildə mübahisə etdiyini, dövrün düşüncəsinin, cəmiyyət anlayışının nə olduğunu obyektiv münasibətlə açıqlamağa çalışacağıq.

Ə. Ağaoğlu bir çox əsərlər yazmış şəxsiyyətdir. Tədqiqatımıza keçməzdən öncə Əhməd Ağaoğlunun çap olunan kitabları haqqında məlumat vermək istərdik:

Şiə Məzhəbi və Qaynaqları, London, 1893.

Əhməd Ağaoğlunun 1892-ci ildə Londonda keçirilən IX Şərqişnaslar Konfransına təqdim etdiyi məqaləsidir. Bu bildirişində Ağaoğlu şiəliyin İranda necə rəsmi dövlət dini olmasını açıqlamışdır. Qızı Sürəyya Ağaoğlu bu yazısına görə atasına İran Şahı tərəfindən firuzə üzük hədiyyə edildiyini bildirir (146, s.7).

İslamiyyətdə Qadın. Nəbioğlu Yayinevi, İstanbul, 1959.

Qadınların İslamdan əvvəl və sonrakı vəziyyətindən bəhs edən bu əsərdə Əhməd Ağaoğlu İslam mənbələrinə əsaslanaraq onların tarixi proseslərdəki iştirakına toxunmuş və XX əsrin əvvəllərində müxtəlif cəmiyyətlərdə qadın hüquqları məsələsini tədqiq etmişdi. 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap olunan bu əsəri Həsən Əli Ediz türk dilinə çevirmişdir. Bu tərcümə ilk dəfə 1959-cu ildə İstanbulda çap olunmuşdu. Əsər sonralar Birey Toplum Yayınları arasında yenidən nəşr olunmuşdu.

Türk Təşkilat-i Əsasiyəsi. Ankara, 1925.

Ə. Ağaoğlunun Ankara Universiteti Hüquq Fakültəsindəki mühazirələrindən qeydlərdir.

İngiltərə və Hindistan. İstanbul, 1929.

Ə. Ağaoğlu bu əsərində İngiltərənin idarəetmə və dövlət təşkilatlarındakı başarılarının səbəbini açıqlayır. Əsərdə Ağaoğlu İngiltərənin özündən böyük ölkələri, xüsusilə Hindistanı necə müstəmləkəsinə çevirdiyini izah edir.

Sərbəst İnsanlar Ölkəsində. Sanayi-i Nəfise Mətbəəsi, 1930.

Əhməd Ağaoğlunun alleqorik əsərlərindən biridir. Əsərdə müəllif əsarət zəncirlərini qıraraq qaçan bir Türkün demokratik ölkəyə gəlməsi və bu ölkənin vətəndaşı olması üçün nələrlə etməli olduğunu göstərir. Ə. Ağaoğlu "Sərbəst İnsanlar Ölkəsi" deyərək adlandırdığı bu xəyali ölkənin başqalarının hüquqlarına sayğı göstərən, qanunlarla idarə olunan bir yer olduğunu göstərir. Ölkənin yaşayış tərzini, qanunları əsərdə utopik anlama şərh olunur.

Hüquq Tarixi. İstanbul, 1931.

Ə. Ağaoğlunun Hüquq fakültəsində 1931-1932-ci tədris illərində keçdiyi dərslərin bəzi məqamlarıdır.

Dövlət və Fərd. İstanbul, 1933.

Ə. Ağaoğlunun "Cümhuriyyət" qəzetində "Kadro" dərgisi və Kadro hərəkatı ilə bağlı çap olunmuş məqalələrinin toplusudur. 1932-ci il noyabrın 13-də "Cümhuriyyət" qəzetində çap olunan bu məqalələr silsiləsinin ilk yazısının başlığı - Dövlət və Fərd sonralar kitabın adı olmuşdur. Məqalələr silsiləsi 14 yazıdan ibarətdir.

1500 ilə 1900 arasında İran. Başvəkalət Basımevi, Ankara, 1934.

XVI əsrin əvvəllərindən 1896-cı ilə qədərki İran tarixi və İran tarixində Türklərin rolu mövzusunda bəhs edir.

İran və İnkilabı. Ankara, 1941.

XVI əsrdən 1925-ci ilə qədərki İran tarixindən və İran Şahı Rza Pəhləvi dövründə baş vermiş tarixi hadisələrdən bəhs edir. Əslində bu, 1500 ilə 1900 arasında İran sərəlvəhəli əsərə 1896-cı ildən sonrakı hadisələrin əlavə edilərək genişləndirilmiş formasıdır.

Üç Mədəniyyət. İstanbul, 1972.

Ə. Ağaoğlunun Maltada əsirlikdə olduğu vaxtlarda yazdığı müxtəlif mövzulardakı yazıları sonralar - 1927-ci ildə "Üç Mədəniyyət" adı altında toplanmışdır. Əsərdəki mövzular Üç Mədəniyyət, Din, Əxlaq, Fərd, Ailə, Cəmiyyət, Dövlət, Hökumət başlıqları ilə verilmişdir. Bu yazılar kitab şəklində çap olunmamışdan əvvəl "Türk Yurdu" dərgisində silsilə olaraq dərc olunmuşdur. Əsər ilk dəfə kitab şəklində 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonralar bir neçə dəfə çap edilmişdir. Monoqrafiyada 1972-ci ildə İstanbulda Başbakanlıq Kültür Müstəşarlığı tərəfindən çap olunan və üzərində "birinci nəşr" qeydi olan nüsxəsindən istifadə etmişik.

Mən Nəyəm. İstanbul, 1939.

Əhməd Ağaoğlu 1936-cı il sentyabrın 5-də "Cümhuriyyət" qəzetində bu başlıqla çap olunan beş məqalədən ibarət yazı silsiləsini 1939-cu il dekabrın 19-da eyni adla əlavə dörd məqalə yazaraq davam etdirmişdir. Övladları Ə. Ağaoğlunun ölümündən sonra dərc olunmamış üç məqaləsini də əlavə edərək on iki məqalədən ibarət "Mən Nəyəm" adlı kitab çap etdirmişlər. Alleqorik əsərdir. Əsərdə bölmələrdən biri "Tanrı Dağında" adlanır. Əhməd Ağaoğlunun "Cümhuriyyət" qəzetində əski Türk yaşayışına dair yazdığı məqaləsi sonralar "Mən Nəyəm" adlı əsərində eyni adla çap olunmuşdur. Əhməd Ağaoğlu qədim Türk yaşayışına dair məlumatları rus alimi Serejovskinin "Yakutlar" əsərindən əldə etmişdir. Bu yazı da alleqorik əsərdir.

Altmış yeddi il sonra, (Səməd Ağaoğlunun "Atamdan Xatirələr" kitabında), Ağaoğlu Külliyyəti 2, Ankara, 1940.

Əhməd Ağaoğlunun uşaqlığından Fransadakı təhsil illərinə qədərki xatirələridir. Onun bu xatirələri əlyazma şəklindədir. O bu xatirələri tamamlaya bilməmişdi. Əhməd Ağaoğlunun vəfatından sonra oğlu Səməd Ağaoğlu "Atamdan Xatirələr" adlı kitabının 61-122-ci səhifələrində bu xatirələri vermişdir.

İhtilal mı İnqilab mı. Ankara, 1942.

Ə. Ağaoğlunun "Böyük Zəfər" dən öncə Anadoluda başlayan və davam edən hərəkətin yeni dövlət qurmaq prinsipinə əsaslandığını və Milli Qurtuluş Mübarizəsi apardığını nəzərə çatdırmaq məqsəd ilə yazılmış məqalələrindən ibarət əsəri 1922-ci ilin may- avqust aylarında

"Hakimiyyət-i Milliyyə" qəzetində dərc olunmuşdur. Bu məqalələr ölümündən sonra toplanaraq kitab şəklində çap olunmuşdur.

Könülsüz Olmaz. Ağaoğlu Külliyyatı 4, Ankara, 1941.

Maltada sürgün günlərində yazılmış didaktik xatirələrdir. Ə. Ağaoğlunun alleqorik əsərlərindən biridir.

Sərbəst Firqə Xatirələri. İstanbul, 1969.

1930-cu ildə təşkil olunan Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına necə daxil olduğundan, o günlərin siyasi mühitindən, Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının hədəflərindən və düşdüyü vəziyyətdən bəhs edən xatirələrdir.

Etrüsk Mədəniyyəti və bunların Roma Mədəniyyətinə təsiri. Türk Tarixinin Ana Xətləri əsərinin əlyazmaları.

Əsərdə Avropa mədəniyyətini yaradan Etrüsklərin kim olduğu və Roma mədəniyyətinə necə təsir göstərdikləri verilib. Türklərin Avropa Mədəniyyətinin əsasında ümumtürk mədəniyyətinin dayanması düşüncəsini üstüörtülü şəkildə verməyə çalışmışdır.

Peter Kropotkin, Etika (Əxlaqın mənbəyi və izahı), Vakit Qəzet Mətbəəsi Kütüphanəsi basımı, İstanbul, 1935; İstanbul, 1991.

Əhməd Ağaoğlu Kropotkinin bu əsərini türk dilinə çevirmişdir.

Ə. Ağaoğlunun bu əsərlərindən başqa Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Adam Smitin məşhur əsəri "La Richees les Nations"u "Servet-i Milel" adıyla türk dilinə tərcümə edib nəşrə hazırladığı qeyd olunsaydı (189, s.298) da araşdırmalarımız nəticəsində onun bu əsərin tərcüməsində iştirak etmədiyini öyrəndik. Bu əsər türk dilinə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Lakin nəşr olunduğu vaxtlarda "Hər f İnqilabı" keçirilməsi səbəbi ilə yeni əlifba ilə çap olunması üçün nəşri dayandırılmış, yeni əlifbaya keçildikdən sonra isə çap olunmamışdır. Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsinin bir hissəsi son vaxtlar ailəsi tərəfindən Əli Heydər Bayata verilmişdir (161, s.42).

İslam və Axund.

Məzhəb davalarının İslama verdiyi zərərlərdən bəhs edir. Çap olunmamışdır. 1900-cü ildə Qafqazda yazılan, lakin çap olunmayan bu əsər o dövrdə böyük əks-səda yaratmışdır. Gültəkin Ağaoğlu əllərində bu yazının bir neçə nüsxəsinin olduğunu, lakin Molla Güranıdakı evlərində

baş verən yanğında xeyli kitab və dərgi ilə birlikdə bu əsərin də nüsxələrinin yandığını bildirmişdir.

Peyami Safaya Axirətdən Məktublar.

Əhməd Ağaoğlunun çap olunmamış əsərlərindən biridir. Bu əsəri əldə etmək mümkün olmamışdır.

Serejovski, Yakutlar.

Əhməd Ağaoğlunun tərcümə etdiyi əsərlərdən biridir. Ağaoğlu bu əsəri tərcümə etmiş, ancaq çap etdirməmişdi. Əsərdəki əski türk həyatına dair məlumatlardan "Tanrı Dağında" adlı əsərində istifadə etmişdir.

I BÖLMƏ

Əhməd Ağaoğlunun həyatı (1869-1939)

Ailəsi və uşaqılıq illəri

Əhməd Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdur (1; 2; 169, s.193). Şuşa Qarabağ vilayətinin mərkəzidir. Atası Qarabağlı İbrahim bəyin oğlu Mirzə Həsən bəy (142, s.64-65; 114; 115; 116; 117; 118; 147, s.190), anası Sarıca Əli adlı köçəri türk tayfasından olan Rəfi bəyin qızı Tazə xanım idi (147, s.190; 237; 142, s.152-158).

Ə.Ağaoğlunun ata tərəfinə Mirzə titulunun verilməsi ailənin ziyalı təbəqəsindən olduğunu göstərir (147, s.190). Xüsusilə, böyük babası Mirzə İbrahim Şuşanın ən məşhur ziyalılardan sayılırdı. O, xəttat idi və türk dilində şerlər yazırdı (147, s.190).

Ə.Ağaoğlunun əmiləri türk dilindən başqa fars, ərəb və rus dillərini də bilirdilər. Qıyası, bütün ailə Şuşada elmi ilə tanınmışdı. Xüsusilə, Mirzə Həsənin dayısının ailəsi Qarabağın ən tanınmış elm ocaqlarından idi. Ə.Ağaoğlu uşaqılıq vaxtlarından belə bir ailədə yetişmişdi (147, s.190).

Əhməd Ağaoğlunun təhsilində anasının və əmisinin böyük rol oynamış olduğu xatirələrində göstərilir (142, s.65). Mirzə Məmmədın ona 6 yaşından fars və ərəb dilləri üzrə müəllimlər tutduğunu yazan Ə.Ağaoğlu əmisinin onun müctəhid olmasını istədiyini bildirir (142, s.67-71). Anasının dindar olmasına baxmayaraq axundlardan, mollalardan xoşu gəlmədiyini yazan Ə. Ağaoğlu onun dindarlığını köçəri türk xarakterinə uyğun bir iman kimi qiymətləndirir (142, s.62). Anasının bu görüşlərinin təhsilinin istiqamətini dəyişdirdiyini qeyd edən Ə. Ağaoğlu xatirələrində onu Kərbəlayi Mualladan, Nəcəfşafıdan Peterburqa və Parisə istiqamətləndirən insanın anası olduğunu yazır (142, s.68). Altmış yeddi yaşında xatirələrini yazarkən bu halların onu çətin vəziyyətə saldığını, Şərqlə Qərb arasında qalmasında ilk amil olduğunu qeyd edir. Qərb mədəniyyəti ilə geri qalmış Şərq arasında qalarkən və Şərq özünü tanıma bilməyəndə anasına "digər azərbaycanlı gənclər kimi mənə də Kərbalaya, Nəcəfə göndərsəydin, axund, molla və ya dayısının dediyi kimi müctəhid olsaydı həyatını rahat keçirəcəyini" söyləyərək sitəm edərdi (142, s.68).

Ə.Ağaoğlu xatirələrində Şuşada türklərin və ermənilərin birgə yaşadıklarını, ermənilərin çoxdan rus məktəblərində oxuduqlarını və yerli rus idarələrində işlədiklərini, türklərdən fərqli tərzdə yaşadıklarını göstərir (142, s.68-74).

Ə.Ağaoğlu məhəllə məktəbində oxuduğu vaxtlarda evə gələn axunddan fars və ərəb dillərini öyrənmiş, digər tərəfdən də erməni gəncindən rus dili dərsləri almışdır. Dörd ildə fars və ərəb dillərini öyrənə bilmədiyini, lakin rus dilini üç ayda öyrəndiyini yazan Ağaoğlu sonralar bu axunddan riyaziyyat, tarix, coğrafiya dərsləri aldığını, bu dərslərin pulunu isə anasının gizli ödədiyini və bunu da hamıdan gizlətdiyini qeyd edir (142, s.69).

Ə.Ağaoğlu ermənilərin istəyi ilə şəhərdə 10 sinifli orta məktəb açıldığını, Qarabağ canişininin müsəlman əhalini toplayaraq uşaqlarını bu məktəbə qoymalarını tələb etdiyini, atası da vədinə əməl edərək onu Rus Gimnaziyasına göndərdiyini qeyd edir (142, s.70; 147, s.192). Bu məktəbdəki müəllimlərdən ikisinin ona böyük təsiri olmuşdur. Onlar tarix müəllimi Şineyovski və riyaziyyat müəllimi Palekarp idi. Ə.Ağaoğlu bu iki müəllimini böyük hörmət və ehtiram hissi ilə yad edir. Çar rejiminin amansız düşməni olan bu müəllimlərin işlədiyi məktəb də digər məktəblər kimi inqilabi təbliğatların aparıldığı mərkəz idi. Ancaq inqilabdan danışmaq, inqilaba dair kitablar oxumaq qadağan olunmuşdu. Müəllimlər də inqilabın tərəfdarı olduqları üçün burada qadağalara çox əhəmiyyət verilmirdi. Rusiyada yaranan düşüncə axınları müəllimlərin səyi nəticəsində Qarabağ dağlarına qədər gəlib çatırdı. Məktəbdə fərqli mühit və fərqli düşüncələrlə qarşılaşan Ağaoğlu evdə isə tamamilə məktəbdən fərqli mədəni mühitlə əhatə olunmuşdu. Ə.Ağaoğlu həyatında ilk dəfə Qərb ideologiyası ilə bu məktəbdə tanış olmuşdur (142, s.73).

Ə.Ağaoğlu 45 sinif yoldaşından yalnız üçünün türk olduğunu, digərlərinin isə xristian olduğunu qeyd edir. Şagirdlərin çoxu tanıdığı erməni uşaqları olduğundan özünü yad hiss etmir, ona yad olan məktəb və müəllimləri olduğunu yazır (142, s.71). Ə.Ağaoğlu bu məktəbə daxil olduğdan sonra məhəllə məktəbi ilə rəsmi orta məktəb arasındakı fərqi görmüşdür. Gördüyü digər fərq isə müəllimlər arasında idi. Nəticədə düşüncəsində suallar çoxalmışdır. Məhəllə məktəbindəki müəllimləri nə qədər iradəsiz, üst-başları dağınıq, miskin olduqları, rəsmi məktəbdəki müəllimlərin isə nə qədər canlı, təmiz və səliqəli olduğunu görmüşdür. Ağaoğlu çox illər sonra yazdığı xatirələrində bu halın səbəbini tapa bilməmişdir (142, s.71-73).

Ə. Ağaoğlu bu fərqliliyin onun mənəvi varlığını iki yerə ayırdığını və daxilində iki fərqli varlıq yaratdığını bildirir. Bu iki varlığın bütün ömrü boyu mövcud olduğunu, birinin digərini əsla məhv etmədiyini dilə gətirərək həqiqətdə Qərb mədəniyyətindən öyrəndikləri ilə, böyüdüüyü Şərqdən ayrılı bilmədiyini və bu iki mədəniyyət arasında çabalaya-çalalaya qaldığını bildirir (142, s.74). Ə. Ağaoğlunun yazılarında zaman-zaman meydana gələn ziddiyyətlər bu səbəbdəndir. O, Şərq-Qərb sintezini yaratmağa çalışarkən bu ikiləşmə bəzən yazılarına da yansımışdı.

1887-ci ildə orta məktəbin VI sinfini bitirən Ə. Ağaoğlu VII və sonuncu sinifləri Tiflisdə oxumuşdur (142, s.70; 147, s.193). Ə. Ağaoğlu o dövrdə Tiflisin Rusiya üçün önəmli bir yer olduğunu qeyd edərək Rusiyanın düşüncə və siyasi axınlarının Tiflisdə yarandığını, hətta "daşnak" və "hınçak" komitələrinin burada təşkilatlanıb fəaliyyətə başladığını göstərir. Şuşadan gəlmiş bir Şərqli olaraq Tiflisdə gördüyü bir xüsusiyyət də buradakı məktəbdə türk və müsəlmanların sayca az olmasıdır. Oxuduğu orta məktəbdə yalnız özünün türk və müsəlman olduğunu bildirən Ə. Ağaoğlunun dostları gürcü, rus, erməni və bir neçə iranlı idi.

Tiflisdə hər bazar günü Şeyxülislamı ziyarətə gedən Ə. Ağaoğlu Müftinin evinin üzbəüz olduğunu, qapısının önündə rusca və türkçə fərqli yazılan anlaya bilmədiyini xatirələrində dilə gətirir (142, s.77-78). Şeyxülislamın qapısında "Əli Təriqətinə Mənsub Qafqaz Müsəlmanlarının Dini İdarə Dairəsi", Müftinin qapısında isə "Ömər Təriqətinə Mənsub Qafqaz Müsəlmanlarının Dini İdarə Dairəsi" yazılmışdı. Ə. Ağaoğlu o günə qədər Əli तरीقىتى, Ömər तरीقىتى haqda eşitmədiyini, sadəcə şiə və sünnü məzhəblərinin varlığından xəbərdar olduğunu ifadə edir (142, s.78) Tiflisdə ilk dəfə rastlaşdığı bu vəziyyət Ə. Ağaoğlunu narahat etmişdir. Bu hadisələrin izləri onun sonrakı yazılarına yansımış, ilk fəlsəfi yazılarında dini mövzulara toxunmuşdur. Londonda nəşr olunan ilk məqaləsinin (Əhməd Ağaoğlu "Les croyances mazdeennes dans la religion chiite" (Şiə məzhəbində zərdüştçü inanclar). Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, London, 1893, c.II, s.505-514) şialik (226) haqqında olmasını təsadüfi saymırıq, bu məqalə və o dövrdə yazdığı digər yazılarla anlaşılmaqlığa son qoyub, ortaq nöqtə axtardığının şahidi olur. Əhməd Ağaoğlu Fransada İslam, İran və Şiə məzhəbinə dair fikirlərini fransız dilində, eyni zamanda həmin fikirləri Azərbaycandakı qəzetlərdə isə rus dilində yazmışdır. Türkiyəyə

gəldiyi ilk vaxtlarda "Sırat-ı Mustakim" və "Sebilürreşad" da, sonralar da "Türk Yurdu" dərgisindəki məqalələri ilə bu mövzuya bir daha toxunmuşdur.

Tiflisdə dostlarının təkidi ilə "Narodnik" Cəmiyyətinin gizli toplantılarında iştirak etmişdir. Bu toplantılar Ağaoğlunun düşüncəsində dərin izlər buraxmışdır. İlk dəfə iştirak etdiyi toplantıda Peterburqdan gələn bir nəfər cəmiyyətin işləri haqqında məlumat verirdi. Əvvəllər axundları, mollaları böyük bir maraq və həvəslə dinləyən Ə. Ağaoğlu indi artıq maraq və həvəslə "Narodnik" Cəmiyyətinin üzvünün çıxışını dinləyirdi. Bundan başqa axundların söhbətləri ilə bu üzvün çıxışı arasında böyük uçurumlar var idi. Kürsüdəki natiq xalqdan, xalqın çəkdiyi sıxıntılardan, istibdad idarə üsulundan, valilərin qəddarlıqlarından, torpaq sahiblərinin insafsızlıqlarından danışır, dinləyiciləri istibdada qarşı savaşa, xalqa yardım etməyə çağırırdı. Ə. Ağaoğlu iştirak etdiyi bu ilk toplantının onun mənəvi həyatına təsir etdiyini bildirir (142, s.79).

1887-ci ildə Tiflisdə litseyi başarı ilə bitirən Ə. Ağaoğlu fərqlənmə diplomu və üç yüz rubl mükafatla Şuşaya qayıtmışdır. Ali təhsil almaq üçün sonralar Peterburqa gedəcəkdə (142, s.83).

1887-ci ilin avqustunda ali təhsil almaq üçün Peterburqa gedən Əhməd Ağaoğlu bir xristian ailəsinin evində kirayəşin olur. Həmin ailə Ağaoğlunun türk olduğunu biləndə çox təəccüblənmişdi. O günədək ali təhsil üçün Peterburqa erməni və xristian əsilli digər xalqların gəncləri gəlirdi. Ailə türklərdən təhsil almaq üçün buraya gələn heç kimi tanımırdı. Ermənilərin və digər xristianların türklərdən əvvəl təhsil aldıklarını bilən Ağaoğlu ailənin bu təəccübünə haqq qazandırır (142, s.91-93).

Peterburqda tanış olduğu qafqazlı gənclər Ə. Ağaoğlunu Qafqazlı Tələbələr Birliyinin yataqxanasına aparırlar. Burada dörd nəfər türkün olduğunu öyrənir. Bu türklərdən biri sonralar Azərbaycanın Paris təmsilçisi olacaq Əlimərdan Topçubaşov, digəri isə keçmiş Qafqaz Şeyxülislamının oğlu Əli bəy Hüseynzadə idi (161; 216). Digər iki türk tələbə isə yol mühəndisliyi ixtisasına yiyələnəcəkdə.

Öz aralarında söhbət edərkən yataqxananın müdiri Əhməd Ağaoğlunun qoluna girərək hansı peçinka (partiya təşkilatı) üzvü olduğunu soruşur. Ağaoğlu peçinkanın nə olduğunu bilirdi və çoxdan onlardan birinə daxil olmaq arzusunda idi. Ancaq o günədək nə belə bir təşkilata daxil olmaq üçün vaxtı, nə də onu bu cür təşkilata daxil edəcək

tanışı vardı. Hələ heç bir təşkilata daxil olmadığını, ancaq İncilabi Xalq Partiyasına daxil olmaq istədiyini bildirir. O günlərdə Rusiyada bir çox gizli siyasi partiyanın mövcud olduğunu bildirən Ağaoğlu kommunistlərin yeni təbliğata başladıklarını da əlavə edir və bu siyasi təşkilatların qurulması haqqında məlumatlar verir (142, s.101).

Ə.Ağaoğlu Texnoloji İnstitutunun bütün imtahanlarını uğurla verir. Yalnız sonuncu - cəbr imtahanından professorun verdiyi məsələni proqramdan kənar həll etməsi və professorun Ağaoğlunu yəhudi sanaraq həlli düzgün olduğu halda qəbul etməməsi Ə.Ağaoğlunu məyus etmişdi. Professorun bu davranışı gənc Ağaoğluda ruslara qarşı böyük nifrət hissi yaratmışdır (142, s.102-103; 147, s.193). Bu hadisə Ə.Ağaoğlunun yolunu Peterburqdan Parisə çevirəcəkdi.

Ali təhsil illəri və fəaliyyəti (1888-1894)

Azərbaycan türklərindən Avropaya təhsil almağa gedən ilk gənc Ə.Ağaoğludur. Ə.Ağaoğlu Peterburqdan Parisə getmək qərarını qəbul edəndə 19 yaşı vardı (142, s.103). Moskvaya, Peterburqa, Kiyevə Ə.Ağaoğludan əvvəl 4-5 nəfər gənc getmiş, lakin onlar Rusiya sərhədlərini keçə bilməmişlər. Xarici məmləkətlərə gedib təhsil almaq ənənəsi, ancaq Şərq və dini elmlər üçün lazım idi. Müctəhid olmaq istəyənlər Kərbəlaya, Məşhədə, Mədinəyə, Misirə gedirdilər. Ə.Ağaoğlu bu ənənələrin istiqamətini dəyişdirmişdi. Ağaoğlu özündən əvvəl Parisə gedən Kırımlı İsmayıl Qaspiralını (192, s.7-68) örnək olaraq Parisi seçir (147, s.194).

1888-ci il yanvarın 8-də Parisə gələndən sonra fransız dilini təkmilləşdirmək və ailəsiylə əlaqə saxlamaq üçün çətin günlər keçirmişdir. Ə.Ağaoğlu bu günləri həyatının imtahan çağları adlandırır. Ağaoğlu bu günlərinin qədrini və qiymətini sonralar dəyərləndirdiyini bildirəcək, "Qara günlərin insanın yetişməsi üçün ağ günlərdən daha önəmli" olduğuna inandığını söyləyəcəkdi. Bu şərtlə ki, sükut etmək, əyilmək və silinmək kimi zillətlərə boyun əyməyəsən (142, s.112-113). Ə.Ağaoğlu Parisdəki ilk illərində maddi cəhətdən çətin günlər keçirir. Ailəsi ilə əlaqə saxlaya bilmədiyindən maddi yardım ala bilmir.

Ailənin maddi yardım göstərməməsinin səbəbini aylarla düşünür. Kərbəlaya və ya Nəcəfə göndərilən uşaqların yemək və qalmaq xərclərinin İmam tərəfindən ödənildiyini, ailəsinin Parisin də Kərbəla və ya Nəcəf kimi yer olduğunu düşünərək bu səbəbdən ona pul

göndərmədikləri nəticəsinə gəlir. Ə. Ağaoğlu vəziyyəti dəqiqləşdirə bilməmişdi. Çünki, Qafqaza qayıdanda atası, anası və dayısı vəfat etmişdi (142, s.118).

Ə. Ağaoğlu Fransadakı çətin günlərində fransızların ona güvənib yardım etdiklərini söyləyir. Bir yabancuya bu dərəcədə etimadın və yardımın fransızlar üçün xarakterik hal olmadığını bilən Ə. Ağaoğlu bu güvənmənin səbəbini baqqaldan öyrənir. Baqqal Ə. Ağaoğluya türk olduğu üçün güvəndiklərini və yardımcı olduqlarını deyir. Baqqalın sözlərindən Ə. Ağaoğlu fransızların türklərə güvənib borc verdiklərini, yunanlara isə heç güvənmədiklərini öyrənir (142, s.120).

Parisdə 6 ay mütəmadi və israrlı çalışmalarından sonra Ə. Ağaoğlu 1888-1889-cu tədris ilində hüquq fakültəsində təhsil almaq səviyyəsində fransız dilini öyrənmiş, eyni zamanda 1889-cu ildə Sorbonne Universitetinin Tarix və Filologiya bölməsində də təhsilini davam etdirmişdir (147, s.194).

Ə. Ağaoğlu Parisdə təxminən 6 il qalmışdır. Hüquq fakültəsində ali təhsilini tamamlayıb diplom almış, "College de Franse"dan da məzun olmuşdur. Ə. Ağaoğlu 1894-cü ilin mayında İstanbuldan keçməklə Parisdən Qafqaza gəlir.

Ə. Ağaoğlu Fransada təhsil alarkən Universitetlərdə, kitabxanalarda araşdırma və tədqiqatlar aparmaqla Avropa həyatını öyrənməyə çalışır və bu həyatı Şərqi həyat tərzi ilə müqayisə edib bəzi nəticələrə gəlir. Fransaya gəlişindən bir il sonra - yəni 1889-cu ildə fransız inqilabının 100-cü ildönümü münasibəti ilə dünya miqyasında açılan sərgidə Qərb mədəniyyətinin ən yeni və ən mükəmməl əsərlərini görən Ə. Ağaoğlu İran şahı Nəsrəddin Şah ilə Fransa Prezidenti M. François Sadi Carnotu - azad Qərbin lideri ilə Şərqi despot liderini ilk dəfə yan-yanı görür (147, s.195).

Ağaoğlu Parisdə olarkən Şərqi və Qərb dünyasını qarşılaşdırmağa səbəb olmuş daha bir xoşa gəlməyən hadisənin şahidi olur. Şərqi şahı ilə Qərbin hökumət başqanını birlikdə görüb ilk müqayisəsini aparan Ə. Ağaoğlu sonralar Şərqli bir dərviş və Qərbi tədqiqatçılarla görüşür. Bu təsadüf Ə. Ağaoğlunun gələcəyini müəyyən etməkdə önəmli rol oynamışdır. İran şahı Parisdən ayrıldıqdan bir müddət sonra bu böyük şəhərə əfqan dərvişi gəlir. Qəzətdən Şərqli dərvişin tutulduğunu öyrənən Ə. Ağaoğlu həmin dərvişi azad etdirib evinə yola salır. Ağaoğlunun sevimli müəllimi, İran din və mədəniyyət mütəxəssislərindən biri James Darmesteter Ağaoğludan dərvişlə olan söhbətinin məzmununu yazıb ona

verməsinə xahiş edir. Bu qeydlər Dasmesteterin ön sözüylə "Journal des Debats" da eynilə dərc olunmuşdur (147, s.197).

Bu hadisə Ə. Ağaoğlunun mətbuat həyatına başlamasına səbəb olur (147, s.197). Hələ Parisdə 1890-cı ildə 20 yaşında yazarlığa fransız dilində yazdığı bir məqalə ilə başlayan Ə. Ağaoğlu Mme Adam'ın aylıq dərgisi "La nouvelle Revue" də və həftəlik "Revue bleu" (Revue politique et litteraire ve Journal des Debats) dərgisində Şərq xalqlarının həyatlarına dair əsərlər yazmışdı. Renan, Taine, Gaston, Paris, Jules Lemaitre kimi insanlarla tanış olmuşdur. Mary Robinsonun (Mme J.Darmesteter) və Mme Adamın ədəbi toplantılarında iştirak etmişdir (226).

Fransadakı təhsil illərində fransız inqilabının nəticəsi kimi meydana gələn düşüncə axımları, xüsusilə liberalizm kimi Qərb nəzəriyyələri Ə. Ağaoğlunun diqqətini cəlb etmişdir. Bu nəzəriyyələr Ağaoğlunun sonrakı fəaliyyətində özünü göstərmişdir.

Ə. Ağaoğlu 1890-cı ildə Gənc Türklərin tanınmış simalarından olan Əhməd Rza bəylə tanış olur. 1892-ci ildə Londonda toplanan Şərqsünaslar Konfransında iştirak edir və burada "Şiə məzhəbinin qaynaqları" adlı tədqiqat əsəri təqdim edir. Ağaoğlunun bu məqaləsi Konfransın qərarı ilə çap olunur (147, s.198).

Bu dövrdə Ə. Ağaoğlunun daha çox məşğul olduğu mövzular Şərq tarixi və inancları idi. Tiflisdə rus dilində nəşr olunan "Qafqaz" və Bakıda nəşr olunan "Kaspi" qəzetlərinə Parisdən yazılar göndərirdi (147, s.198).

Ə. Ağaoğlu Parisdə Şeyx Cəmaləddin Əfqani (204, s.211-212) ilə tanış olur. Xatirələrində Cəmaləddin Əfqani həzrətlərini həftələrlə müsafir saxladığından bəhs edir (204, s.211-212).

Ağaoğluya təhsil illərində başda müəllimi Ernest Renan olmaqla İslam aləminin mütəfəkkirlərindən Cəmaləddin Əfqaninin və Gənc Türklərin tanınmış nümayəndələrindən olan Əhməd Rza bəyin təsiri olmuşdur. Ə. Ağaoğlunun İslamla bağlı düşüncələrinə Cəmaləddin Əfqani önəmli dərəcədə təsir etmişdir.

Ə. Ağaoğlu Parisdə olduğu vaxtlar fransız inqilabının 100-cü ili qeyd olunur. O dövəmdə Paris fransız inqilabının yaxşı və pis cəhətlərinin dəyərləndirildiyi günləri yaşayırdı. Həm də Paris II Əbdülhəmid təzyiqindən qaçan ziyalıların toplaşdığı, yaşadığı bir şəhər idi. Bu dövəmdə Ə. Ağaoğlu fransız inqilabının fransızlar tərəfindən qiymətləndirildiyini, bu inqilabın təməlində dayanan fərd özgürlüyü və demokratiya anlayışlarının əhəmiyyətini anlamış və bundan sonrakı yazılarında bu iki anlayışın müdafiəçisi olmuşdur. İqtisadi nəzəriyyələr

içərisində liberalizmin müdafiəçisi olmasının ən əsas səbəbi də fərd azadlığına əsaslanmasıdır.

Parisdən Qafqaza qayıdarkən İstanbulda təxminən dörd ay qalmış və o dövrün Maarif Naziri Münif paşa ilə görüşüb fikir mübadiləsi etmişdir. Ancaq İstanbulda keçirdiyi bu dörd ayda Ağaoğlunun fəaliyyəti haqda qaynaqlarda başqa məlumatlar yoxdur (204, s.211-212).

Azərbaycandakı fəaliyyəti (1894-1908)

İnsanlar ehtiyac və önəmli hadisələr nəticəsində fəaliyyətə başlayırlar. Ə.Ağaoğlu da Fransada təhsilini tamamladıqdan sonra Azərbaycan mühitində öz yerini tutmuşdur. Düşüncələri yeni ehtiyaqlara görə formalaşmış və bəzən də istiqamətini dəyişdirmişdi.

Ə.Ağaoğlunun doğulduğu Azərbaycanın (240, s.91-118; 217; 195, s.18-23; 168, s.130-136; 212, s.58-59, 140-159, 393-413) sözün əsl mənasında bir türk yurduna çevrilməsi moңqol istilasından qaçan xeyli türk boylarının bu torpaqlarda məskunlaşması ilə həyata keçmişdi (203, s.214-216; 190, s.62).

Azəri türkləri (Azərbaycan türkləri - red.) səlcuqlardan sonra növbə ilə moңqol və teymurilərin hakimiyyəti altında yaşamış, XVI əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin təbəçiliyinə daxil olmuşlar (191, s. 17). XVI əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu dövlətinin süqutu ilə Azərbaycan yenə bir türk Xanədanının - Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçmişdir (191, s.17).

Ali təhsilini tamamladığı Fransada İranla bağlı araşdırmalar aparan Ə.Ağaoğlu bu düşüncələrini "1500 ilə 1900 Arasında İran", "İran və İnkilabı" adlı Türkiyədə nəşr etdirdiyi kitablarında yenidən davam etdirmişdir. "İran və İnkilabı" adlı əsəri əslində "1500 ilə 1900 Arasında İran" adlı əsərinin genişləndirilmiş formasıdır.

Ə.Ağaoğlu bu əsərlərində o dövrü dəyərləndirərkən Şərqi ən önəmli parçasının türklərin əlində olduğunu, Dunaydan Çinədək, Misir sərhədindən Qafqaza, Qıpçaq çölündən Hindistanın ortalarına qədər olan geniş coğrafiyanın türkün hakimiyyəti altında olduğunu bildirir. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, ərazisinə görə Avropa qitəsindən 2-3 dəfə, əhalisinə görə Avropadan daha sıx olan bu coğrafiyanın tək hakimi türklər idi. Qərbdə Osmanlılar, orta hissədə Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Qacarlar, Avşarlar və b. bu geniş coğrafi ərazinin sahibləri idilər (21, s.8-9; 12, s.4).

Türk ellərinin dağılmış və köhnəlmiş yaşayış tərzlərini saxlamaqla bərabər, bir-biri ilə savaşıqlarını, bir-birini zəiflətdiklərini, hətta dövlətlərini süquta uğratdıqlarını qeyd edən Ə.Ağaoğlu bu səbəbdən türklərin əsl düşmənlərini görmədiklərini, içlərinə qədər daxil olan düşmənlərini hiss etmədiklərini yazır. Öz aralarında birləşməyən türklərin birləşdikləri təqdirdə bu böyük gücün qarşısında heç kimin tab gətirə bilməyəcəyini yazan Ə.Ağaoğlu ümitsüz deyildi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq türklər arasında böyük insanların, qəhrəmanların yetişməsi Ə.Ağaoğlunu ümidləndirirdi. Çünki, o dövrlərdə böyük türk ellərində Osmanlı dövlətində Yavuz Sultan Səlim, Sultan Süleyman Qanuni, Ağqoyunlu dövlətində Şah İsmayıl, Şah Abbas, Avşarlardan Nadir, Gürqanilərdən isə Babur yetişmişdi. Ə.Ağaoğlu belə qənaətdədir (21, s.9; 12, s.4) ki, Yavuz Sultan Səlim və Nadirdən başqa bu böyük şəxsiyyətlər türk ellərini birləşdirmək, türk birliyi yaratmaq fikrində olmamışlar.

Ə.Ağaoğlunun fikrincə, Yavuz Sultan Səlimin bütün İrani fəth edə bilməməsi yeniçərilərin inadından, Nadirin Hindistanı, Türkünstanı, Buxara və Xivəni alaraq Osmanlılarla birləşmək istəyi də İstanbulun inadından həyata keçə bilməmişdi. İranda Əfqan hakimiyyətinə son qoyan Nadirin sünnü və şiə məsələsini ləğv edərək bir millət və bir ümmət olmaq istəyini (183, s.35-38; 163, s.203) bildirən Ə.Ağaoğlu Nadiri təqdir edirdi (21, s.10, 47-48; 12, s.5, 33). Məzhəb ayrışeçkiliyi qarşısında qalan Ə.Ağaoğlu bu tarixi məlumatları ortaya çıxartmaqla nə qədər haqlı olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Osmanlılar və iranlılar Azərbaycan uğrunda mücadilə apardığı vaxtlarda bu bölgəni ələ keçirmək istəyən yeni güc ortaya çıxır: Rusiya, İran və Orta Asiya üzərindən Hindistanla ticarət etmək üçün ruslar Osmanlı dövlətinin və İranın çətin vəziyyətindən istifadə edərək bu bölgəni ələ keçirməyə çalışır (190, s.63).

1800-cü illərdə İngiltərə və Fransanın İrana yardım bəhanəsi ilə rusları geri oturtmaq və bunun əvəzində o torpaqlarda hakim olmağa çalışdıqlarını bildirən Ə.Ağaoğlu bu dövrdə Hindistanı zəbt etmiş İngiltərənin İran şahı ilə bir anlaşmaya gəlmək üçün çalışdıqlarını yazır.

Fransa isə İran ordusunun təşkilatı işini öz öhdəsinə götürmüşdü. 1808-ci ildə fransızların bölgədən çəkilməsi İngiltərəyə sərf etmişdi. İngiltərə İrana hərbi heyətlə bərabər xeyli miqdarda top, tüfəng, sursat göndərir (21, s.57-58; 12, s.40). Bunlar gələcəkdə İranın Rusiya və İngiltərənin oyuncağına çevriləcəyini göstərir (21, s.61; 12, s.42).

1813-cü ildə Gülüstən, sonralar 1928-ci il fevralın 22-də imzalanan Türkmənçay müqavilələri (21, s.58; 12, s.40) ilə Azərbaycan Rusiya çarlığı və İran şahlığı arasında Araz çayı ilə Talış dağları sərhəd seçilərək bölüşdürülmüşdür (223; 190, s.65; 195, s.25). Azəri türkləri isə bu istilaya və bölgüyə qarşı müqavimət göstərmişlər. Haqsızlığa və rus müstəmləkəsinə qarşı Azəri türklərinin müqaviməti xüsusilə qaçaq hərəkatı ilə başlayaraq milli hərəkata çevrilmişdir (218).

Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında paylaşılması Azəri türkləri üçün fəlakət olmasına baxmayaraq, mədəniyyət sahəsində böyük oyanış başlamışdır (162). İran dili və mədəniyyətinin Azəri ziyalıları içərisində yayqın olması Şimali Azərbaycan türkləri üzərində İran nüfuzunun davam etməsinə səbəb olmuş, bundan da Rusiya narahat olmuşdu. Rusiya öz dilinin və mədəniyyətini Azəri türklərinə qəbul etdirə bilməyəcəyini anladığıda azərilər üzərində İran təsirini məhv etməyə başlamışdı. Rusiya türklərinin maariflənməsi tarixində Kazan bölgəsi və Azərbaycan iki önəmli mərkəz olmuşdur (180, s.71).

Azərbaycanda bu dövrdə Azəri türklərini milli ideya altında toplamaq istəyən qrupun liderləri Abbasqulu ağa Bakıxanlı, Həsən bəy Zərdəbi, Hacı Seyid Əzim Şirvani və Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) olmuşdur. Onların məqsədləri Azərbaycan türkünün iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək, milli mətbuat yaratmaq, milli dili canlandırmaq (232) və geniş xalq kütləsinə milli tərbiyə, milli şüur aşılamaq idi (223; 219).

Ə.Ağaoğlunun yazılarını tədqiq edərkən önəmli məqamların Azərbaycandakı yeniləşmə hərəkatı ilə bağlı olduğunun şahidi olur. Ağaoğlu Azərbaycanın iqtisadiyyatı haqda fikirləşərkən Fransada olduğu illərdə iqtisadiyyatla bağlı fikir cərəyanlarını yada salmış və bu sahədəki çalışmaları onu fərd azadlığına əsaslanan liberalizmə yönəltdi. Azərbaycanda milli mətbuat uğrunda apardığı çalışmaları göz qabağındadır. Dili toplum üçün önəmli ünsür hesab etmiş və bu düşüncəsindən heç vaxt ayrılmamışdır. Milli tərbiyə və milli şüur mövzularında isə cəmiyyətdə əxlaq nədir, necə olmalıdır suallarına cavab verməyə çalışmış, cəmiyyətdə əxlaqın önəmini hər fürsətdə dilə gətirmişdir. Bu səbəblə, Ə.Ağaoğlunu Azərbaycandakı yeniləşmə hərəkatının lideri adlandırmaq olar.

Mirzə Fətəli Axundzadə (220; 197, s.21-22) ərəb hərflərini dəyişdirərək latın əlifbasının qəbul edilməsi ilə bağlı böyük layihəsini həyata keçirmək üçün 1863-cü ildə İstanbula gəlmiş və sədr-əzəm Fuad paşaya müraciət etmişdir. Sonralar İrana gedərək əlifba dəyişdirilməsinə

təşəbbüs göstərmişdir. Lakin bu təklif hər iki dövlət tərəfindən qəbul edilməmişdir (168, s.22; 223, s.68).

Həsən Məlikzadə Zərdabi (211, s.51-64) isə 1875-ci ildə ilk azəri qəzeti "Əkinçi"ni çap etdirmişdir (152, s.32-33; 211, s.50; 168, s.22).

A.Bakıxanov, M.Fətəli və H. Zərdabinin açdığı yol, açılan "Usül-i cədid" məktəbləri (168, s.34-39; 149, s.173-212) və bu dövrdə yetişən Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədağa Səfəroğlu (Məmməd Tağı Sidqi Səfəroğlu), Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Əli Əsgər, Firüdü Kəçərli, Sultan Məcid Qənizadə kimi maarifpərvərlər bu milli oyanışı davam etdirmişlər. Azərbaycan ziyalılarının çalışmaları azəri zənginləri tərəfindən də dəstəklənmişdir. Bunların içərisində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin rolu böyükdür (238, s.122-123; 211, s.75-77).

Krımда İ.Qaspiralının öndərliyi ilə başlayan Cədidçilik hərəkatı o illərdə Qafqaza və Azərbaycana da çatmışdı. Azərbaycan ziyalıları arasında Əli Hüseynzadə, Əli Mərdan Topçubaşov, Məmməd Şaxtaxlı və Həsən Zərdabidən başqa Ə.Ağaoğlu da var idi. Bu yenilik hərəkatında Ə.Ağaoğlunun da daxil olduğu ziyalı qrupu milli oyanış, özünə qayıdış düşüncəsinə əsaslanırdılar (221, s.61).

Qafqaza qayıtdıqdan sonra Tiflisdə çıxan "Qafqaz" (211, s.56, 79) qəzetinə məqalələr yazan Ə.Ağaoğlu digər tərəfdən də Tiflis litseylərində fransız dili müəllimi işləyirdi (147, s.199).

H.Z.Tağıyev Bakıda çap olunan "Kaspi" (211, s.60, 63, 95, 96) qəzetini satın alır (168, s.34-39). Tağıyevin məqsədi "Kaspi" qəzetini türklərin hüquqlarını müdafiə edən və rus dilində nəşr olunan qəzetə çevirmək idi. Tağıyev bu məqsədini həyata keçirir və qəzetə baş redaktor Ə.Ağaoğlunu təyin edir. Ə.Ağaoğlunun 1900-cü ilin yanvarından dekabr ayınadək "Kaspi" qəzetində A.A. imzalı yazıları dərc olunur. Rus dilində çap olunan bu yazılarda Ə.Ağaoğlu Qafqazdakı vəziyyət (29; 30), İslam (31; 32; 33; 34; 35), təhsil və tədris (36; 37), siyasət və dövlət münasibətləri (38; 39; 40; 41; 42) kimi mövzulara toxunmuşdur.

Beləliklə, Bakıya gələn Ağaoğlu Bakı Orta İxtisas və Bakı AIİ Ticarət məktəblərində fransız dili müəllimi işləmiş, "Şərqi Rus" (152, s.278; 211, s.98-99) qəzetinə də məqalələr yazmağa başlamışdır (248). Sonralar bu qəzetin türk dilində nəşr olunmasına çalışmış, lakin bu çalışmalarının müsbət nəticəsi olmamışdır. Qəzetin türk dilində nəşr olunmasına Rusiya dövləti mane olmuşdur. O dövrdə Rusiyanın siyasəti sərhədləri daxilində yaşayan türklərin və müsəlmanların öz dillərində nəşrlərinə qəti şəkildə mane olmaq idi (147, s.199).

Azərbaycanda nəşr olunan "Əkinçi" (211, s.58, 59, 63), "Ziya" (211, s.97), "Kəşkül" (211, s.97) qəzetləri qarşılaşdıqları çətinliklərə görə fəaliyyətlərini çox davam etdirə bilməmişlər. Bu vaxtlar İsmayıl bəy Qaspiraliya yarısı türk, yarısı rus dilində olmaq şərti ilə qəzet nəşr etmək üçün verilən imtiyazın siyasi bir xəta olduğunu iddia edən missioner İlminski və professor Smirnov kimi elmi nüfuzlu insanlar "Tərcüman" (168, s. 16-18; 152, s.289-290) adlı qəzetin nəşrinin dayandırılmasına müvəffəq ola bilməmişlər. Lakin 11 "Tərcüman"nın meydana çıxmasına rus bürokratiyası başarılı şəkildə mane oldu. Və bu vəziyyət 1904-cü il - Rus-Yapon savaşına qədər davam etmişdi.

Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq inkişaf edən milli ədəbiyyat, çap olunan qəzetlər, dərgilər 1905-ci ilədək, əlbəttə, senzuradan keçirdi. Zərdabinin "Əkinçi" qəzeti ətrafında birləşən və ondan ilham alan Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Ələkbər Sabir Tahirzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə kimi yeni ziyalılar nəsli yetişmişdi.

Çarlığın Rus-Yapon savaşındakı məğlubiyyəti çoxdan hazırlanmış rus inqilabi hərəkatına təkan vermişdi. Z.Tağıyev hökumətin zəifləməsindən istifadə edərək Bakıda və ümumiyyətlə, bütün Qafqazda ilk dəfə olaraq türk dilində gündəlik "Həyat" (152, s.116; 211, s. 100-101) qəzetini nəşr etdirdi. Həmin vaxtda İstanbuldan qayıdan Əli bəy Hüseynzadə ilə Ə.Ağaoğlu bu qəzetə rəhbərlik etmişlər. Ə.Ağaoğlu qəzetdə Əhməd bəy Ağayev imzası ilə Azərbaycan toplumunun və dövlətinin o vaxtkı vəziyyətinə, Azərbaycan - Qafqaz - İran münasibətlərinə dair gündəlik məqalələr yazmışdır (43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55). "Həyat" qəzetində təxminən bir il çalışan Ə.Ağaoğlu sonralar Əli Mərdan bəy Topçubaşovu və "Həyat"a maddi kömək göstərən H.Z.Tağıyevi qəzeti siyasətə cəlb etməkdə təqsirləndirir (168, s.206-207; 211, s.101) və qəzetdən uzaqlaşaraq "İrşad" (211, s.101-102; 152, s.122) adlı gündəlik qəzet çap etdirir. Bu Azərbaycan türklərinin II gündəlik qəzeti idi. Ə.Ağaoğlunun "İrşad" qəzetini nəşr etdirməkdə məqsədi Azəri türklərinə hüquqlarını müdafiə edəcək bir mətbuat orqanı təqdim etmək, türk xalqlarının birliyini təmin etmək, türklərə elm və irfan qazandırmaq, türk dilində məktəb və digər elm ocaqları açmaq olmuşdur (147, s.200). Ə.Ağaoğlu bu məqsədlə "İrşad" qəzetində Qafqaz, Azərbaycan, İran, İslam mövzularında gündəlik məqalələr yazmışdır (56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 87).

Ə. Ağaoğlu "İrşad" qəzetini çıxararkən, eyni zamanda da öz ideyalarını həyata keçirməyə çalışmışdır. Türklər arasında milli oyanış 1904-cü ilin sonunda erməniləri türklərə qarşı qaldırır. Azərbaycan xalqı müdafiə olunmaq üçün birləşir. Rusiya ermənilərin törətdiyi soyqırırma laqeyd münasibət bəsləyirdi. Çünki, Rusiyanın 1904-1905-ci illərdəki məğlubiyəti daxilə böyük partlayışa səbəb olmuş və Rusiya 1905-ci il inqilabı ilə qarşılaşmışdı (151, s.791).

Azəri türklərinin ermənilərə müqavimət göstərmək üçün bir təşkilata ehtiyacı var idi. Ə. Ağaoğlu 1905-ci ildə "Difai" (147, s.205; 232, s.33) adında siyasi cəmiyyət təşkil etdi (181, s.34-35; 222, s.43-46; 168, s.132-133, 158). Bu cəmiyyətin Bakıdan sonra Gəncə (222, s.45; 181, s.34), Qarabağ və Naxçıvanda da şöbələri açıldı.

Quruluş bəyannaməsinə (232, s.34; 163, s.133) sahib olan "Difai" cəmiyyəti türk xalqının hüquqlarını qorumağı qarşısına məqsəd qoymuş və bu sahədə fəaliyyət göstərmişdir. Azəri türklərinin istiqbalı və istiqlalı üçün təşkil olunmuş "Difai", sonralar ermənilərə və onlara himayədarlıq edən rus məmurlarına qarşı silahlı mücadiləyə başlamışdır (181; 222, s.43-46).

1905-ci ildə Çar hökuməti Peterburqda Nazirlər Komitəsi yaratmış və bu komitə məmləkətin hər tərəfindən gələn nümayəndə heyətini qəbul edərək onların şikayət və istəklərini dinləməli olmuşdur. 1906-cı ildə Rusiyanın türk əhalisi də Şimaldan, Şərqdən, Cənubdan heyət göndərir. Kazandan gedən heyətdə Yusif Akçura, Qafqazdan gedən heyətdə isə Ə. Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əli Mərdan bəy Topçubaşov var idi (147, s.206).

Azərbaycan XX əsrə güclü iqtisadiyyat, güclü ziyalı kadrlar və güclü burjuaziya ilə daxil olmuşdu (180, s.70). Azərbaycan ziyalılarının ən mühüm məsələsi təhsil idi. Azəri türkləri üzərindəki rus və İran təzyiqi 1905-ci il inqilabları ilə zəifləmişdi. 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada təşkil olunan ilk Dumada 35 azəri müsəlman təmsilçisi iştirak etdiyi halda, sonrakı Dumalarda onların sayı əvvəl 10-a, sonra da 6-ya düşmüşdü (190, s.66).

8 Aprel 1905-ci ildə Peterburqda Rəşid İbrahimin evində Ə.M.Topçubaşov, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, Alim Maksud, Əhməd Bünyamin birlikdə siyasi partiya yaratmaq qərarını qəbul edirlər (168, s.89). Bu qərardan sonra Rusiya müsəlmanları üç əhəmiyyətli konfrans keçirir: İlk konfrans 1905-ci il avqustun 15-də, II toplantı 1906-cı il

yanvarın 13-23-də, III toplantı 1906-cı il avqustun 16-21-də keçirilir (168, s.95-112; 147, s.178).

Bu konfransda Rusiyadakı türkləri məzhəbə görə iki yerə - sünnü və şiə qruplarına ayıran anlaşılmalılığın aradan qaldırılmasına çalışılmışdır. Şiə məzhəbindən olan azərbaycanlı Əli Mərdan bəy Topçubaşov müxtəlif məzhəblər arasında mühüm fərq olmadığını, bu fərqlərin Rusiya Müsəlmələrinin Ruhani işləri üçün ümumi qurumun yaradılmasına dini cəhətdən mane olmayacağı təklifini səsləndirmişdir (147, s.177; 177, s.30-31; 175, s.43-112). Üzvləri arasında bir çox şiə və sünnü ruhanilər iştirak edən konfrans bu təklifi "Sünnülük, şiəlik yoxdur. Son verin anlaşılmalığa!" sözləri ilə və yekdilliklə qəbul etmişdi (147, s.179; 177, s.31).

1906-1907-ci illər şimal türkləri arasında milliyətçilik, türkcülük hərəkatının ən canlı dövrüdür. 1905-1907-ci illərdəki fəaliyyətlər ilk baxışda Rusiya Müsəlmanları adı altında aparılmışsa da, əslində bu, milli hərəkatdır (147, s.178).

Ə.Ağaoğlu 1907-ci ildə Bakı civarında zəngin neft yataqlarına sahib olan türk əhalisini köçürmək planının qarşısını almaq üçün üç dostu ilə birlikdə Peterburqa gedir. Rusların və ermənilərin bu planı qəbul etdirmək məqsədi ilə xeyli cəhd göstərmələrinə baxmayaraq 35 gün davam edən görüşlərin nəticəsində türklərin köçürülməsi məsələsinin gündəlikdən çaxarılmasına nail olmuşdur (147, s.206).

Ə.Ağaoğlu bu dövrdə milli ehtiyac və mənfəətlər uğrunda xidmətlər göstərmiş, Azərbaycan türklərinin hüquqlarını müdailə etmiş, digər tərəfdən də rusların və ermənilərin türklərə qarşı ədavətlərini aradan qaldırmaq ideyasını təbliğ edən məqalələr yazmışdır.

Yusif Akçura Ə.Ağaoğlunun türk, rus, fransız, fars dillərində eyni həvəs və asanlıqla məqalələr yazmış olduğunu qeyd edir. Xatirələrində (147, s.206) yazır ki, əgər Ə.Ağaoğlunun bütün məqalələri bir yerə toplanarsa Bakıdan İstanbula qədər geniş bir yol alınar. Ə.Ağaoğlunun yazılı və praktiki fəaliyyətləri onu rus hökumətinin nəzərində şübhəli və təhlükəli insanların siyahısına daxil etmişdi. Bu hal Ə.Ağaoğlunun evinin axtarılmasına, mətbəsinə hücum edilməsinə və bəzən də qəzetinin nəşrinin dayandırılmasına səbəb olmuşdur.

1908-ci ildə Osmanlı dövlətində II Məşrutyyə elan edildiyi vaxtlarda Rus inqilabı yenidən mütləqiyyətə qarşı yönəlmişdi. 1905-ci il inqilabı Rusiyaya Parlamentli Monarxiyanı gətirməsə də bu inqilab demokratiya yolunda önəmli bir addım sayıla bilər. 1907-ci il iyunun 16-

da Dumanın fəaliyyətinin dayandırılması ilə 1905-ci il inqilabı da sona çatır. Ancaq 1905-ci il inqilabının təsiri 1917-ci ilədək davam etmişdir (151, s.796-797). 1907-ci ildəki zərbədən sonra xüsusilə, inqilabçılarla millətçilər ciddi təqib olunmuş və nəzarət altında saxlanılmışlar. Ruslar yazılarında ana dilindən istifadə edən Azəri türklərini Türkiyənin agentləri deyərək ittiham edib onları tutmağa başlamışdılar. Ə. Ağaoğlu da rus hökuməti tərəfindən təqib edilənlərdən biri idi. Bu səbəblə 1909-cu ildə yenidən Anadoluya keçərək İstanbulda yaşayacaqdı (147, səh.208).

1908-ci il Məşrutyyəti Türkçülük uğrunda mübarizə aparana bütünü türk aləmindən İstanbula cəlb etmişdi. Ə. Ağaoğlu da bu cür insanlardan biri idi (224, s.157). Onun sonrakı həyatı və fəaliyyəti Türkiyədə keçəcəkdirdi. 1909-cu ildən 1939-cu il - həyata gözlərini yumanaq - 30 il ərzində Ağaoğlunun Türkiyədə əhəmiyyətli işlər gördüyünün şahidi olacağıq.

Osmanlı İmperatorluğundakı fəaliyyəti (1908-1919)

Ə. Ağaoğlu 1909-cu ildə Türkiyəyə köçərək İstanbulda yaşamağa başlayır. Buna baxmayaraq Ə. Ağaoğlu Azərbaycanla bağlı çalışmalarını davam etdirmiş və ara-sıra Azərbaycana gələrək Azəri türklərinin problemləri ilə maraqlanmış, onları müdafiə etmişdir. 1913-cü ildə bu məqsədlə Şərqi Bəyaziddə toplanan konfransda Ə. Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın nümayəndəsi kimi iştirak edirlər (212, s.156).

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, Ə. Ağaoğlu Avropada təhsilini başa vurarkən Əhməd Rza ilə tanış olmuş və onun fikirlərindən təsirlənmişdir. Ağaoğlu Əhməd Rzanın xaricdə çap etdirdiyi "Şurayı Ümmef"də Yusif Akçura ilə birlikdə məqalələr yazmışdır (204, s.131). Bu səbəbdən də Ə. Ağaoğlunu Türkiyədə İttihat və Tərəqqi Cəmiyyətində görürük.

İstanbulda "Sırat-ı Müstakim" (Sebilürreşad) (167), "Hikmet" kimi jurnal və qəzetlərdə məqalələri çap olunub. Maarif Müfəttişliyi və Süleymaniyyə Kitabxanasının müdiri vəzifəsində işləyib. Daha sonralar "Tərcüman-ı Hakikat"ın baş redaktoru işləyən Ə. Ağaoğlu 1911-ci ildə Türk Yurdu Cəmiyyətinin qurucularından olub. Cəmiyyətin mətbuat orqanı - "Türk Yurdu" dərgisində çap olunan Türk aləmi, Osmanlı İnkilabının Şərqdəki əks-sədası, İslamda Dava-yı Milliyet kimi məqalələr silsiləsi ilə maraqlı yaradıb. Əhməd Naim Babanzadə və Süleyman Nazif

kimi yazarlarla girişdiyi mübarizədə Türkcülüklə İslamın bir-birinə zidd olmadığını sübut etməyə çalışmışdır.

İttihatçı təmayüllərin hakim olduğu vaxtlarda Darülfünunda rus dili və türk tarixi fənləri üzrə müəllim işləmişdir.

1912-ci ildə Afyonkarahisardan millət vəkili seçilir. İttihat və Tərəqqi Cəmiyyətinin ümummərkəz üzvü olur. I Dünya Müharibəsinin sonlarında Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində buradakı türklər müstəqil dövlətlər qurmağa başlayanda Ə. Ağaoğlu Azərbaycana yardım üçün göndərilən orduda komandir müşaviri təyin olunur. Azərbaycan parlamentinə üzv seçilərək bir müddət Azərbaycanda yaşayan Ağaoğlu türk ordusu Azərbaycandan geri çəkildə ruslara qarşı İngiltərənin dəstəyini almağa çalışır.

İranda İngiltərə-Azərbaycan görüşlərində Ə. Ağaoğlu başqan kimi iştirak etmişdir. Eyni məqsədlə Paris Sülh Konfransına gedərkən İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilmişdir (248; 8, s.184).

Malta günləri (25 mart 1919- 30 may 1921)

Ə. Ağaoğlu Maltada keçən günlərində Osmanlı dövlətinin süqutuna inanmış və Osmanlı dövlətinin rəhbərlərini mühakimə etmişdir. Nəticədə, Ə. Ağaoğlu vətəndaşlarını müdafiə edəcək dövlətin qurulması haqqında məqalələr yazmışdı (28). Bu məqalələrindən başqa "Könülsüz olmaz" didaktik əsərini də qələmə almışdır (17).

1918-ci il noyabrın 3-də İstanbulu işğal edən ingilislər Türkiyədə amansız həbslər həyata keçirmişlər. Xeyli insan günahsız tutulub Bekirağa Bölyünə salınmışdı (196, s.9). İngilis Baş Komissarı 1919-cu il yanvarın 7-də Osmanlı Xarici İşlər naziri Mustafa Rəşid paşa ilə görüşür. Bu müqəssirlər savaşda ingilis əsirləri ilə kobud rəftar edənlər və sözdə erməni qırımında günahkar olanlar idi. Burada ingilis Baş Komissarının erməniləri müdafiə etmək üçün qəsdən qırım deyə bəhs etməsi maraqlıdır (196, s.32). Avropa dövlətləri, xüsusilə ingilislər Şərqdəki nüfuzlarını möhkəmləndirmək üçün bu bölgədə onlara əylən ermənilərdən istifadə edirdilər. Bunu Rusiyanın ermənilərdən istifadə etməsinə alternativ yol hesab etmişlər. 1878-ci ildən sonra Rusiya və İngiltərə arasında ermənilərə sahib çıxmaq yarışı davam etmişdi. Xüsusilə, bu tarixdən etibarən Azərbaycanda da nüfuz sahibi olmağa çalışan İngiltərə 1919-cu ildə türklərə təzyiqini sadəcə məzlumları qorumaq adlandıraraq qəsdən erməni qırımından bəhs edir. Əvvəllər Ə. Ağaoğlu Azərbaycanın quruluşu

üçün Rusiya əleyhinə İngiltərəni dəstəkləyən mövqe tutmuşdur. Biz Ə. Ağaoğlunun bu mövqeyini yanlış hesab edirik. Çünki 1878-ci ildən etibarən qarşımızda digər dövlətlərin müstəqilliyi üçün çalışan İngiltərə deyil, Osmanlı İmperatorluğu da daxil olmaqla Asiyada nüfuz sahibi olmağa can atan imperialist İngiltərəni görürük.

1919-cu il aprelin 3-də ingilis Baş Komissar vəkili admiral R. Webb Paris Sülh Konfransında iştirak edən İngiltərənin Xarici İşlər naziri Mr. Balfour türkələri kütləvi edam etmək planı əks olunmuş yazı göndərmişdir. Buna görə də sonuncu Türk dövlətini parçalayaraq millətə və siyahıya daxil edilən insanlara ibrət vermək üçün onları mühakimə etmək və cəzalandırmaq fikrindəydi (196, s.70).

15 mart-7 aprel 1919-cu ildə 61 nəfərlik siyahı türk hökumətinə təqdim edilir. Bunların əksəriyyəti sözdə erməni soyqırımında iştiraklarına görə təqsirləndirilirdilər. Ə. Ağaoğlu da bu siyahıya daxil idi. Ağaoğlu haqqında ittiham aşağıdakı şəkildə göstərilir:

"Əhməd Ağaoğlu və ya Əhməd Ağayev - alman himayəsində olan "Tercüman-ı Hakikat" qəzetində qırımı təşviq və müdafiə etmişdir. (Hal-hazırda həbsdədir)" (196, s.70).

Martın 25-də Azərbaycan vətəndaşı, diplomatik pasport sahibi, Sülh Konfransının nümayəndəsi və xəstə olmasına baxmayaraq həbs olunan Ə. Ağaoğlu Bekirəğa Bölüyünə salınmışdır. Bekirəğa Bölüyündəki 67 nəfər qrup şəklində sürgünə göndərilir. Ancaq admiral Calthorpe sonralar bunları üç qrupa bölür:

1. On iki keçmiş nazir və ya siyasətçi (I qrup həbs olunanlar)
2. Qırx bir keçmiş nazir, siyasətçi, vali, aşağı vəzifəli (II qrup həbs olunanlar)
3. On dörd zabıt - ingilis hərbi əsirləri ilə kobud davranmaqda təqsirləndirilənlər.

Ə. Ağaoğlu I qrupa daxil idi. Sürgün nömrəsi ilə birlikdə ona yazılan suç aşağıdakı şəkildə idi:

"2764 - Əhməd Ağaoğlu: Darülfünun xocası və yazar. Keçmiş Afyonkarahisar millət vəkili. Sürgün səbəbi: Asayiş pozmaq, ermənilərə qarşı kobudluq" (196, s.107).

Ə. Ağaoğlu ilə birlikdə I qrupa daxil olanlar bunlardır: Prens Abbas Halim Paşa, Prens Sait Halim paşa, Midhət Şükrü bəy (Bleda), Hacı Adil bəy, Mahmud Kamil paşa, Ziya Gökalp, Xəlil bəy (Menteşe), Kamal bəy (Qara Kamal), Əli Münif bəy, Əhməd Şükrü bəy, Hüseyin Tosun bəy (196, s. 107-108).

İngilislər bu həbsləri türk hökumətinin vasitəsi ilə həyata keçirirdi. Yenə onların planları türkləri türklərin əli ilə məhkum etdirib cəzalandırmaq idi. Lakin sözdə erməni qırımında təqsirləndirilərək mühakimə edilən Ziya Gökalp 1919-cu il mayın 17-dəki məhkəmədə Türkiyədə erməni qırımı deyil, bir türk-erməni vuruşması olduğunu bildirmişdir: "Bizi arxadan vurdular, biz də vurdular" sözləri ilə iftiranı iftira atanların üzünə söyləmişdir. Bu sözlərdən sonra hərbi məhkəmənin İstanbul hökuməti səlahiyyətliələrinin bu insanları "erməni qırımına" görə məhkum etməsi imkansızlaşmışdı. İngilislər bu insanların Türkiyədə cəzalandıra bilməyəcəklərini başa düşmüş, onları Maltaya sürgün etmişlər (196, s.83).

28 may gecəsi İstanbuldan ayrılan Princess Ena gəmisi mayın 29-da Limni adasına çatır. Sürgün olunanlardan 1 qrupdakı - 12 nəfər Mudros limanında salınır. Bu insanlar sentyabrın 21-dək Mudrosda həbsdə saxlanılır. 1919-cu il sentyabrın 21-də Maltaya göndərilirlər (196, s.107). Ə. Ağaoğlu da Mudrosda qalanların arasındadır. İngilislər Maltaya gedən əsirlərin hər hansı səbəbdən deyil, keyfiyyətə görə ayrırıblar. Sonralar Mudrosda qalanlar da Maltaya qayıdacaqlar (206, s.104).

De Robeskin 1919-cu il dekabrın 6-da göndərdiyi üç siyahıda Ə. Ağaoğlunun adı I siyahının birinci sırasındadır. De Robeskin tərtib etdiyi siyahı aşağıdakı kimidir:

"A - (16 ad): Britaniya hərbi əsirlərindən başqa şəxslərə zülm edənlər:

1. Əhməd Ağayev - Azərbaycan nümayəndəsi, təbliğatçı və müxbir...

16. Ziya Gökalp - Ergani millət vəkili;

B - İqtidarda olarkən zülm etməkdə təqsirli olanlar (17 ad):

21. Fethi bəy, 29. Rəhmi bəy, 30. Sait Halim paşa;

C - (22 ad) İşgəncə verməkdə təqsirli olduqları çox da bilinməyənlər:

42. Hüseyn Cahid bəy" (178, s.182).

Bilal Şimşir bu siyahının C bölməsində 21 nəfər olduğu halda ingilis Baş Komissarlığının burada yanlışlığa yol verdiyini qeyd edir. Bursa millət vəkili Rza Həmid bəy Rza və Həmid adlarında iki nəfər Bursa millət vəkili şəklində göstərilmişdir. C bölməsindəkilərin 21 nəfər olmalarına baxmayaraq sayları 22 nəfər göstərilmişdir (196, s.219).

Malta sürgünlərini ingilis Baş Komissarlığı A, B, C bölmələrinə, İngiltərə Müdafiə Nazirliyi isə A, B bölmələrinə ayırmışdır. İngilis Baş

Komissarlığı bu bölgünü suçların dərəcəsinə görə Ağır Suçlu, Az Suçlu və Suçsuz deyərək ayırarkən; İngiltərə Müdafiə Nazirliyi Siyasi Suçlu, Savaş Suçlusu deyərək bölmüşdür.

1920-ci ilin əvvəllərində vəziyyət belə idi: həm Türkiyədəki hadisələr, həm də beynəlxalq məhkəmə hazırlıqlarına görə ingilis vəzifəliləri Malta sürgünündəkiləri süzgəcdən keçirməli oldular. Bu məqsədlə müxtəlif bölgülər aparır, amma hələ də qəti fikrə gələ bilməyirdilər. Çünki, sürgündəkilərin təqsirli olduqlarını sübut etmək çox çətin idi (196, s.221).

İngiltərə Baş prokuroru 1920-ci il avqustun 4-də İngiltərə hökumətinə verdiyi arayışda Malta əsirlərini üç sinf ayırır:

1. Siyasi müqəssirlər; 2. Sürgün, talan və qırım müqəssirləri; 3. İngilis hərbi əsirləri ilə kobud davranmağa görə təqsirləndirilənlər (178, s.183).

Ə. Ağaoğlu tutulmasını və Maltaya sürgününü haqsızlıq hesab etmiş və yazdığı ərizələrlə səsinin İngiltərədə eşidilməsinə çalışmışdır. İlk ərizəsini Bekirəyə Bölüyündə bir neçə həftəlik həbsdə olarkən admiral Calthoreyə yazır (196, s.263).

Ağaoğlu İstanbulda başladığı mücadiləsini Mondrosda və Maltada da davam etdirmiş, azadlığı üçün savaşımışdır. Lütf deyil, həqiqət axtardığını hər fürsətdə ifadə etmişdir. Tam hüquq təhsili və siyasi mübahisələrdəki müxbirlik təcrübəsinə görə ingilislər onunla siyasi mübahisəyə girişə bilməzdilər. Ə. Ağaoğlu ingilislərin həbs səbəblərinin yanlış olduğunu, almanlarla heç bir əlaqəsi olmadığını, almanların maddi dəstəyi ilə İstanbulda təşkil olunduğu iddia edilən "Tərcüman-ı Hakikat" qəzetinin 40 ildir ki, dərc olunduğunu, erməni olayına da heç vaxt qarışmadığını açıqlamışdır (196, s.265).

Ə. Ağaoğlu Azərbaycanın qurtuluşunun və firavanlığının İngiltərənin mövqeyindən asılı olduğunu xalqına aşıladdığını, general Tomsonun razılığı ilə Paris Sülh Konfransına Azərbaycan nümayəndəsi kimi gedərkən iftiralər nəticəsində İstanbulda tutulduğunu ərizələrlə İngiltərədəki səlahiyyətliyə başa salmağa çalışır (206, s.178-179).

İngiltərənin Ədalət Nazirliyinə yazdığı məktubda İngiltərənin dünya miqyasındakı gücü ilə onun kimi müdafiəsiz bir çox insanları əzə biləcəyini, amma bunun İngiltərənin ad-sanına nə qazandıracağını soruşur. Ə. Ağaoğlu mərhəmət göstərilməsini, ya da bağışlanmağı əsla qəbul etmədiyini, ədalət istədiyini vurğulayır (196, s.268).

İngilislərin bu məktublara hüquqi cəhətdən cavabları yox idi. Ancaq ingilislər onun keçmişindən bəzi faktlar əldə etmək ümidi ilə çalışmış, lakin bir şey tapa bilməmişlər. Malta əsirləri arasında ən qalın dosya Ə.Ağaoğlunun dosyası idi. Ağaoğlu çəkinmədən, bezmədən ingilislərdən hesab sormuşdu. Əhməd Əmin Yalman kitabında Ə.Ağaoğlunun hər gün vaxtının bir hissəsini xatirələrini yazmaqla keçirdiyini və bu qeydlərin onun üçün çox dəyərli olduğunu ifadə edir (206, s. 146-147).

Ə.Ağaoğlunun sürgündən sonra azad olunması düşünülmüşsə də, Azərbaycanda İngiltərə əleyhinə baş verən hadisələrə görə sonralar bundan vaz keçilmişdir.

Malta əsirləri 1920-ci ilin sonlarında ümidlərini Ankaraya bağlayırlar. Bunun səbəblərindən biri qurtuluş üçün ingilislərə yalvarıb-yaxarmanın heç bir nəticəsi olmamasıdır. Digəri isə, Ankara ilə əlaqə üçün qapının açılmasıdır. Bu əlaqə qapısı 1920-ci ilin sentyabrında TBMM hökumətinin Romada açdığı Diplomatik Təmsilçilik idi.

London Konfransı ərəfəsində Ankara hökuməti ilə London hökuməti arasındakı müqaviləyə əsasən Maltadakı 118 əsirdən 64-ü azad olunacaqdı. Bu müqaviləni Xarici İşlər naziri Bekir Sami bəy İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət xadimləri ilə görüşüb danışıqlar apararaq hazırlamışdı. Ancaq M.Kamal Paşa türk vətəndaşlarını öz ölkələrindəki fəaliyyətlərinə görə burada deyil, başqa ölkələrdə mühakimə etmək hüququ verəcəyini düşünərək müqaviləni təsdiq etmək fikrindən daşınmışdır (153, s.391). Buna baxmayaraq ingilislər bəzi türk əsirlərini azad etdikdə türk tərəfi də bir neçə ingilis əsirini azadlığa buraxmışdı.

İngilislərin azadlığa buraxdığı türk əsirlərindən biri də Ə.Ağaoğlu idi. Ağaoğlu 1921-ci il mayın 30-da Hibiscus və Chrysanthemum adlı ingilis gəmiləri ilə azad olunub İtaliyaya göndərilən 33 əsirdən biridir (196, s.369; 206, s.147). Beləliklə, iki il sürən əsarət Ankara hökumətinin cəhdləri ilə sona çatır.

Ə.Ağaoğlu Malta əsarətində eyni taleyi yaşayanlar arasında meydana gələn parçalanmanın şahidi olan və üzülən insandır. Hamısının eyni cəmiyyətə, eyni partiya mənsub olduğunu, eyni yolun yolçuları, eyni ideyanın insanları olduqlarına görə bu ortaq fəlakət onları bir-birinə daha çox yaxınlaşdırmalı, bu fəlakətə qarşı bir-birlərinə sarılmalıydılar. Lakin heç də onun gözlədiyi kimi olmamışdır (28, s.55-56).

Malta əsirlərinin arasında "duyğu və düşüncə birliyi yoxdur" deyən Ağaoğlu olduqları yerin məhşərdən fərqli olmadığını, alt qatda bir

nəfər acından ölərsə, üst qatlardakıların bundan xəbərsiz olacağını ifadə edir. Ə. Ağaoğlunun fikrincə, Maltadakılarla İstanbuldakılar arasında ən böyük fərq Maltadakıların heç vaxt şəxsi mənfəət uğrunda vətənlərinə, millətlərinə xəyanət etməmələrindədir (28, s.55-56). Maltadakı əsirlərə nəzər saldıqda bu şəxsiyyətlərin cəmiyyəti istiqamətləndirən, imperialist güclərə, xüsusilə də ingilislərə qarşı çıxan və ya qarşı çıxa biləcək insanlar olduğunu görürük. Xüsusilə, sonuncu Osmanlı Məbusan Məclisi üzvlərinin də Misak-ı Milliyyəti qəbul etdiyi üçün tutulması bu düşüncəmizi sübuta yetirən səbəblərdəndir. Burada diqqətimizi cəlb edən və toplum olaraq bizi narahət edən ən önəmli mövzu isə İstanbul hökumətinin və padşahın Malta əsirlərinin azad olunmasına cəhd göstərməməsidir.

Malta əsarəti Osmanlı İmperatorluğunun son günlərində baş vermiş və son tələlərinə hökm etmiş insanlar üçün dərrakə, ruh, xarakter ölçüsü olmuşdur.

Ə. Ağaoğlu Malta əsarətində gözümdən şikayətlənir. Gəncliyindən xəstə olan sağ gözü ağrımağa başlayır. Sol gözündə də görmə zəifliyi yaranır. Həbsxana həkimləri kənardan həkim tövsiyə edirlər. Gələn həkim görməyən gözü çıxarılmalı olduğunu, yoxsa sol gözün də kor olacağını söyləyir və əməliyyat üçün 50 ingilis lirəsi istəyir. Bu iş üçün məsləkdaşı, zəngin bir dostundan pulu imkan olduğu zaman ödəmək, ölərsə uşaqlarının dostunun uşaqlarına ödəməsi şərti ilə şahidli borc istəyir. Ancaq dostu: "Xeyr, Əhməd bəy, insan əsarətdə nə borc istəyər, nə də borc verər" deyərək borc verməyi rədd edir. Bundan sonra Ə. Ağaoğlu məsələni göz həkimi Eşat paşaya danışır. Esat paşa bu əməliyyatı aparır, Ə. Ağaoğlunun sağ gözü əməliyyatla çıxardılır. Bu hadisə Ə. Ağaoğlunu dərindən yaralamışdı. Malta əsarətindən bəhs edərkən insan ruhunun mayasındakı bütün eybəcərliklərin açıldığını yazır (28, s.96; 206, s.156).

Səməd Ağaoğlu Ə. Ağaoğlunu Maltadan göndərdiyi məktublarında atasının İstanbulda yalnız və pulsuz qoyduğu ailəsi üçün çırpındığını yazır. Səməd Ağaoğlu anasının atasına yazdığı məktublara həmişə Əhməd can deyərək başladığım, bu xitab tərzinin üsyan duyğuları içərisində olan atası üçün böyük təsəlli olduğunu qeyd edir (143, s. 122-123).

Ə. Ağaoğlu qızı Sürəyyaya göndərdiyi şəklin arxasına yazdığı yazıda gələcəkdə uşaqlarına söyləyəcəyi laylalarda türk millətinin və özünün məruz qaldığı hadisələri anlatmasını, uşaqlarına intiqam alınacaq günləri öyrətməyi istəyir (142, s.14).

Ə. Ağaoğlu üçün artıq İstanbul hökuməti və padşah əhəmiyyətini itirmişdi. Onlar toplum üçün fədakarlıq göstərməyən, şəxsi istəklərini hər şeydən üstün tutan rəhbərlərdir (206, s.98-99). Bu cür analiz Ə. Ağaoğlunun yeni türk dövlətinin quruluşu üçün çalışan Ankara hökumətinin və M. Kamal Paşanın yanında yer almasına səbəb olacaq. Ə. Ağaoğlu artıq Maltadan azad olunduqdan sonra türk inqilabında iştirak edəcək. Bu inqilab Ə. Ağaoğlunun yaşadığı coğrafiya içərisində gördüyü ikinci, sonuncu və ən böyük inqilab olacaqdı. Maltada yazdığı məqalədə aşağıdakı sətirlər diqqətimizi cəlb edir:

"... Türkün əsrlərdən bəri despot altında əzilmiş ruhu, zülm və cəhəlet içində yuvarlanmış həyatı ona yol göstərəcək, ümid verəcək, iman aşılacaq bir öndər axtarır. Bu öndərliyi kim edərsə ona minnətdar olacaqdır" (28, s.114). Ə. Ağaoğlunun bu sözlərdəki səmimiyyəti M. Kamal Paşaya olan böyük ehtiramıdır.

Yeni türk dövlətindəki fəaliyyəti (1921-1939)

Ə. Ağaoğlu Maltadan qayıtdıqdan bir həftə sonra Anadoluya gedir. Bundan sonrakı hədəfi Ankaraya getmək, Milli Mücadilə də iştirak etməkdir. Ankara hökuməti tərəfindən Mətbuat Ümummüdiri təyin olunur. Eyni zamanda "Hakimiyyəti-i Milliyyə" qəzetinin baş redaktoru işləyir. Ə. Ağaoğlu Milli Mücadilənin rəsmi mətbuat orqanı olan "Hakimiyyəti Milliyyə" də işləyərkən eyni zamanda Ankarada baş verənlər, inqilabın özəllikləri və məqsədləri haqqında məqalələr yazmışdır. Bu qəzetdəki məqalələrindən bəziləri sonralar İhtilal mı İnqilab mı adı altında toplanacaqdır (19). Ə. Ağaoğlu hələ başlamayan bu inqilaba qoşulduğu zaman hər hansı vəzifə, hər hansı rütbə arzusunda olmamış, yeni hökumətin, yeni məclisin ona verdiyi tapşırıqları yerinə yetirmişdir.

I TBMM-də millət vəkili ola bilməmişdir, çünki, məclis Ə. Ağaoğlu Maltada sürgündə olarkən təşkil olunmuşdu. Amma o, inqilabın ideologiyasını yaradan insanlardandır. Hüquqşünas olması onun Təşkilat-ı Esasiyeni hazırlayanlardan biri olmasına kömək etmişdir. Ə. Ağaoğlu II (1923-1927) və III dönm (1927-1932) Qars millət vəkili seçilmişdir (171, s.203). 1931-ci ilə qədər Ankara Hüquq Fakültəsində də Konstitutsiya hüququndan dərs demişdir. Səmət Ağaoğlu Ankara Hüquq fakültəsində atasının tələbəsi olmuşdur. Ə. Ağaoğlu məktəbdə oğluna digər tələbələrədən fərqli münasibət göstərməmişdir. Hətta bir gün imtahan

vaxtı Sakarya Savaşının tarixini dərhal xatırlaya bilməyən S.Ağaoğlunu bütün tələbələrin qarşısında danlamışdı (142, s.33-34). Ə.Ağaoğlu cəmiyyətlərin taleyini dəyişdirən tarixi hadisələrin öyrənilməsinin tərəfdarı idi. Tarix- toplumların nəyi yaxşı, nəyi pis etdiklərini göstərir. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, millətlər heç vaxt pis və yaxşı günlərini unutmamalıdırlar. 1919-1920-ci illərdə yazdığı məqalələrində "...Milli bayramlarımız demək olar ki, yoxdur. Dini bayramlarımız çox azdır..." (28, s.78-79) sözləri ilə yeni nəsildə ortağ mədəniyyəti yaratmağın əhəmiyyətini dilə gətirir. Toplumsal bağların paylaşılan ortağ duyğularla artacağına inanırdı.

1930-cu ildə Mustafa Kamalın göstərişi ilə Cümhuriyyət Partiyasının qurulmasında, ideologiyasının yaradılmasında və siyasi fəaliyyətlərində aktiv rol oynamışdır. Partiya fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra siyasi həyatdan ayrılaraq 1931-ci ildə İstanbul Darülfünunda hüquq tarixi müəllimi işləmişdir.

1933-cü ildə "Akın" qəzetini çıxarmışdı (245). 1933-cü ildə mayın 29-da ilk sayı çap olunan "Akın" qəzetinin cəmi 119 nömrəsi çap olunmuşdur. Nəşr həyatı 1933-cü il sentyabrın 24-də dayandı. Ə.Ağaoğlu baş redaktoru idi. "Akın" qəzetinin varlığını "Yevmi-Sıyası-İctimai-Müstakil" türk qəzeti davam etdirir. Qəzetin ilk nömrəsi 8 səhifə çıxmış və 5 quruşdan satılmışdı. 115-ci sayında səhifənin sayı 4-ə, qiyməti də 3 quruşa düşmüşdü.

Qəzetin 1933-cü il avqust tarixli nömrəsindən sonra Ağaoğlu Əhməd imzalı yazılara rast gəlmirik. Bu tarixdən sonra baş yazılar imzasız çıxır. Qəzetin 1933-cü il 24 avqust nömrəsinə qədər Ağaoğlu Əhməd baş yazar kimi görünür. 1933-cü il 25 avqust tarixli 89-cu nömrəsindən etibarən baş yazar kimi görünür. Qəzetin başlığının yanında verilən baş yazarı Ağaoğlu Əhməd imzası göstərilir.

Ağaoğlunun baş redaktor işlədiyi vaxtlarda qəzetin 29 may-18 avqust 1933-cü il tarixləri arasında Ə.Ağaoğlunun Mütareke və Malta xatirələri başlıqlı silsilə məqalələri çap olunmuşdu (113).

İstanbulda olan Mustafa Kamal Paşa Ə.Ağaoğlunu nahara dəvət etmişdi. "Akın" qəzeti Cümhuriyyət Xalq Partiyasına müxalif mövqedə olduğundan Ə.Ağaoğlu M.Kamal Paşa ilə qarşılaşmağın həyəcanı yaşayır. Sonralar həyat yoldaşı Sitarə xanıma naharda baş verənləri danışır. M.Kamal paşa Ə.Ağaoğluya "Akın"da çıxan məqalələrinə görə həm Universitetdə müəllimlik etməyin, həm də müxalifətdə olmağın uyğun olmayacağını söyləmişdi (143, s.137; 146, s.65).

Atatürk sonra Ə. Ağaoğludan bu qəzeti çıxarmaq üçün pulu haradan əldə etdiyini soruşur. Ə. Ağaoğlu müfəttişləri göndərüb pulu necə əldə etdiyini (146, s.65; 143, s.137) araşdırıb nəticəsi elan edilənədək qəzeti bağlamamağı xahiş edir. Mübahisə sonunda Ə. Ağaoğlu M. Kamalın sözlərindən inciir, bunu görən M. Kamal ayağı qalxıb Ağaoğlunu qucaqlamış və "Sən məni yanlış anladın, elə demək istəmədim" demişdir (143, s. 137-138).

Bu hadisədən bir neçə həftə sonra "Akın" qəzeti bağlanır. 1933-cü ildəki Universitet islahatında isə Ə. Ağaoğlu işdən çıxarılacaqdı.

Ə. Ağaoğlu üçün 1933-cü il uğursuz il olmuşdu. Çox sevdiyi, dərdləşdiyi və dəstək aldığı həyat yoldaşını bu ildə itirmişdi. Ə. Ağaoğlu həyat yoldaşından sonra yalnızlığını dostu Həmidlə bölüşmüş və vəziyyətlərini belə açıqlamışdı: "...gecələri uyuyan şəhərin iki ixtiyar bayquşuyuq!" (145, s.58)

Ə. Ağaoğlu 1933-1939-cu illərdə siyasi həyatını başa vuraraq təqaüdə çıxmış bir professordur (187, s.172). Ə. Ağaoğlunun sonrakı altı ili yalnızlıq və böhranlar içərisində keçmişdir (145, s.61).

Bu dövərdə həyat yoldaşı Sitarə xanımı itirir. Ə. Ağaoğlunu Sitarə xanımın ölümü qədər üzən ikinci daha bir ölüm olur. 1938-ci ilin noyabrın 10-da Mustafə Kamal Atatürk həyata gözlərini yumur. Samət Ağaoğlu qeyd edir ki, atası bu xəbəri eşidəndə çox üzülmüş və bu tarixdən etibarən ən ümitsüz anlarında belə ağılna gətirmədiyi ölüm haqqında artıq ciddi düşünməyə başlamışdır. Qızı Tezərə yazdığı məktubda Ə. Ağaoğlu Atatürkün ölümünü 20 ildən bəri Türkiyəni öz varlığı ilə dolduran bir şəxsiyyətin itkisi kimi dəyərləndirir. Ağaoğlunun fikrincə, ölkədəki hər kəsin gözü, qulağı, qəlbi və beyni Atatürklə doludur. Bu səbəbdən də, onun itkisinə heç cür inanmaq olmur (145, s.62). Ancaq Atatürkün ölümündən sonra bəzi insanların Atatürkün əleyhinə yazdıqlarını görən Ə. Ağaoğlu bu vəziyyətə çox üzülmüşdür. Ağaoğlu Qərb mədəniyyətini çox yaxşı tanıyan bir alim olduğu üçün Qərb ölkələrində öz liderlərinin ölümündən sonra onların əleyhinə yazmadıqlarını bildirir. Qızı Sürəyya Ağaoğluya Fransada Napoleonun ölümündən sonra heç bir fransızın onun əleyhinə yazı yazmadığını deyir (146, s.74).

Ə. Ağaoğlu ömrünün son illərində "Kültür Haftası" və "İnsan" dərgilərində məqalələr yazmışdır. 1939-cu il mayın 19-da həyata gözlərini əbədi yummuşdur.

Ə. Ağaoğlu şəxsiyyəti

Qarabağın Şuşa şəhərində dünyaya gözlərini açan Ə. Ağaoğlu pedərsəhi (atanın hakim olduğu) ailədə böyümüşdür. Uşaqlığı böyük bir ailədə keçən Ağaoğlu, təbii olaraq, bu halı öz həyatında da yaşamaq istəmişdi. Pedərsəhi ailə ənənəsinin bütün qanun-qaydalarına uyğun olaraq Ə. Ağaoğlu evinin tək hakimi olan, sadəcə evdəkilərin deyil, bütün qohumların hər işdə onunla məsləhətləşdiyi, hörmət etdiyi ailə başçısıdır (145, s.48).

S. Ağaoğlu bildirir ki, atası ailə adət-ənənəsinin ona verdiyi geniş səlahiyyətlərdən heç vaxt sui- istifadə etməmişdir. Ancaq S. Ağaoğlu atasından həmişə qorxdığını, atasının onun həyatında ən sərt insan olduğunu etiraf edərək açıqlayır ki, bu sərt avtoritetə dözməyib evi iki günlüyə tək etmiş, Yusif Akçuranın evinə sığınmışdı. Qayıdanda atasının heç nə demədən onu qucaqladığını yazır (145, s.40-41).

Deyənlərdən O. Ağaoğlunu ailəni qohumlar da daxil olan genişlikdə dəyərləndirən, avtoritet xarakterli, sadəqətli bir insan kimi görürük.

Ə. Ağaoğlu Keçiörendə yerləşdikdən sonra bu bölgənin əhalisi tərəfindən muxtar seçilmişdir. Əvvəllər bir parça quru çörək üçün bir gün çalışan kəndlilər bu dəfə Ə. Ağaoğlunun sayəsində alın tərinin və əl əməyinin bəhrəsini görərək iş zövqünü dadırlar. Kənd əhalisi üçün Ə. Ağaoğlu dəyişən dövrün Keçiörendəki təmsilçisi və Cümhuriyyətin ziyalı insanıdır (145, s.43). Universitetdə isə Ə. Ağaoğlu dürüst, səhləri qəbul etməyən, lazım gəldikdə hər kəsin səhvinə üzünə birbaşa deyən müəllim idi. Tələbələrə Ə. Ağaoğluya qorxu qarışıq sayğı göstəridilər (145, s.50).

Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə birlik, bərabərlik, hüriyyət tərəfdarıydı. Əsəbi, sərt, hövsələsiz, avtoritet və həssas xarakteri olan Ə. Ağaoğlu səhləri bağışlamayan, həqiqəti qürurlu şəkildə ortaya qoyan insan idi (143, s.75). S. Ağaoğlu atasının həddən çox həssas insan olduğunu və ömrünün son illərində həssaslığının artdığını bildirir (145, s.59).

Ə. Ağaoğlu Sitarə xanımla ailə qurmaq istəyəndə Sitarə xanımın ailəsi - Vəzirovlar (Vəzirzadələr) (143, s.118) buna narazı olur. Çünki, Ə. Ağaoğluya düşüncələrinə görə Frenk Əhməd deyilirdi. Bu ad ona çevrənin adət-ənənələrinə, məzhəb qanunlarına əməl etmədiyinə və yeni düşüncələrlə Avropadan döndüyü üçün verilmişdi (145, s.41). Sürəyya Ağaoğlu atasının anası ilə nişanlandıqdan sonra o dövrdə yasaq olmasına

baxmayaraq nişanlısını ziyarətə getdiyini və gedərkən hədiyyələr apardığını, bu halın anasının ailəsi və qohumları arasında böyük şaşkınlıq yaratdığını nəql edir (146, s.8).

Sitarə xanım Ə.Ağaoğluya bütün həyatı boyunca dəstək vermişdi. Ə.Ağaoğlu həyat yoldaşı Sitarə xanımı itirdikdən sonra kürəkəninə yazdığı məktubda həyat yoldaşının onu daima dəstəklədiyini, özünün qəlbə dəyən insan olmasına baxmayaraq 33 il ona dözdüyünü söyləmişdir (145, s.57). S.Ağaoğlu da anası Sitarə xanımın hadisələri çox yaxşı sezən bir qadın olduğunu yazır (143, s.133).

Ə.Ağaoğlunun altı övladı olmuşdur. Bəşir adlı oğlu 2 yaşında xəstəlikdən vəfat etmişdir. Ə.Ağaoğlu iki oğlan, üç qız böyütmüş, onların vətənə, millətə layiqli övladlar olmaları üçün çalışmışdır. Bu gün Ə.Ağaoğlunun həyatdakı yeganə övladı İstanbulda yaşayan Gültəkin xanım Ağaoğludur.

II BOLMƏ

Əhməd Ağaoğlunun düşüncəsində din, dünyəvilik və qadın hüquqları

Din-hüquq münasibətləri

Əhməd Ağaoğluya görə İslam dininin dövlətə və hüquqa təsiri toplumun çağdaşlaşmasına mane olur. Xüsusilə, Osmançılıq və İslamçılıq axınlarını müdafiə edənlərlə apardığı siyasi mübahisələrdə dinin dövlət həyatından və hüquq sahəsindən ayrılmalı olması fikirlərini daha açıq və konkret şəkildə bəyan etmişdir.

Ə.Ağaoğlu Qərb mədəniyyətini Şərqə gətirən insan idi. Xüsusilə, Fransada hüquq təhsili alması onun hüquqda dünyəviliyin əhəmiyyətini dərk etmiş insan olduğunu göstərir.

Ə.Ağaoğlu hüquq tarixi dərslərində tayfa və qəbilə quruluşlarından inkişaf etmiş toplumlara keçəndək baş verənləri türk, ərəb, yunan, Roma mədəniyyətlərində axtarmışdı. Hüquqi bərabərlik yolundakı mücadilənin şəxsi hakimiyyətə doğru inkişaf etdiyini (18, s.143-151) bildirən Ə.Ağaoğlunun fikrincə, toplumlar inkişaf etdikcə hüquqda da dəyişikliyin aparılması həqiqətdir (18, s.9).

Ə.Ağaoğlu din və hüquq münasibətlərini Malta əsarətində yazdığı məqalələrində dilə gətirmişdir. Üç Mədəniyyət adı altında toplanan bu yazılarında dini düşüncə və anlayışla ortaçağ dövrünü keçə bilmədiyimizi, çağdaş cəmiyyətlərin bu dövrü çoxdan geridə qoyduqlarını yazır. Dörd əsr əvvəl Qərbdə din necə hər şeyə təsir edən və hər şeyi nizamlayan bir qurum idisə, o dövrdə də (1919-cu ildə) dinin türk toplumuna təsiri eynidir (28, s.19) deyir. Ağaoğlunun fikrincə, nə İslam təkcə Qurandan, nə də xristianlıq təkcə İncildən ibarətdir. Hər iki din kitabları ilə bərabər gələnlərin, hədis və rəvayətlərin, inamların və din xadimlərinin davranış, görüş, fikir və yorurlarının bütünündən meydana gəlir (28, s.20).

İslam və xristianlıq arasındakı fərq İncilin dünya işlərinə qarışmamasındadır. Bunun səbəbi isə, Hz.İsanın dünya işlərinə qarışacaq vaxtının və qüdrətinin olmamasındadı (28, s.20). Hz.İsa daha çox yaşayıb bu insanlara hakim olsaydı heç şübhə yox ki, bu gün İncildə dünya işlərinə dair bir çox hökmlər olardı. Xristianlıq və İslam arasında düzgün müqayisə aparılması üçün bu cəhət nəzərə alınmalıdır (28, s.21).

Ə. Ağaoğlu xalqa hakim din nümayəndələri və ya ruhani zümrə daima dinin özünə xas mənəvi sahəni aşaraq maddi işlərə də qarışmaq təmayülünü çoxdan göstərmişlər - deyərək bu kimi təsirlərdən azad xristianlarda bir zamanlar dinin yalnız ruhlara deyil, vücutlara da mütləq hakim olduğunu bildirir (28, s.22). Luther ilk dəfə İncili açıq və hər kəsin anlayacağı şəkildə alman dilinə çevirdikdən sonra artıq riyakar keşişlərin yalançı yozumlarına ehtiyac olmadan hamı ilahi hökmləri öyrənə bilirdi - deyərək bu işin sadəcə Almaniyada deyil, qısa vaxtda Avropada yayıldığını söyləyir. Ə. Ağaoğlu Avropadakı düşüncə mücadiləsinin Clericalismə ilə dünyəvilik arasında olduğunu bildirir (28, s.27).

Ə. Ağaoğlu XVIII əsrdən Avropa cəmiyyətlərinin iki cərəyan və iki düşüncə arasında bölünərək Liberalismə və Clericalismə adları altında mücadiləni davam etdirdiyini açıqlayır. Mücadilənin həyatın bütün sahələrini - siyasət, ədəbiyyat, fəlsəfə, sənaye və iqtisadiyyatı əhatə etdiyini qeyd edir. Ə. Ağaoğlu əgər mücadilə iqtisadiyyat sahəsinə keçərsə kilsənin Xristian Sosializmi adı altında işçi sinfini əldə etməyə çalışdığını da açıqlayır (28, s.28).

Nəticədə Avropada baş verən hadisələr kilsənin də bunu qəbul etməsinə səbəb olmuş və əsrin əsasını təşkil edən iş və vəzifə bölgüsü qaydası kilsəyə tətbiq edilmişdir - deyir (28, s.29).

Ə. Ağaoğlu yeni əsrin əsaslarını: "Sərbəst fikir və sərbəst hərəkət", "Yaşa və başqalarının yaşamasına mane olma", "Şəxsiyyətini təkmilləşdir və başqa şəxsiyyətlərin təkmilləşməsinə mane olma" şəklində müəyyən edir (28, s.29).

Ə. Ağaoğlu o dövrü ümumi dəyərləndirdikdə İslam çevrələrində də eyni halların yaşandığını bildirir. Ancaq bəşəriyyətin digər yerlərində İslam cəmiyyətlərindən daha çox yüksəlməyə və tərəqqi etməyə başladıklarını bildirərək, zaman keçdikcə aradakı məsafənin artdığını və o günkü vəziyyətin ortaya çıxdığını ifadə edir. Və öz sözləri ilə iki fərqi aşağıdakı kimi açıqlayır:

"Bir tərəfdə sərbəstlik və hürriyət, təcrübə və ağıl hakimiyyəti, digər tərəfdə durğunluq və keçmişə bağlılıq. Aydın ki, biri tərəqqi edəcək, digəri heç olmazsa dayanacaqdır" (28, s.31).

Ə. Ağaoğlu "Hüquq nədir?" sualını bu şəkildə izah edir: Hüquq fərdlər arasındakı münasibəti müəyyənləşdirir. Bu səbəblə də hüquq mahiyyət baxımından hərəkətlidir, dəyişən mövzudur. Zaman keçdikcə həyat şərtlərinin dəyişməsi fərdlər arasındakı münasibəti də dəyişdiriyini bildirir. Hüquq ilə din arasındakı birləşmə din qaydalarının hüquq

qaydaları kimi qəbul edildiyini göstərir. Quranın dünya işlərinə aid bölməsi eyni maddi dəyişikliklərin məhsuludur - deyir (28, s.31). Bu mövzuda örnək əsər kimi İmam-ı Süyutin "Eshav-ı Nüzul"unun oxunmasını tövsiyə edən Ə.Ağaoğlu dünya işlərinə aid ayətlərin maddi səbəblərdən yaranan ehtiyacın nizamlanması üçün olduğunu yazır. Bu halda bu ayətlərin azalmasına belə hüququn mahiyyət baxımından dəyişməsi səbəb olur (28, s.32).

Bir cəmiyyətin inkişafını və zamana uyğun yaşaya bilməsini cəmiyyətin öz həyatını nizama salmaqda - yəni qanun qəbul etməkdə sərbəst olmağı ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, əgər bir cəmiyyət bu sərbəstlikdən məhrumdursa daima zaman və məkandan geri qalacaq (28, s.32).

O güncü toplumu tənqid edərkən bizdə də zamanın dəyişməsi ilə hökmlər dəyişir qanunu qəbul edilmişdir, lakin bu qanuna doğruluq və səmimiyyətlə əməl olunmamışdır və olunmur - sözləri ilə istənilən vaxt dini bəhanələrlə hər cür yeniliyin əleyhinə çıxıldığını və din vasitəsilə sosial inkişafa mane olunduğunu bildirir. Hətta dini təzyiğin çox olduğunu bildirərək insanın alışqanlıqlarına, düşüncələrinə, davranışlarına mane olduğunu və bunun da toplumların maddi və mənəvi inkişafını dayandırdığını bildirir (28, s.32).

Qərb mühitinə daxil olarkən bəlli bir üsul, bəlli bir metodla Qərb mədəniyyətinə aid ünsürlərin qəbul edilməsinin tərəfdarı olan Ə.Ağaoğlu yaponların tərəqqi etməsini, elm və texnika sahəsində tanınmalarını onların bu mədəniyyəti qəbul etmələri ilə əlaqələndirir (7, s.370, 444-448, 450-451, 460).

Ə.Ağaoğlu az-çox dinlə zahirən əlaqəli olan hüquq, iqtisadiyyat, siyasət məsələlərində din təmsilçilərinin özlərindən başqa heç kimə səlahiyyət verməmələrini və özlərini tək təmsilçi görmələrini açıq şəkildə tənqid edir. Bu insanlar elm, siyasət, sosial, maliyyə, təhsil və tədrisə dair hər işə qarışırlar - deyərək, onları cahil, din və dünyadan eyni dərəcədə xəbərsiz kütlə kimi səciyyələndirir (28, s.33).

Ə.Ağaoğlu dinin təhsil və tədrisdən, hüquq, iqtisadiyyat və siyasətdən ayrılmalı və uzaqlaşmalı olduğunu bildirərək zamanın dəyişməsi ilə hökmlər dəyişir qanunun ağıl və davranışlarla qəbul edilməli olduğunu vurğulayır (28, s.33).

Ə.Ağaoğlu bu düşüncələrindən sonra toplumsal dəyərləndirmə aparır və zamanın dəyişməsi ilə hökmlər də dəyişir qanunun anlaşılmasının səbəbini adətlərə həddindən çox bağlanmamızda görür.

Ancaq bu sözləri ilə müsəlmanlığı kiçiltmir. Çünki, bir zamanlar Avropa da eyni vəziyyətə düşmüş. Ancaq sonralar bu vəziyyətdən çıxmışdı. Ə. Ağaoğlu İslamın inkişaf, tərəqqi və yüksəlişə, xristianlıqdan daha münasib din olduğuna inanır (28, s.34).

Ə. Ağaoğlu Avropada vəziyyətin dəyişdiyini, iş bölgüsü və vəzifə təyini qaydasının hakim olduğunu və dini zümrələrin dindən başqa digər sahələrdən uzaqlaşdırıldığını bildirir (28, s.34).

Din və hüququn bir-birindən ayrılmalı olduğunu müdafiə edən Ağaoğlu dinin qul ilə Allah arasındakı münasibətləri yaradan prinsiplər sistemindən ibarət olduğunu düşünür. Bu halda dinin mövzusunun yalnız inanclar, ibadətlər təşkil edir. Bundan başqa hər nə varsa dinə təsadüfən daxil olmuşdur. Din əsl mövzusunun fərqli şeylərdən bəhs edibsə, bu sırf təsadüf və məcburiyyət qarşısında baş vermişdir. Lakin məqsəd o deyildi. Əsl məqsəd inanclarla ibadət etməkdir (28, s.39).

Ə. Ağaoğlu Hz. Məhəmmədin "Dünya işlərini siz məndən daha yaxşı bilirsiniz" dediyini və yenə Hz. Məhəmmədin dünya işləri ilə bağlı ayətləri üçün "Bir əmrdə şübhə varsa, ağılla həll edin" buyurduğunu örnək göstərir. Hətta Hz. Ömər in muta (müvəqqəti) nigahını qadağan etdiyini bildirərək yenə eyni düşüncələrini açıqlayır (28, s.41).

Ə. Ağaoğlu 1919-cu ildə yazdığı məqalələri ilə həqiqəti görənlər və dəyərləndirən bir insan olduğunu göstərmişdir. Malta əsarəti illərində yazdığı bir sıra məqalələrində qurtuluş çarəsinin din sahəsinin digər sahələrdən ayrılmasında görmüşdü. Bu vəziyyətin nizamlanmasının şərti də dünya işlərinin nizamlanmasında toplum olaraq sərbəst olmağımızdır.

Din və toplumsal əxlaq

Əxlaq yaxşılıq və pislik görüşlərindən, bu görüşlərin əsaslandığı qanun və sanksiyalardan ibarətdirsə, bu mövzuda bizi əhatə edən bütün çağdaş toplumlardan xaricdə və onların təsiri altında qaldığımızı etiraf etməliyik - deyən Ə. Ağaoğlu bizdə cinsi münasibətə aid qanunlardan başqa əxlaq qanunlarının sanksiya gücü olmadığını bildirir (28, s.43). Hətta cinsi münasibətə dair əxlaq qaydalarının da sadəcə qadınlara tətbiq olunduğunu ifadə edir. Cəmiyyətdəki qeyri-rəsmi nigah davalarını açıqlayaraq burada müqəddəs sayılan namus anlayışının olmadığını, sadəcə qadın namusunun olduğunu ifadə edən Ə. Ağaoğlu əxlaq qaydalarında nə qədər aşağı olduğumuzu xatırladır (28, s.44).

Ə. Ağaoğlu burada yenə cəmiyyətə bir sual istiqamətləndirir: "Qeyri-rəsmi niğahda olan qadıncı necə uzaqlaşır, onu aramızdan necə çıxarır, evlərimizin, ailələrimizin qapılarını onun üzünə necə qapayırsız, yaltaqlıq, oğruluq, qatıl, vəfasız, sədaqətsiz adamlara qarşı da o cür hərəkət edirikmi?". Həqiqətdə belə etmirik deyərək, bu suala da yenə özünü cavab verir.

Sanksiya gücü olmayan hər hansı əxlaq qaydası yoxdur, sanksiya gücü də xalqın vicdanıdır - deyən Ə. Ağaoğlu cinsi əxlaq qaydalarından başqa digər əxlaq qaydalarında nə qədər zəif olduğumuzu örnəklərlə göstərir. Dünyanın heç bir yerində bizim mühtidə olduğu qədər namusdan danışımadığını, lakin yenə dünyanın heç bir yerində bizim qədər namusla etinasız davranılmadığını etiraf edir (28, s.47).

Ə. Ağaoğlu fərdi əxlaq sahəsində vicdanları oyadacaq prinsiplərin cəmiyyətimizdə olmadığını bildirərkən sinfi və ictimai əxlaq prinsipləri yoxdur - deyir. Bunun səbəbi də, hətta sinfi sanksiya fərdlərin şəxsi əxlaqında sanksiyalara əməl olunması ilə baş verir - sözləri ilə açıqlayır (28, s.48). Buna ömək Ə. Ağaoğlu Hürriyyət və İtilaf Fırqəsi ilə İttihat və Tərəqqi Fırqəsini göstərir. Toplumsal əxlaqa gəlincə, bu növ əxlaqın sanksiyası ictimai fikirdir - deyən Ağaoğlu Şərqdə, ümumiyyətlə, həqiqi ictimai fikir olmadığından bu növ əxlaqdan danışmaq olmaz - deyir (28, s.49). Ə. Ağaoğlu vəzifəyə, vədlərə, prinsiplərə, həqiqətə, yaxşılığa, gözəllə, haqqa bağlılığın Avropa mədəniyyətinin təməl daşları olduğunu bildirir. Türkiyədə qurulan Cümhuriyyət yönətiminin bizi Avropaya yaxınlaşdırdığını və Avropa ailəsinə daxil etdiyini ifadə edən Ağaoğlu xaricimiz kimi daxilimizi də təzələyərək bu cəmiyyətə daxil olmalı olduğumuzu vurğulayır (110).

Ə. Ağaoğlu əxlaqın hər sahəsində çox zəif olduğumuzu bildirir. Yenə bu həqiqətin bilinməli olduğunu vurğulayır. Hətta toplumun əxlaqını sadəcə cinsi əlaqəyə endirən anlayışın yanlış olduğuna da toxunur. Əxlaqı təkcə cinsi münasibətlərlə məhdudlaşdırınlar insanı yalnız qurşağa qədər təsəvvür edənlərdir. Halbuki, bəldən yuxarı qəlb və ruha aid olan əxlaq sahələrində Ə. Ağaoğlunun fikrincə, vəziyyət acımacaqlıdır (28, s.50).

Ə. Ağaoğlu bu sətirləri Malta sürgünündə yazmışdır. Bunları yazarkən o günlərdə məmləkət yönətiminin nə vəziyyətdə olduğunu və toplumsal əxlaq çöküntüsünün başdan başlaması haqda dərslər keçilməsini dilə gətirir. Ağaoğlu yazısında İstanbuldan Maltaya gələn qəzətlərdən Osmanlı vəliəhdinin türk mücahidlərinə qarşı vuruşmada

yaralanmış ingilis əsgərlərinə baş çəkdiyini, onlardan hal-əhval tutaraq şirniyyat payladığını oxuduğunu bildirir. Avropanın ən səviyyəsiz yerində bu qədər alçalmaq nəinki vəliəhdin, heç hambalın ağına belə gəlməz. Vəliəhd bunu edərkən, padşah da ingilis missioneri Frunu arxa qapıdan qəbul edib vətənin zilləti və millətin əsarəti bahasına ingilis zirehliləri vasitəsi ilə taxt-tacını qoruyur. Bu vəziyyətdə Ağaoğlu bu sualı verməkdən çəkinmir: "Acəba, həmin Avropanın hər hansı bir tərəfində belə bir padşahın bir dəqiqə varlığı mümkündürmü?"

Ə.Ağaoğlu Anadoludakı Milli Qurtuluş hərəkatını da Malta əsarətində bu sözlərlə anladır:

"Anadoluda türk kəndlisi, türk xalqı ona yol göstərəcək, əzm və iradə sahibi bir öndəri -M.Kamal Paşanı görəndə kimi millətinin, dilinin və torpağının şərəf və şanını, qururunu, müstəqilliyini son çörəyi və son damla qanı ilə müdafiəyə başladı. Bu gün qaliblər önündə leş kimi cansız, hər cür zillət və hadisələrə tab gətirən insanlığa yüksək qəhrəmanlıq, əmsalsız şərəf nümunəsi göstərir. Türk xalqı daima belə olmuş, qəhrəmanlıq və şərəf örnəyi göstərmişdir. Böyüklərin ağılsızlığına və əxlaqsızlığına görə məhv və pərişan olarkən bu xalq güvəndiyi öndəri taparaq milləti və dövləti neçə fəlakətlərdən, böhranlardan, süqutlardan qurtarmışdır. Lakin təəssüf! Bu xalq vəzifəsini icra edən kimi millət və dövlət yenə yüksək təbəqənin əlinə keçir. Hər yerdə və hər zaman olduğu kimi bizdə də millətin müqəddəratı ilə oynayan sahənin önündə görünən təbəqədir və bir millətin ümumi əxlaqından bəhs olunarkən daima bu təbəqəyə diqqət yetirilir" (28, s.52).

Ə.Ağaoğlu bu sözləri ilə üst təbəqə deyilən siniflə alt təbəqə deyilən xalq arasında hər şeydə olduğu kimi əxlaq sahəsində də uçurum olduğunu bildirir. Bu səbəbdən, üst təbəqənin qurtuluş savaşını mənasız hesab etdiyini açıqlayır. Ağaoğlu Malta əsirlərini üst təbəqənin ikinci qismi hesab edir. Ancaq bu qismi də tənqid etməkdən çəkinmir. Bu qismi üst təbəqənin birinci qismindən ayıran ən önəmli xüsusiyyətlərin vətənlərinə, şəxsi mənfəət uğrunda millətlərinə xəyanət etmək kimi alçaqlıq göstərməməkdə görür (28, s.57). Ə.Ağaoğlu bu vəziyyətin fəzilət olub-olmadığının düşünülməli olduğunu dilə gətirir.

Əxlaq çatışmazlığının səbəblərini açıqlamağa çalışan Ə.Ağaoğlunun fikrincə, bir millətin fərdləri əxlaq anlayışının tamamını çevrədən alır. Çevre bunu bir çox kanallar vasitəsi ilə verir. Bu kanallar - din, ailə, məktəb, ədəbiyyat və hakim milli ənənələrdir (184, s.83).

Ə. Ağaoğluya görə, din bir millətin əxlaq anlayışını təşkil edən ünsürdür. Şəxsi əxlaq baxımından İslamın qoyduğu əsasların çox yüksək olduğunu ifadə edən Ə. Ağaoğlu bu əsasları doğruluq, mərdlik, ədalət, bəxşiş, başqasının malına və özünə, iffətinə, düşüncə və duyğularına sayğı, yardım, həmrəylik, vəfa, insaf və digər yaxşılıqlar şəklində sıralayır (28, s.58). Ancaq bu nöqtədə bir dəyərləndirməsi diqqətimizi cəlb edir. İslamın bu prinsiplərinin bizdə görülmədiyini və hətta unudulduğunu, məktəblərdə, ailə tərbiyəsində məhv edildiyini bildirir.

Məktəblərdəki dini təhsil alan uşaqların həqiqi din adamlarını tanımadan böyüdüklərindən bəhs edir (28, s.59). Ə. Ağaoğlu bu mövzuda o dövrün məktəb proqramları hazırlanarkən bir təklif verdiyini, Ancaq yanlışlıqdan bunun dini təhsilin ləğv edilməsi şəklində izah edilərək rədd edildiyini bildirir (28, s.59).

Dindar və əxlaqlı olmağın eyni olmadığını yazan Ağaoğlu bəzən zahirən dindar görünən bir insanın eyni zamanda çox əxlaqsız ola biləcəyini vurğulayır. Bunlara örnək olaraq da Damad Fərid hökumətində Şeyxülislam işləmiş Mustafə Sabri və hoca Vəfəni nəzərdə tutur. Bu iki insan dindardır, lakin onların əxlaqlı olduqlarını söyləyəcək bir kimsə yoxdur. Ağaoğlunun fikrincə, din alimləri Şeyx Abd, Şeyx Cəlaləddini Əfqani və Musa Bəsiyev kimi dəyərli insanların açdığı yolla getsəydi, İslamın yüksək ideyalarını hürufələrdən azad edərək məktəblərə, mədrəsələrə və mətbuata gətirsəydilər İslam ələmi daha da güclənəcəkdə. Nəqli-nəcabəti olmayan insanların əlində din yalnız təsirini deyil, özünü də itirir (28, s.61).

Ə. Ağaoğlu din və əxlaqın bir-birindən ayrılmasını İslam filosoflarının əxlaqı müstəqil elm sahəsi kimi qəbul etməmələrində görür. Ona görə də yaxşılıq və pislili müəyyənləşdirmək daima şəriət adamlarının səlahiyyətləri daxilindədir. Bu səbəbdən şəriətə əsasən müəyyən olunmuş əxlaq prinsipləri əbədidir. Din və əxlaqı bir-birinə qarışdıran sufilər isə dinin əxlaqdan ibarət olduğuna inanırlar (28, s.62).

Ağaoğlu dinin əxlaqı təsirlərinin çox zəif olduğunu, mədrəsələrdə əxlaq dərsi keçilmədiyini, alimlərin də əxlaqı dini vəzifədən kənar hesab etdikləri üçün əxlaq qaydalarımızın fərdləri və cəmiyyəti inkişaf etdirəcək qüdrətinin olmaması fikrindədir. Ə. Ağaoğlu düşüncələrində dini milləti təşkil edən faktorların daxilində və xaricində yerləşdirə bilməmişdir. Ancaq milləti təşkil edən faktorlar arasında dili dindən daha əhəmiyyətli hesab etmişdir. Dini toplumun sosial həyatını nizamlayan, əxlaqı təşkil

edən bir vasitə kimi qiymətləndirir. Ancaq dini görüşlərdən milliyətçiliyə keçmiş toplumlarda hadisələr daha geniş açıqlanmalıdır.

İslam və qadın hüquqları

Ə. Ağaoğlu böyüdüüyü mühitdə qadının hüquqsuzluğunu və üzərində toplumun təsirini görmüşdür. Anasının bütün çətinliklərə baxmayaraq səy göstərərək onu oxutması anasına olan sayğısını artırmışdı. Təhsil üçün getdiyi Tiflisdə bir erməni qızına riyaziyyat dərsi keçən Ə. Ağaoğlu bu qızın təhsili ilə öz ailəsindəki qızların təhsilini müqayisə etmişdir. Öz ailəsindəki qızların bir neçə Quran surəsindən başqa heç bir şey öyrənmədiklərini düşünüb heyrətləndiyini bildirir (142, s.81).

Tiflisdən Avropaya yollanan Ə. Ağaoğlu aldığı hüquq və tarix təhsili nəticəsində fərd azadlığının təməli olan düşüncələrlə qadın hüquqlarının bərpa olunması yolunda çalışan XX əsr ziyalılarından biri olmuşdur.

Ə. Ağaoğlu İslam topluluqlarının qurtuluş və tərəqqisini təmin etmək üçün xüsusilə, iki əhəmiyyətli məsələnin həll edilməli olduğunu bildirir. Bunlar - qadın və əlifba məsələləridir.

Ə. Ağaoğlu Azərbaycanda türk dilində müxbirliyə başlamazdan əvvəl 1901-ci ildə rus dilində "İslamda Qadın" adlı kitab yazmışdır. Bu kitab sonralar Həsən Əli tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərində İslamın qabaqcıl və inkişafda olan din olduğunu, Abbasilərin orta dövrlərinə qədər bu irəliləyişin davam etdiyini yazır. Sonralar alimlər və şeyxlərin mənəfəətçiliyi səbəbindən İslamın gerilədiyini və hətta çökdüyünü iddia edir.

Ə. Ağaoğlu məqaləsində dünyada dəyişən qadın hüquqlarının Şərqdəki vəziyyətindən bəhs edir. Qərb cəmiyyətindəki dəyişim cəmiyyətdəki həyat şəraitinin çətinləşməsi, patriarxal ailənin sarsılması, ailə həyatında kişinin nüfuzunun azalması, qadının özü haqda düşünməsi və həyatını yaşamaq üçün kişilərlə bərabər işləməsi nəticəsində baş vermişdir (22, s.13).

Ə. Ağaoğlu bu əsərində yenə Qərblə Şərqi müqayisə edir. Avropada və Amerikada qadına verilən hüquqlar günü-gündən artaraq qadınla kişi hüququ bərabərləşdiyi halda, Afrika və Asiyada milyonlarla müsəlman qadın köləliyə məhkum olurdu (22, s.13; 107). Ancaq türk və Misir mətbuatında qadın hüquqlarından bəhs edildiyini, burada qız

məktəblərinin açıldığını bildirir. Yenə bu məktəblərə gedənlərin yüksək təbəqəyə mənsub olduğunu bildirən Ağaoğlu digər müsəlman qadınların bu dindəşlərinə ateist kimi baxdığını, həddindən artıq pis vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq dəyişməyi ağıllarına da gətirmədiklərini bildirir (22, s.15).

Ə.Ağaoğlu İslamdan öncəki cəmiyyətlərdə qadının vəziyyətini bilmədən İslamda qadının mövqeyini qiymətləndirməyin mümkün olmadığını bildirir. Əsəri yazdığı günləri Ə.Ağaoğlu İslamın ortaçağını yaşadığı günlər adlandırır. Ortaçağ Avropasında xristianların öz dinlərini bilmədikləri kimi Ağaoğlu öz dövründəki müsəlmanların da İslam dinindən xəbərsiz olduqlarını yazır (22, s.22-23).

Ə.Ağaoğlu Hz.Məhəmməddən əvvəl İranda qadının əsl mənada kölə olduğunu vurğulayır. O dövəndə İranda qadın ailəsində ərinin köləsidir. Ər arvadına bir ev əşyası kimi baxır, onu istəyərsə atar, istəyərsə satar. Həyat yoldaşını öldürmək və yaşatmaq ərinin ixtiyarında idi (22, s.24).

Ə.Ağaoğlu Ərəbistandakı vəziyyətin isə daha da acınacaqlı olduğunu bildirir. Ərəb ailəsində qız uşaqlarının dünyaya gəlməsi ailə üçün pis əlamət sayıldığını, bunun Tanrının ailəyə qəzəbinin açıq ifadəsi olduğunu yazır. Ərəb qızını diri-diri quma basdırır, kölə kimi sata, istərsə ev heyvanı kimi dəyişdirə bilərdi (22, s.24).

Quranın qadını yüksəltdiyini yazan Ə.Ağaoğlu örnək olaraq Nisa surəsini göstərir: "Ey insanlar! Sizi eyni maddədən yaradan, ondan da eynisini yaradan və ikisindən də bir çox kişi və qadınlar yaradan Allahdan qorxun!" Ağaoğlu bu surənin o dövrün ərəb kişilərini təcəccübləndirən cəsur və gözlənilməz sözlər olduğunu ifadə edir. Bu kəlimələr o dövrün bütə tapınan ərəbin bütün pis adətlərini, anlayışlarını, dünyagörüşünü alt-üst edən qorxunc bir yenilik, başdan-başa inqilabi mahiyyət daşıdığı qeyd edir (22, s.27).

Hz.Məhəmmədin qadınların mənəvi dəyərlərini yüksəldərək, onlara geniş hüquqlar verdiyini Fransa kimi böyük dövlətlərin 1900-cü illərdə qadınlara belə hüquqları verməyə cəsarəti olmadığını vurğulayır (22, s.29).

Ə.Ağaoğlu İslamın "Ancaq sevdiyiniz insanla ailə qurun!" hökmünə əsaslanaraq Quranda ailə qurmaq və nigahın eşqə və sevgiyə əsaslandığını yazır. Ancaq müsəlman cəmiyyətlərdə buna heç vaxt əməl olunmadığını bildirir (28, s.93).

İslamın yayıldığı dövrlərdə, xüsusilə, ərəblər arasında yaşanan çoxarvadlılıqda islam qanunları ilə qadınların sayı dördə endirilir. Ancaq bu da çox çətin olduğundan həqiqətdə bu məhdudiyət təkarvadlılıq nəticələndi (22, s.32).

Ə.Ağaoğlu Hz.Məhəmmədi İslama çarşafi gətirdiyinə görə günahlandırانların haqqsız olduğunu yazır. Çarşafın İslamdan öncə Şərqdə mövcud olduğunu, ancaq ərəblər arasında istifadə olunmadığını bildirir. Ərəblərin peyğəmbərin ölümündən çox sonralar başqa miilətlərlə ünsiyyətə keçdikdən və fəthlərin sayəsində zənginləşərək xarakterləri pozulduqdan sonra çarşafi qəbul etdiklərini açıqlayır. 1900-cü illərdə hələ çarşafın İslamda problem olması iki ayətin qeyri-müəyyən olması ilə əlaqələndirir. Bu ayətlərin birində zeynətin (ədəb yerlərinin) örtülməsindən, digərində isə örtükdən, baş örtüyündən bəhs olunur. Əgər bu ayətlər yanlış və hiyləgərcəsinə yozumlanmazsa İslamda çarşaf problemi olmayacağını bildirir (22, s.36).

Ə.Ağaoğlu fikirlərindən təsirləndiyi müəllimi E.Renanın bu sözlərini yazısına daxil etmişdir:

"İslamiyyətin birinci əsri fəvqalədə bir neçə qadın obrazını üzə çıxardı. Bu böyük dövrün iki parlaq siması Ömər və Əlidən sonra iki qadın gəlir. Bunlardan biri - Aişə, digəri - Fatimədir. Müqəddəslik nuru Xədicənin ətrafında dolanır" (22, s.36).

İslamın ilk dövrlərində ən tipik qadın örnəyi Hz.Məhəmmədin qızı Fatimədir. Fəziləti və çevrəsinin sosial təsiri Fatiməni ideal qadına çevirmişdir. Hz.Məhəmmədin ölümündən sonra evinin həyatında və ya camidə qadın-kişi kütlələrinə tez-tez dini məlumatlar vermişdi (22, s.41).

Ə.Ağaoğlunun İslam dinində xüsusi rolu olan qadınlarla bağlı yazısında mənbə kimi E.Renanın yazılarından, ərəb yazıçısı İbni Hallikanın "Bibliografik Ensiklopediya"sından, De Slanın "Xəlifələr dövründə Kültür" əsərindən, fransız şərqşünası Perronun yazısından, hind yazıçılarından Mir Əlinin "The Influence of Women in İslam" əsərindən, ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünası Məsudinin "Altun Çayırılar" əsərindən və türk qadın yazıçısı Fatimə Aliyə xanımın məşhur "İslam Qadınları" əsərindən yararlandığını görürük. İslamda qadının vəziyyətinin dəyişməyə başlamasının Abbasilər dövründə başladığını söyləyən Ağaoğlu bu dəyişmənin qısa zamanda İran və Suriyanın təsiri ilə baş verdiyini yazır. Hətta Abbasilər dönməni İranın suverenlik dönəmi kimi xarakterizə edir. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, İran onu işğal edənləri adətən əsarəti altına alır (22, s.45). İran tarixinə dair "İran və İnciləbi" adlı əsər

yazan Ə. Ağaoğlu Abbasilər dönəmində İrənin milli din - şiəliyi icad edərək və İslama bir yığın təriqət daxil edərək üstünlüklərə nail olmasını qeyd edir. İrən, beləliklə, ərəb yaşayışının təməllərini də dağıdaraq itirdiyi müstəqilliyinin, qüdrətinin, şöhrətinin intiqamını almış olur (22, s.46).

Müsəlman dövlətlərində İslamın ilk illərində yüksələn qadınları tək-tək araşdıran Ə. Ağaoğlu bu dövlətlərin Suriya-İrən əxlaq və vərdişlərinin təsiri altına düşməsindən sonra seçkin qadın örnəklərinin getdikcə azalmağa və qadının sərbəstliyini itirdiyinə, hər yerdə hərəmlərin və hərəmxanaların artdığına diqqət yetirir. Müsəlmanlığın qurtuluşunun qadın problemi və əlifba islahatının aparılmasında görə Ə. Ağaoğlu müsəlman qadınının sərbəst və savadlı ana, həyat yoldaşı ola biləcəyinə, eyni zamanda sosial vəzifəsini də faydalı şəkildə başaraacağına inanır. Yalnız belə bir ana uşaqlarına sağlam xarakter və iradə aşılaya biləcəkdə (22, s.59).

Ə. Ağaoğlu II Məşrutə dönməndə Osmanlı Dövlətinə köçdükdən sonra da qadın hüquqları mövzusunda məqalələr yazmışdır. Bu dövrdə "Türk Yurdu" dərgisi ətrafında toplanan bir qrup ziyalı qadının sosial hüquqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə bir sıra məqalələr yazmışdılar (188, s. 181-221).

Bu dövrdə baş verən müharibələrdə qadın-kişi demədən hamının iştirak etməsi qadın hüquqlarını gündəmə gətirmişdir. İslamdan öncəki türk topluluqlarına dair yazılarında qadın hüquqlarının gündəmə gəlməsinə nail olduğunu söyləmək olar. Bu dövrdə Almaniyaya gedən Ə. Ağaoğlu məqaləsində bu dəfə də alman qadını ilə İstanbul qadını müqayisə edir (98). Xüsusilə, hüquq professoru olduğuna görə kişi-qadın bərabərliyini ön plana çəkir. "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" adlı alleqorik əsərində bir qadının çıxış etməsi (25, s.26) və 1927-ci ildə hüquq tarixi dərslərində qadına seçmə və seçilmə hüququnun verilməsi ilə bağlı sözləri toplumsal ehtiyacı nəzərə aldığı göstərir (142, s.194-199). Belə ki, Ə. Ağaoğlu və onun kimi düşünənlər bu arzularına çatmışlar və qadınlara bələdiyyə üzvü seçmə və seçilmə hüququ verilmişdir. Ə. Ağaoğlu qadınların təhsil alması ilə cəmiyyətlərin daha tez inkişaf edəcəyinə, bunun qadınlara yaxşı yol göstəricisi olacağına inanmışdır.

Ə. Ağaoğlunun həyatdakı tək övladı Gültəkin xanım Ağaoğlu atasının hələ kiçik yaşlarda olarkən onlara fransız inqilabından danışdığı və qızların təhsilinə oğlanların təhsili qədər əhəmiyyət verdiyini bildirir. Hətta Gültəkin Ağaoğlunun böyük bacısı Tezer

(Taşkıran) ailə qurarkən Ə. Ağaoğlu qızına və kürəkəninə ev əşyası, yoxsa təhsil almaq üçün Avropaya getmək istədiklərini soruşmuşdu. Tezer Taşkıran və həyat yoldaşı öz sahələrində irəliləmələrinə daha çox kömək edəcəyinə inanaraq Avropaya getməyə üstünlük vermişdilər. Ə. Ağaoğlu böyük qızı Sürəyya Ağaoğlunu Hüquq fakültəsində təhsil almağa həvəsləndirmişdir. Qızı Sürəyya Ağaoğlu Türkiyənin ilk qadın vəkili olmuşdu. Ə. Ağaoğlu qadın hüquqları mövzusunda düşüncələrini eyni zamanda öz ailə üzvlərinə də tətbiq etmişdir.

Dünyəvi dövlət anlayışı

1909-cu ildə - Ə. Ağaoğlunun Türkiyədə yaşadığı dövrdə İslamçılıq cərəyanını dövlətə bir model kimi gətirmək istəyənlər müdafiə edirdilər. Ə. Ağaoğlu dünyəvi dövlət quruluşunun təməli sayılan dinin dövlət qurumlarından ayrılmasını istəmişdi. Dini təzyiqlər altında parçalanmış vəziyyətdə olan ailəni birləşdirməyə çalışmış, dini təzyiqlər nəticəsində hər növ hüquqları əlindən alınan qadının layiq olduğu yerə gəlməsini müdafiə etmişdir.

Ə. Ağaoğlu dövlət quruluşuna İslami model gətirmə, İslam şəriətini topluma və hüquq qaydalarına tətbiq etmək düşüncəsində olmadığına görə Türkiyədəki İslamçı qrupa daxil olmamışdır. Onun Türkcülüyü İslamçılıqdan daha əhəmiyyətli hesab etdiyini İslamçı qrup ilə mübahisələrindən daha yaxşı görürük.

Ə. Ağaoğlu İslamı həyat tərzinin birinci şərtinin müstəqil, çağın özəllikləri ilə qurulmuş millət anlayışı ilə mümkün olduğunu ifadə edir. Toplumun tərəqqisi üçün dinin dövlət həyatından və toplumu istiqamətləndirən bütün qurumlardan ayrılmalı olduğunu müdafiə etmişdir.

Türkiyəyə gəlməzdən öncə yazdığı kitablar, məqalələr və Türkiyədə, Malta əsərində yazdığı "Üç Mədəniyyət" əsərində dinin dövlət həyatını nizamlayan qurumlar üzərindəki təsirinin topluma necə zərər verdiyini açıqlayır. Ə. Ağaoğlunun yazdıqlarını İslamçılıq axını adı altında deyil, dünyəvi dövlət anlayışı adı altında tədqiq edilməli olduğuna inanırıq.

Ə. Ağaoğlunun İslamçılığı milliyyətçiliyinin bir parçasıdır. Ə. Ağaoğlu dini həyatımızın maddi və mənəvi hər sahəsini əhatə edən prinsiplər toplusu olaraq görməli olduğumuzu yazır (28, s.19).

Mustafa Kamal Atatürk dünyəviliklə bağlı düşüncələrini aşağıdakı kimi açıqlamışdır:

"Din vicdan məsələsidir. Hər kəs vicdanının əmrinə əməl etməkdə sərbəstdir. Biz dinə sayğı göstəririk. Düşüncə və təfəkkürün əleyhinə deyilik. Biz sadəcə din işlərini millət və dövlət işləri ilə qarşıdırmamağa çalışır... Mürtəcelərə qətiyyənlə fürsət verməyəcəyik" (154, s.110).

Bu ifadə ilə Ə. Ağaoğlunun düşüncələrinin eyni olduğunu görürük. Ə. Ağaoğlu yazır (28, s.33) ki, dini təmsil edən qruplar əsrlər boyu cəmiyyətin inkişafına mane olmuş, artıq zaman və məkandan uzaq prinsiplərə əsaslanaraq həyatı durdurmağa, ruhlu insanları ruhsuz qəlibə çevirməyə çalışmışlar. Bu M.K. Atatürkün çəkinməli olduğumuzu söylədiyi təəssübdən başqa bir şey deyildi. Atatürkcülükdəki dünyəvilik yalnız din və dünya işlərinin ayrılması deyil, bütün yurddaşlarının vicdan, ibadət və din azadlığı deməkdir (154, s.110). Ə. Ağaoğlu bu şəkildə açıqlamışdır: "Din qul ilə Allah arasını nizama salan prinsiplər sistemindən ibarətdir" (28, s.38).

Din və vicdan hürriyətinin nəticəsi olaraq onların dünyəvi sistemdə, ictimaiyyətdən ayrılmış, yalnız fərdi-toplumsal bir dəyər olaraq qəbul edilməsi (176, s.27) fikrini Ə. Ağaoğlunun bu mövzuda yazdığı bütün məqalələrində görürük. O dövəmdə teokratik sistemin nəyə görə dəyişdiyini anlatmaq, yeni sistemin sərhədlərini müəyyən etməkdən daha əhəmiyyətlidir. Eynilə, bu gün dünyəviliyin əhatə və sərhədlərindən öncə onun mahiyyətinin açıqlanmalı olduğu kimi (176, s.85).

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk dövlətə dünyəvi quruluşu gətirərək qadınların hüquqlarını bərpa etməyə çalışmışdı. Ə. Ağaoğlunun bu mövzudakı görüşləri də M.K. Atatürk ilə eynidir. İlk qadın vəkillərimizdən olan Sürəyya Ağaoğlu Ə. Ağaoğlunun qızıdır. O, "Bir ömür böylə keçdi" adlı xatirələr kitabında Cümhuriyyətin ilk illərində qadınlara M.K. Atatürk tərəfindən bəzi sosial hüquqlar verildiyini bildirir (146, s.40-42).

Türkiyədə qurulan dünyəvi dövlət quruluşunun özəllikləri ilə Ə. Ağaoğlunun düşüncələrinin oxşarlığının xeyli örnəyi vardı. Apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, Ə. Ağaoğlu dünyəvi dövlət anlayışını 1900-cü illərdə dilə gətirən və bu quruluşu müdafiə edən türk ziyalısıdır.

Azərbaycana Qərb təhsil və texnologiyasını gətirən Ə. Ağaoğlu məzhəb fərqiindən imtina edən Cəmaləddin Əfqaninin sistemləşdirdiyi İslamçı ideologiyadan ilham almış, İslam anlayışını müdafiə etmişdir. Bu

İslam anlayışı onu dini və mədəni problemlərdən bəhs edən liberal görüşlərə istiqamətləndirmişdi (228, s.446).

II TBMM-ə Qarsdan millət vəkili seçilən Ə.Ağaoğlu Türkiyəni dünyəviləşdirən qanunlara imza atmış insandır. TBMM-də 1924-cü il martın 3-də qəbul edilən 429 sayılı Şəriyyə və Evkaf və Erkan-ı Harbiyyə-i Umumiyyə Nazirliklərinin ləğv elidməsinə dair qanun, 430 sayılı Təvhid-i Tədrisat qanunu və 431 sayılı Xəlifəliyin ləğvi və Osmanlı Xanədanının Türkiyə Cümhuriyyəti torpaqlarından uzaqlaşdırılmasına dair qanun layihələrini təqdim edənlərdən biri də Ə.Ağaoğlu idi (172, s.7, 21, 33). Ayrıca, xəlifəliyin ləğvindən sonra hazırlanan "Xilafət və Milli Hakimiyyət" adlı kitabda Ə.Ağaoğlu bu mövzu ilə bağlı yeddi məqalə yazmışdır. İlk məqaləsində Qazi Mustafa Kamal Paşanın Xəlifəliklə bağlı söylədiklərini dəstəkləyərək sözə başlamışdır. Yenə ilk məqaləsində Xilafətin hüquqi qaynaqları üzərində dayanmışdır (120). Digər yazılarında isə, Xilafətin və Səltənətin nəyə görə ləğv olunmasını açıqlamışdır. Ə.Ağaoğlu eynilə, Milli Mücadilə dönəmində necə Türk İnkilabını dəstəkləyən və xalqa açıqlayan məqalələr yazmışdırsa, bu dövəmdə də dünyəviliyi dəstəkləyən, dünyəviliyin qəbul edilməsini təmin edən və bunu ictimaiyyətə açıqlayan məqalələr yazmışdır (121; 122; 123; 124; 125; 126). Dünyəvi sistem qurulduqdan sonra Ə.Ağaoğlu bu sistemin tərəfdarı olmuş, 1933-cü ildə çıxardığı "Akın" qəzetinin prinsipləri isə cümhuriyyətçilik, xalqçılıq, dünyəvilik və inkilabçılıq olmuşdur (112).

III BÖLMƏ

Əhməd Ağaoğlu və türk milliyətçiliyi

II Məşrutiyətdən öncə düşüncə axınları

Məşrutiyətin elanına qədər mövcud siyasi axımlar Qərbçilik, Osmançılıq və İslamçılıqdır. II Məşrutiyət dönəmində bu siyasi axımlara Türkcülük axımı da əlavə olunur.

Bu düşüncə axımları bəlli mətbuat orqanları və cəmiyyətlər ətrafında toplanaraq Osmanlı dövlətinin süqutunu önləmək üçün tədbirlər görürdülər.

Qərbçilik: Bu axım II Məşrutiyətdən əvvəl aparılan yeniliklər nəticəsində Osmanlı dövlətinə daxil olmuşdur. Bu axım Qərbdə mövcud düşüncə sistemini mənimsəyən və bunun Osmanlı düşüncə tərzində də həyata keçməsinə istəyən bir qrup ziyalı tərəfindən yaradılmışdı. Bu düşüncə axımının liderləri arasında Ablullah Cevdet, Cəlal Nuri, Süleyman Nazif, Kılıczadə Hakkı, Əhməd Muxtar var idi. Ən mühüm yayım orqanları Abdullah Cevdetin çıxardığı "İctihad" dərgisidir (193, s.82). Ancaq Qərbçilər Qərbin necə qəbul edilməsi mövzusunda iki yerə - Kısmı Qərbçilər və Tam Qərbçilərə bölünmüşlər. Kısmı Qərbçilərdən Cəlal Nuri Qərbdən gələnlərə bəyənələr daxilində cəmiyyətin tərəqqisi üçün yararlı olanları almalı və qorunaraq inkişaf etdirilməlidir - düşüncəsindədir. Tam Qərbçilərdən Abdullah Cevdet isə hər sahədə örnək alınmalı olduğunu müdafiə edirdi.

Osmançılıq: Bu axım Osmanlı Dövlətini xilas etməyin yolunu irq, dil, din ayrımı etmədən birləşməkdə görür. Onların fikrincə, çözümlər parlamentli idarə, konstitutsiyalı quruluşdur. Hər kəsin təmsil olunduğu məşrutiyətin Osmanlı Dövlətini xilas edəcəyini düşünən bu axımın müdafiəçiləri II Məşrutiyətin elanına nail olmuşlar. Osmançılıq axımından ilham alan "İctihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti bu dövrdə siyasi axıma çevrilən Türkcülük axımından təsirlənərək 1913-cü ildən etibarən türkçü siyasəti dəstəkləyəcəkdi.

İslamçılıq: Bu axım XIX əsrin ortalarında Hindistanda formalaşaraq, 1870-ci illərdən sonra Osmanlı İmperatorluğunda güclənən ideologiyadır (231). İslamçıları iki əsas qrupa ayırmaq olar. Bunlardan biri İslamçılığı dünyagörüşü kimi qəbul edənlər, digəri isə İslam

mədəniyyətinin suveren ölkələrdə məsələn, Türkiyədə olduğu kimi, daha çox İslam qayda-qanunlarını həyata keçirməyə çalışanlardır.

Tənzimat dönəmində inkişaf edən İslamçılıq axımına təsir göstərənlərdən biri də tanınmış din alimi Cəmaləddin Əfqanıdır (1839-1897). Əslən iranlı olan bu insan 1869-cu ildə İstanbula gəlmiş, dövrün Tənzimatçı təhsil mütəxəssisləri ona Darülfünunda çıxış etməyə şərait yaratmışlar. C.Əfqani İslamın fəlsəfə və humanitar elmlərə mane olmadığını, əksinə bütün müsəlmanların bunları öyrənməsini müdafiə etmişdir. Bir müddət Avropada yaşayan C.Əfqaninin fikrincə, İslam dövlətləri hər şeydən əvvəl Qərbin qarşısında güclü olmalı və bu dövlətlərdə təhsil islahatının da aparılmasının vacib olduğunu vurğulamışdır

Bu hadisələr 1870-ci illərdən sonra Türkiyəyə Qərbçilik əvəzinə İslami model gətirmək istəyənlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur (231; 179, s.XXIX).

I Məşrutəyə sona çatdıqdan sonra - II Əbdülhəmid dönəmində İslamçılığın dövlət siyasəti kimi birbaşa padşah tərəfindən aparıldığını görürük. Ancaq İslamçılıq fikri axımı kimi II Məşrutəyətin elanından sonra özünü göstərmişdir. Liderləri Musa Kazım, Sait Halim, Hacı Fəhim, Filibeli Əhməd Hilmi, Babanzadə Əhməd Naim, Mehmed Akif, M.Şemsəddin Günaltaydır (193, s.83).

1890-cı ildən sonra yaranan və mövcud iqtidara qarşı müxalifətdə olan Jön Türklər 1908-ci ildə 1876-cı il Konstitusiyasının yenidən qəbul edilməsinə nail oldular. Bu dövərdə İslamçı - Yenilikçi müddəanı dəstəkləyən dərgilər çap etdirmişdir. Bu müddəanın müdafiəçiləri C.Əfqani və onun davamçısı Məhəmməd Abduhdan (231; 179, s.XXX) ilham almışlar.

M.Abduh C.Əfqaninin İslam dövlətlərinin gücləndirmək fikrini "İslam dini düşüncəsinin intibahına" çevirmişdir. Dini və humanitar elmlərin eyni mənəbdə yaranmalarına baxmayaraq, hər birinin özünəməxsus düşüncə şərtləri olduğundan bir-birinə paralel fəaliyyət göstərməli iki axım olduğunu bildirir.

Bu fikirlərin təsirləri II Məşrutəyətin dönəmində dini dərgi "Sırat-ı Müstəqim" və "Səbilürrəşad"da görülür. Bu dərgilərdə İslamçılıqla bərabər yeni fikirlər də ortaya atılmışdı. Bu dərgilərdə yazanlar "Gələnkçi-Muhafazakar", İslamçı-Qərbçi" və "İslamçı-Türkçü" kimi cərəyanlara bölünmüşlər. Gələnkçi-Muhafazakarlar milliyət kimliyinə və Qərb mədəniyyətinin əleyhinə olanlardır. İslamçı-Qərbçi Qərbin

iqtisadi və sosial qurumlarını qəbul etməkdə heç bir mane yoxdur - görüşündədirlər (231; 179, s.XXX). İslamçı-Türkçülər isə C.Əfqaninin "... bütün İslam aləminin yaşaya bilməsi üçün müsəlman millətlərinin milli şüura sahib olmaları lazımdır" sözləri ilə milliyyətçiliyi yəni-türkçülüğü qəbul edənlərdir (147, s.83).

Bu fikir ayrılıqları Sırat-ı Müstakim qrupunun dağılmasına səbəb olmuşdur.

Türkçülük: II Məşrutiyətdən əvvəl Türkçülük siyasi axım deyildi. Fransız inqilabı Osmanlı ziyalılarına təsir göstərən ilk Qərb hərəkətidir. Bu inqilabdan sonra başlayan milliyyətçilik fikirləri Avropada yayılmış və Balkanlarda da təsirli olmuşdur. Bu vəziyyət Osmanlı İmperatorluğunda yeni problemlər yaratmış, xüsusilə, xristian ünsürlər arasında yayılan milliyyətçilik müstəqil Yunan dövlətinin qurulması ilə Osmanlı dövlətindəki digər ünsürlərin (bolqar, serb, rumın və s.) bu sahədəki fəaliyyətlərinin yönünü dəyişdirməsinə səbəb olmuşdur. Sonralar ərəb və alban milliyyətçiliyinin başlanması Osmanlı dövlətindəki bu problemin böyüdüünə ən böyük işarədir. Çünki, Osmanlı İmperatorluğunun milliyyət ünsürünü bir tərəfə qoyub, dini açıdan yapılanma fikri bu şəkildə iflas etmişdi. II Məşrutiyətdən əvvəl Osmanlı İmperatorluğunda milliyyətçilik hərəkətlərinə qoşulmayan tək millət-türklər olmuşlar.

Tənzimatla Qərbə üz tutduqdan sonra dil və ədəbiyyat sahəsində Türkçülük hərəkətini görürük. Ancaq Türkçülük siyasi axım kimi özünü II Məşrutiyət dönməində göstərir.

Osmanlı İmperatorluğunun süqut illərində müxtəlif xalqlar milli müstəqilliklərini tələb etmişlər. İmperatorluğu xilas etmək üçün yalnız türklər Ösmənçılığı müdafiə edirdilər (229; 179, s.XXVII).

Osmanlı ziyalıları Osmanlı İmperatorluğunun bütün ünsürlərini Ösmənçilik ideyası ətrafında toplamaqdan asanlıqla əl çəkməmişlər. Avropada despotizmə qarşı fəaliyyət göstərən Jön Türklərin hamısı bu görüşü mənimsəmişdi (150, s.18).

Tənzimat dövründə ədəbiyyat sahəsində Türkçülük izləri bu ədəbiyyatın atası sayılan Şinasi və Ziya paşada görünür. Yusif Akçura Şinasini dil və ədəbiyyat sahəsində Türkçülüğü ilk dəfə sezən osmanlı türkü kimi qəbul edir (147, s.47). Akçura yenə Tənzimat dövrü şairi və Yeni Ösmənçilər siyasi qrupuna daxil olan Ziya paşanın dil və ədəbiyyat Türkçülüynün Şinasidən daha aydın və güclü olduğunu bildirir. Lakin

Yusif Akçura hər iki insanda siyasi Türkçülüyn izlərini görmədiyini vurğulayır (147, s.47).

Dildə Türkçülüynü müdafie edən Əhməd Vefik paşadır. Yusif Akçura Əhməd Vefik paşanın dil çalışması "Lehçe-i Osmani" vasitəsilə çox geniş Türk birliyini gördüyünü və göstərdiyini bildirir (147, s.50). Əhməd Vefik paşanın Ebülqazi Bahadır Xandan çevirdiyi "Türkü" adlı əsərlə Türkçülüynü dildən tarix sahəsinə keçirdiyini açıqlayan Yusif Akçura yazır ki, bəziləri onu Osmanlı türklərinin ilk Türkçüsü qəbul edir. Yusif Akçura Əhməd Vefik paşanın Türkçülüynü Ziya paşa və Şinasidən daha aydın və güclü olduğunu görür (147, s.51).

Osmanlı İmperatorluğunda ədəbiyyat və dil sahəsindəki Türkçülük hərəkətləri 1869-cu ildə Mustafa Cəlaləddin paşanın yazdığı "Les Turc Anciens et Modernes" (Qədim və yeni Türklər) əsəri ilə Türkçülüynü tarix səhnəsinə keçməsinə nail olmuşdur (229). Mustafa Cəlaləddin paşa fransız dilində yazdığı bu əsərin böyük hissəsini modern türklərə həsr etməklə bərabər Türklərin tarixdə Osmanlılardan öncə önəmli rol oynadığını bildirmişdir. Bu vəziyyət Osmanlı tarixçiliyinə yeni baxış qazandırmışdır. Mustafa Cəlaləddin paşanın Polşa əsilli olması və əsərini fransız dilində yazması olayın əhəmiyyətini azaltmışdır. Ancaq 1876-cı ildə Süleyman paşanın "Tarix-i Aləm" əsəri eyni mövzulardan bəhs edir (229).

Bu dövrdə dil və tarix sahəsində çalışan Buxaralı Şeyx Süleyman əfəndi "Lugat-ı Çağatay və Türk-i Osmani" əsəri ilə Çağatay türkçəsini osmanlı türkçəsinin mənbəyi hesab etmiş, Çağatay və Osmanlı türklərinin birliyini müdafie etmişdir (147, s.74).

Dilində və üslubunda türkçülüyə xidmət edənlərdən biri də Əhməd Midhəd əfəndidir. II Məşrutyyətdə qədər Osmançılıq düşüncəsində olmasına baxmayaraq bu tarixdən sonra Türkçülük axımına qoşulur.

Əhməd Cevdet paşa da yazdığı "Kıyas-ı Enbiya" ilə dildə türkçülüyə xidmət etmişdir. Əhməd Midhəd əfəndi kimi Osmançılıq düşüncəsi olan bu insanın dil və tarix mövzusunda görüşləri türkçülüynün ilk addımlarındandır.

Bu dövrdə Şəmsəddin Sami bəy "Kamus-ı Türki" əsəri ilə dildə türkçülük prinsiplərini müəyyənləşdirmiş və osmanlıca deyilən dilin əslində türk dili olduğunu açıq şəkildə bildirmişdir. Lügətçilik və qrammatika sahəsində çalışan Nəcib Asim bəyin Leon Cahunun "Introduction al' Histoire de d' Asie" (Asiya tarixinə giriş) əsərini tərcümə etməsi və tarix kitablarından istifadə edərək genişləndirməsi Türk

tarixinin ilk cildinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu kitabda Osmanlıdan əvvəlki Türklərin tarixini tədqiq etdiyi üçün önəmlidir. Bu əsəriylə Nəcib Asim bəy Türkçülüynün ilk tarixçisi olmuşdur.

Dildə Türkçülük xidmətləri inkar edilməyən başqa bir insan - "Türk dili" lüğət çalışmasının müəllifi Vələd Çələbidir.

II Əbdülhəmidin despotizmi dövründə müxalifətin və hökumətin əngəllərinə baxmayaraq dil və tarix sahələrində Türkçülük axımına qoşulanlar çoxalmışdır. Əmrullah əfəndi, Bursalı Mehmed Tahir bəy, Raifpaşazadə Mehmed Fuad bəy və s. göstərmək olar.

Bursalı Mehmed Tahir bəyin Türkçülük axımı baxımından əhəmiyyətli əsəri - "Türklərin Ulum və Fünuna xidmətləri" oxuyanlara dərindən təsir etmişdir. Raifpaşazadə Mehmed Fuad bəyin bu dövəndə Türk dilinin yabancı sözlərdən təmizləmək görüşləri türk dilində təsfiyyəçiliyə təkən vermişdir.

Bu dövəndə dildə və tarix sahələri ilə yanaşı ədəbiyyatda Türkçülüynü davam etdirən iki önəmli insan daha var. Bunlardan biri naşir Müftüoğlu Əhməd Hikmət bəy, digəri isə şair Mehmed Əmin bəydir.

Siyasi Türkçülərdən hesab olunanlardan biri də Tunalı Hilmidir. Tunalı Hilmi siyasi Osmançılıq tərəfdarıdır. Liberal və məşruyyətçi olmaqla bərabər xalqçı və demokratdır. Onun siyasi xalqçı xüsusiyyəti dildə xalqçılıq və Türkçülük düşüncələrinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Türkçülüynü II Məşrutiyətdən sonrakı hadisələrin təsiri ilə ortaya çıxmış və inkişaf etmişdir (147, s.159).

Yusif Akçura da bu dövənin siyasi Türkçülərindəndir. Şüurlu Türkçülüynü Hərbi Məktəbdə başlamışdır. 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rus müharibəsi ərəfəsində Rusiyada tatar - burjua ailəsində doğulan Akçura əslən Qazan tatarlarındandır. Əbdülhəmidin mütləqiyyətçi rejimi altında Türkiyədə yaşamış və təhsilini tamamlamışdır (173, s.6; 210).

Yusif Akçura cənub və şimal Türklüyü müşahidələrindən və özündən əvvəl yetişən Türkçülərin əsərlərindən, söhbətlərindən yararlanaraq meydana gələn düşüncələrini Siyasi Elmlər Məktəbində artırmışdır. Beləliklə, milliyyətçiliyi və Türkçülüynü siyasət sahəsində düşünməyə başlamışdır. 1904-cü ildə ilk dəfə Qahirədə Türk qəzetində silsilə dərc olunan "Üç Tarz-ı Siyasət" əsəri müasir tariximiz üçün son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Akçura bu əsərində Osmançılıq, Panislamizm və Pantürkizm adlandırılan siyasi sistemlərin hər birini Osmanlı Dövlətinə uyğun şəkildə incələmişdir (148).

Tənzimatdan II Məşrutıyyətə qədərki dövrdə Osmanlı İmperatorluğunda Türkçülüyn dil, ədəbiyyat, tarix sahələrində yayıldığı görürük.

Bu dönəmin sonlarında, xüsusilə, Balkanlarda başlayan millıyyətçilik hərəkatları Osmançılıq düşüncəsinin Türk ünsüründən kənarə nə qədər zəif olduđu açıq şəkildə görünür. II Məşrutıyyətdən əvvəl 1904-cü ildə nəşr olunan əsəri ilə Akçura Türkçülüyn İslamçılıq və Osmançılıq axınlarına qarşı üçüncü siyasi axın kimi meydana gəlməsinə nail olmuşdur.

II Məşrutıyyət dönəmi Millıyyətçilik (Türkçülük) hərəkatlarının təşkilatlanması və Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti

II Məşrutıyyət dövründə Osmanlı dövlətində Türkçülüyn təşkilatlanmasına və Türkçü cəmiyyətlərin qurulmasına imkan yaradılmışdı (148, s.209). Osmanlı dövlətində inkişaf edən Millıyyətçilik hərəkatları üç qrupa bölünür:

1. Ədbülhəmid dönəminindən qalan əski Türkçülər: Vələd Çelebi, Nəcib Asim, Mehmed Əmin və s.

2.1908-ci il İnqilabından sonra Selanikdə meydana gələn çevrələr: Bunlar "Gənc Qələmlər" dərgisinin ətrafında toplanan Ziya Gökalp, Ömər Seyfəddin, Ali Canip və s.

3. Rusiyadan gələn kırımlı, tatar və azərbaycanlı ziyalılardan ibarət qrup: Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdülrəşid İbrahimov, Əli Hüseynzadə, Ayaz İshaki, Halim (173, s.60-61) və s.

Türk Dərnəyi: Türkiyədə Türk millıyyətçiliyinə əsaslanaraq yaradılan ilk cəmiyyət Türk Dərnəyidir. 1908-ci ilin noyabrında İstanbulə gələn Yusif Akçura tələbəlik illərindən tanıdığı iki məşhur türkoloq-Nəcib Asim və Vələd Çələbini ziyarət edir. Onlara siyasi deyil, mədəni dəmək yaratmaq istədiyini açıqlayır (150, s.24).

Mülkiyyə Məktəbinin müdiri Məhməd Cəlal bəyin otağındakı toplantıdan sonra dekabrın 25-də dərnəyin nizamnaməsi yayımlanır (148, s.210).

Əhməd Midhəd əfəndi, Əmrullah əfəndi, Bursah Tahir bəy, Nəcib Asim bəy, Qorxmazoğlu Cəlal bəy, Vələd Çələbi, Yusif Akçura bəy, Boyacıyan Agop əfəndi, tarixçi Arif bəy, Akyığıtoğlu Musa bəy, Fuad Raif bəy, Rza Tevfıq bəy, Əhməd Fərid bəy dəməyin ilk üzvləridir (148,

s.210). Dərnəyə sonralar Məhməd Əmin (Yurdakul), İsmayıl Qaspiralı, Əhməd Ağaoğlu, Əli Hüseynzadə, Hüseyn Cahid (Yalçın) üzv olmuşlar. Xarici türkoqlardan Martin Hortmann, Vladimir Qordlevski kimi şəxsiyyətlər də dərnəyin üzvləridir (193, s.95). Türk Dərnəyinin məqsədi nizamnəmənün ikinci maddəsində açıqlanmışdır (148, s.209).

Dərnəyin eyni adla yayımlanan dərgisi də var idi. "Türk Dərnəyi" elmi dərgi olduğu üçün Türkologiya mövzusunda xeyli məqalələr çap olunmuşdu (150, s.28). "Türk Dərnəyi" Türklüklə bağlı çalışmalarında, xüsusilə, Osmanlı millətinin birliyini təmin etmək məqsədi ilə dilin sadələşdirilməli olduğunu aktualaşdırmışdır (150, s.48). "Türk Dərnəyi" dərgisi yeddi ay çap olunmuşdur. "Türk Dərnəyi" dərgisinin sonuncu nüsxəsi yayımlandıqdan qısa müddət sonra "Türk Yurdu" adlı daha əhatəli yeni dərgi yayımlanmışdır (148, s.211). Bu yeni dərgidə Yusif Akçura, Ə.Ağaoğlu kimi Rusiyadan Türkiyəyə köçən insanlar düşüncələrini açıq şəkildə ifadə edəcəkdilər (150, s.48).

Gənc Qələmlər: İstanbulda Türkçülük (Milliyyətçilik) hərəkatları təşkilatlanarkən "Gənc Qələmlər" dərgisi də Selanikdə İttihad və Tərəqqinin üzvü olan Ziya Göyalpın istəyi ilə dildə Türkçülük hərəkatı başlanmışdır (148, s.210).

Masami Ara "Gənc Qələmlər" dərgisinin quruluş tarixinin dəqiq bilinmədiyini, yalnız dərginin yayım tarixlərini göstərən iki sayına görə bu dərginin yayımlanan başqa bir dərginin qolu olduğunu irəli sürür (150, s.49). Gənc Qələmlər hərəkatının liderləri Əli Canib və Ömər Seyfəddin idi. Ziya Göyalp da bu hərəkatda iştirak edən gənclərlə birlikdə Yeni Həyat qrupunu təşkil etmişdi (193, s.102-103).

"Gənc Qələmlər" dərgisində daha çox türk dilinin sadələşdirilməsinə və ədəbi yazılara yer verilməsinə baxmayaraq bəzi məqalələrdə Milliyyətçilik düşüncəsi dil və ədəbiyyat axımını üstələmişdir. Yusif Akçura Gənc Qələmlərin Türkçülük (Milliyyətçilik) hərəkatındakı rolunu inkar etməsə də, Osmanlı dövlətində kültürel Türkçülüynün ilk təşkilatının Türk Dərnəyi Cəmiyyəti və ilk Türkçü dərginin də "Gənc Qələmlər" olduğunu bildirir (148, s.220).

Türk Yurdu: II Məşrutiyətdə Milliyyətçilik (Türkçülük) hərəkatının digər önəmli dərnəyi Türk Yurdu dərnəyidir. 1911-ci il 31 avqust (1327-ci il 18 avqust) tarixində yaradılan dərnəyin qurucuları Məhməd Əmin (Yurdakul), Əhməd Hikmət, Əhməd Ağaoğlu, Əli Hüseynzadə, Dr.Akil Muhtar, Yusif Akçuradır (193, s.112).

Yusif Akçura Türk Yurdu düşüncəsini Mehmed Əmin bəyin ortaya atdığını bildirir (148, s.212). "Türk Yurdu" (200) dərgisinin imtiyazı Mehmed Əmin bəyin izərində idi. Ancaq onun Ərzurum valiliyinə təyin olunması ilə bu vəzifə Yusif Akçuraya verilmişdi. Yusif Akçura dərgiyə 1911-ci ildən 1917-ci ilədək rəhbərlik etmişdir. 1917-ci ildə Rusiya türklərinin vəziyyəti ilə maraqlanmaq məqsədiylə Türkiyədən ayrıldıqdan sonra dərgi Calal Sahirə və Türk Ocaqları Mərkəz Heyətinə verilmişdir (173, s.67). Türk Yurdunun ilk sayı 1911-ci il noyabrın 30-da yayımlanmışdır. Yusif Akçura 1912-ci il oktyabr - 1913-cü il noyabr tarixləri arasında Çatalca cəbhəsində olduğu vaxtlarda dərginin III və IV sayıları Mehmed Əmin bəy tərəfindən çıxarılmışdır. Yusif Akçura V cilddən XII cildin sonuna qədər yenidən müdir işləmişdir. XIII sayısından etibarən "Türk Yurdu" dərgisi Türk Ocağının mətbuat orqanı olmuşdur (199, s.15). Türklüyə xidmət etmək məqsədi ilə yaranan "Türk Yurdu" dərgisi heç bir partiyaya daxil olmadan Türk xalqının sosial və iqtisadi mənfəətini müdafiə etmişdir.

Türk Ocağı: Türk Ocağının təşkilatçıları Əsgəri Tibbiyyə tələbələrindədir. 1912-ci il martın 12-də (1328-ci il 12 mart) Türk Ocağı rəsmi şəkildə qurulmuşdur. Qurucuları arasında Mehmed Əmin, Əhməd Fərid, Yusif Akçura, Mehmed Ali Təvfiq, Əhməd Ağaoğlu, Dr.Fuad Sabit, Əmin Bülənd var idi (148, s.218; 205, s.53).

Türk Ocağının quruluş çalışmaları 1911-ci ildə başlamışdı. Bu çalışmaların başladığı toplantılardan ikincisi 1911-ci il iyunun 20-də (148, s.218; 193, 8.126) Əhməd Ağaoğlunun evində keçirilmişdir (150, s.115; 109).

Türk Yurdu dərnəyi və Türk Ocağı 1911-ci ildə yaradılmış, milliyətçi (Türkçü) çalışmalar aparən təşkilat idi. Türk Yurdu dərgisi sonralar Türk Ocağının mətbuat orqanı olacaqdı. Türk Ocağı Həmdullah Sübhi tərəfindən genişləndirilirdi.

Osmanlı dövlətində Tənzimatla başlayan dildə və ədəbiyyatda Türkçülük hərəkatı zamanla inkişaf etmiş və II Məsrutiyyətlə birlikdə siyasi axıma çevrilmişdir. 1911-ci ildə Türk Yurdu adında dərnəyin qurulması və dərginin yayımlanması ilə dildə və ədəbiyyatda başlayan Türkçülük hərəkatı incəsənət, iqtisadiyyat və sosial həyatda da özünü göstərmişdir. Ə.Ağaoğlu Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi dərnəklərinin və Türk Yurdu dərgisinin qurucularındandır (199, s.15). O, həm də bu dərginin yazarlarından olmuşdur.

II Məşrutə dövründə bu axımlara Türk solculuğu və sosializm hərəkatları da daxil olmuş, ancaq onlar siyasi iqtidar mücadiləsi baxımından kiçik və əhəmiyyətsiz cərəyanlar səviyyəsində olmuşdur (202, s.1-69; 243).

Əhməd Ağaoğlunun Milliyətçilik (Türkçülük) anlayışı

Azərbaycanda böyüyüb boya-başa çatan Ə.Ağaoğlu yaradıcılığının ilk dövrlərində Türkçülükdən daha çox İslamın izlərini görürük. Bunun səbəbi Ə.Ağaoğlunun böyüdüüyü mühitdir. Rusiya sərhədləri daxilində yerləşən bu bölgə irq, dil və din baxımından fərqli bölgədir. Lakin ən aydın fərq din sahəsində qarşımıza çıxır. Ə.Ağaoğlu atasına kim olduğu soruşulduqda "Əlhəmdü Allah Məhəmməd ümmətindənəm, Əli aba aşiqiyəm, mənəm atam Mirzə İbrahim, onun atası Qurdlarelindən Həsən ağadır" deyər cavab verdiyini, türk olduğunu söyləmək - isə onun ağına gəlmədiyini yazır. Rusların Qurtlarelini ələ keçirdiyini, yerində yellər əsdiyini, atasının bu haqda qətiyyətlə düşünmədiyini bildirən Ə.Ağaoğlu: "Nə var ki? Nə olmuş ki? Həmd olsun azan oxunur, məscidlər var, axundlar vaiz edir və bizim evdə gecə-gündüz din ətrafında söhbətlər aparılır!" deyərək o günlərdəki hadisələri istehza ilə dilə gətirir (142, s.64).

Çox dindar bir ailədə böyüyən Ə.Ağaoğlu anasının cəhdləri ilə yeni üfqlərə doğru yol almışdı. O, anası Tazə xanımın axundlardan, mollalardan xoşu gəlməməsinə baxmayaraq, yaxşı dindar və Fatma kələsi anlayışına sahib olduğunu bildirərək, onun dindarlığını köçəri türkün səciyyəsinə uyğun bir iman olduğunu yazır. Anasının axundların, mollaların əcaib qiyafələrindən, əmmamələrindən, əbalarından, taxta səndəllərindən xoşu gəlməmiş və "bunlar daima hiylə, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumu belə görmək istəmirəm" dediyini yazan (142, s.67) Ə.Ağaoğlu anasının arzularını həyata keçirdiyini və öz yolunu Peterburqa və Parisə çevirdiyini anladır (142, s.68).

Altı yaşında ərəb və fars dili müəllimlərindən dərs alan Ə.Ağaoğlu rəsmi dövlət məktəbinə (Rus Gimnaziyası) daxil olduqdan sonra bu iki məktəbi müqayisə etmişdir. İki məktəb arasındakı fərq hələ ilk gündən Ə.Ağaoğlunun diqqətini cəlb etmişdir. Bu fərqi gördüyü gündən xatirələrini yazdığı günə qədər keçən əlli dörd il ərzində cavab verə bilmədiyi sual - bu fərqi səbəbi olmuşdur (142, s.72).

Məktəbin sonuncu sinfini Tiflisdə oxuyarkən müsəlmanların öz aralarında məzhəbə görə ayrıldığını görmüş və bunda bir mənə tapmamışdı (142, s.78). Tiflisdə yeddinci sinif şagirdi olarkən erməni qızına riyaziyyat dərsi keçməsi onu müsəlman qızlarının təhsili haqqında fikirləşməyə vadar edir. Öz evlərindəki on iki nəfər qızlardan heç biri əzbərlədikləri bəzi Quran surələrindən başqa bir şey bilmirlər (142, s.81). Gördüyü bu hadisələr nəticəsində Ə.Ağaoğlu İslamı qəbul etmiş cəmiyyətlərin dəyişməli olduğunu vurğulayır. Bunun üçün İslam topluluqlarının qurtuluş və inkişafını əlifba və qadın hüquqları məsələlərinin həllinə bağlayır.

Ə.Ağaoğlunun 1901-ci ilədək yazdığı əsərlərinə nəzər saldıqda onların İslamla bağlı olduğunu görürük. Fransada təhsil alarkən Şərq elmləri sahəsində tanınmış professorlardan dərslər dinləməsi və Rusiyada təhsil alarkən gördükləri onun bu sahədə çalışmasına səbəb olmuşdur. 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap olunan "İslamda qadın" əsəri ilə Ə.Ağaoğlu yaşadığı mühitin adət-ənənələrinin, məzhəb qanunlarının əleyhinə çıxmışdı. İslamdakı reformist davranışları sayəsində xalq tərəfindən Avropalı adlandırılmışdı (142, s.25).

Ə.Ağaoğlunun islahatçı İslam dünyagörüşü onun Türkcülüyə keçməsinə asanlaşdırmışdı. Türkcülüyə keçməsinə səbəb olanlardan biri Cəmaləddin Əfqani, digəri isə yenə Parisdə tanış olduğu Jön Türklərdən Əhməd Rza bəydir. Samət Ağaoğlu atasının Əhməd Rza bəyi çox sevdiyini və onun ölümünü eşitdikdə necə üzüldüyünü və onun haqqında yazdığı məqaləsində Əhməd Rza bəylə Parisdə təhsil alarkən necə tanış olduğunu yazır. Ə.Ağaoğlu Əhməd Rza bəyi ziyarətə gedir. Qapını Əhməd Rza bəy özü açır. Ə.Ağaoğlu Əhməd Rza bəyi uzun saqqallı, bəyaz, aydın simalı insan kimi təsvir edir (142, s.30). Bu aydın simalı insan Ə.Ağaoğluda milli oyanışı canlandırmışdı. Ə.Ağaoğlu Qafqaza qayıdanda milliyyətçiliyi bu bölgədə başlayan Cədidçilik hərəkatı ilə davam etmişdir. Ə.Ağaoğlunun da daxil olduğu bu yenilikçi ziyahlar milli oyanışın parçalarıdır. Ə.Ağaoğlu Azərbaycanda çalışdığı qəzetlərdə Türk xalqları birliyinə nail olmağa cəhd göstərirdi. Bir yandan da müsəlmanlar arasında sünni-şiə düşmənçiliyinə son verməyə çalışırdı.

Ə.Ağaoğlu milliyyətçilik (Türkcülük) hərəkatlarını daha rahat idarə etmək üçün Rusiyadan Türkiyəyə köçənlərdəndir (164, s.68). Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gəlişini əsir Türk yurdundan azad Türk ölkəsinə gəlmək kimi qiymətləndirir (142, s.25).

Ə. Ağaoğlu Türkiyəyə gəldikdən sonra İslamçı mətbuat orqanı "Sırat-ı Mustakim" və "Sebilürreşad" da məqalələri çap olunmuşdur. Həqiqətən bu məqalələrində İslamçılıq düşüncəsini işləmişdi. "Sırat-ı Müstakim"də İran tarixi ilə bağlı məqalələr silsiləsi yayımlanmışdı (127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 77; 78; 79; 81; 82; 83). "Səbilürreşad"da yayımlanan məqalələrində isə Qərbin və Rusiyanın müsəlman topluluqları ilə bağlı siyasətinə yer vermiş və müsəlman cəmiyyətlərini xəbərdar etməyə çalışmışdır. Təhlükə sadəcə bir müsəlman toplumunu deyil, Osmanlı da daxil olmaqla bütün müsəlman toplumlarını əhatə etdiyini dilə gətirmişdir (134; 135; 136; 137; 138; 139).

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, toplumun dinini qoruması üçün öncə milli mənliliyi, müstəqilliyi olmalıdır. O, "Türk Yurdu" nda yayımlanan məqalələrində Türkçülük və İslamçılığın iki önəmli axım olduğunu və bir-birlərini tamamladığını ifadə etmişdir. Bundan sonra Ə. Ağaoğlu Türkiyədə başlayan Milliyyətçilik (Türkçülük) hərəkatında iştirak edir.

Ə. Ağaoğlunun milliyyətçiliyi məhəlli və dar deyildi. Peyami Safa Ə. Ağaoğlunun ölümündən sonra "Cümhuriyyət" qəzetində yazdığı məqaləsində onun qatı milliyyətçi, qatı demokrat və liberal olduğunu bildirmişdir (223).

Ə. Ağaoğlu "Türk Yurdu" nun ilk sayında "Türk Aləmi" adlı yazı silsiləsinə başlayır. Bu məqalələrdə Türk dünyasının parçalanmasından heyfəsilənən Ə. Ağaoğlu məsələnin həll yollarını axtarır.

Ə. Ağaoğlu sətirlərinə Türk dünyasının sərhədlərini cızaraq başlayır. Təbii ki, bu işin çox çətin olduğunu da bildirir (88, s. 12). Ə. Ağaoğlu yenə bu ilk yazısında Türklərin dünyanın dörd tərəfinə yayıldığını, lakin müxtəlif səbəblərdən bu böyük sahədə bəzən öz kimliyini, səciyyəsinə itirdiyini ifadə edir. Bu günkü hindlilərin, əfqanların, rusların, polyakların, əlcəzairililərin, tunisililərin, misirlilərin damarlarında dolaşan qanın nə qədərini Türk qanı olduğunun bilinmədiyini deyən Ə. Ağaoğlu (88, s. 12) Türklərin bu şəkildə dünyaya paylandığını, digər millətlərə təsirini və digər dövlətlərə yardımını dilə gətirmişdir.

Ə. Ağaoğlu Türk dünyasının əhalisinin Avropa və Amerikanın əhalisindən (212, s.165) çox olduğunu bildirir. Ancaq belə geniş bölgəyə yayılmış bu böyük əhalinin bir vahid təşkil edə bildmədiyini anladır. Ağaoğluya görə bu böyük topluluğun dağılıqlığının, bir araya gəlməməsinin üç səbəbi var: Məzhəb ayrılıqları, siyasi ayrılıq və yaşadıkları coğrafiyaya bağlılıq, milli tərbiyənin olmaması (88, s.13).

Bu dövəndə Ə.Ağaoğlu bu mənfi xüsusiyyətlərin həll olunması üçün cəhd göstərmiş, bu mövzuda xəbərdaredici məqalələr yazmışdır. Diqqətləri Türk dünyasının birliyinə cəlb edən müasir görüşlü insan olan Ağaoğlunun məqsədi Türklərin Türklüklərindən irəli gələn milli qururunu yenidən canlandırmaqdır.

Ə.Ağaoğlu yenə bu yazısında Türklərin İran, Ərəb və Bizans təsirində qaldıqlarını bildirərək bu təsir nəticəsində Şərqi türklərinin Qərb türklərini Rum, Qərb türklərinin də Şərqi türklərini Əcəm adlandırdıqlarını yazır (88, s.15).

Ə.Ağaoğlu Etnos cərəyanını Qərbdən, Avropadan aldığımızı vurğulayaraq fransız inqilabından əvvəl Avropada bu cərəyanının olmadığını da bildirir (90). Yenə bu məqalələr silsiləsinin ikincisində Ə.Ağaoğlu "Asiyada yaponlardan başqa ən mədəni millət Türk millətidir" deyir (89, s.39).

Ə.Ağaoğlu bir millətin tarixində ən sağlam və dəyişməyən ünsürün dil olduğunu, dilin əslini dəyişdirmədən inkişaf etdiyini bildirir (28, s.14). Dilə böyük önəm verən Ə.Ağaoğlu dilin topluma aid olduğunu daima vurğulamışdır. 1935-ci ildə Şəhər Teatrında tərcümə olunmuş bir tamaşa haqqındakı məqaləsində bu cür tərcümələr vaxtı onların öz xüsusiyyətlərini itirəcəyinə diqqət yetirmişdi. Ağaoğlunun fikrincə, bir dildə həyatın satirik cəhətlərini ifadə edən sözlərin eynisini başqa bir dildə tapmaq çətindir, bu səbəblə də tərcümə edilən əsər qiymətini müəyyən qədər itirir. Ə.Ağaoğlu bu düşüncəsi ilə dilin topluma aid ünsür olması görüşünü müdafiə edir (111).

Ə.Ağaoğlu Etnos - milliyyət və nation anlayışlarını eyni mənada istifadə etmişdir. Etnosun əsaslarını birincisi dil (lisan), ikincisi din, adət və əqidələr, üçüncüsü ortaq tarix, ortaq vətən və ortaq müqəddərat (gələcək) şəklində ifadə etmişdir (91, s.293; 19, s.47). Ə.Ağaoğluya görə, millət anlayışı ilə milliyyət anlayışı qarışdırılmamalıdır. Millət dil, dini gələnlərə əsaslandırılan Ə.Ağaoğlu bunlar həyata keçəndə Altaylara qədər uzanan bir Türk millətinin təşəkkül edəcəyini vurğulamışdır (97).

Ağaoğlu milləti təşkil edən faktorlar arasında dini də saymışdır. Qazi Mustafə Kamal isə Türk millətini xarakterizə edərək dinə yer verməmiş, dini yardımçı ünsür hesab etmişdir. Ə.Ağaoğlunun din insana aiddir, cəmiyyət də insanlardan təşkil olunur - düşüncəsini söylədiyi vaxtlar qarşısında Mustafə Kamalın fikri deyil, İslamçılıq və Osmançılıq fikrini müdafiə edənlər var idi.

Ə. Ağaoğlu Türklərə Türk kültürünü, Türk tarixini, Türk mədəniyyətini xatırlatmaq, öyrətmək arzusundadır. Ə. Ağaoğlunun təfəkküründə Türklük və Türkçülük bir millətin oyanışı kimi təzahür edir. Bu dövəndə Türklük və Türkçülük nəzəriyyələri araşdırılmırdı. Türklük və Türkçülüü birləşdirici ünsür kimi istifadə edən ilk insanlardan biri Ağaoğludur (173, s.44).

Ə. Ağaoğlunun Türkçülük fikri irqə (soy-kök) əsaslanmırdı. Ancaq Ə. Ağaoğlu Turanı irqə (soy-kök) aid olmasını iddia etmək fikrinin Avropada yayıldığını bildirmişdir. Bir çox etnoqraf, antropoloq Avropanın ən qədim tarixi əhalisinin Turanlır olduğu görüşündə birləşdiklərini dilə gətirir (18, s.24). Ayrıca, Ə. Ağaoğlu irqçiliyin çağın düşüncəsi olmadığını, millətlərin tarixi proseslərdə bir-birinə qarışdığını və bunların çox açıq və aydın şəkildə ortaya qoyulduğunu ifadə edir. Ağaoğlu bu həqiqətlər qarşısında irqdən və qandan danışmağın yanlış olduğunu dilə gətirir (18, s.27). İrq və qan mövzusunda bunları düşünən Ə. Ağaoğlunun Türkçülüündə Türk toplumuna yüksək qiymət verdiyini söyləmək yanlış olmazdı.

Məşrutəyyət dövəmində Türkçülərdə milli tarix anlayışı yaranmışdı. Xüsusilə, Balkan fəlakəti Osmanlı tarixinin Türklük anlayışına görə yozulanmasına səbəb olmuşdu. Bu dövəndə İslamdan əvvəl Türk tarixi ilə bağlı araşdırmalar artmış və Türklərin mədəniyyətə təsirləri açılmışdı. İstanbul Darülfünununa da Türk Mədəniyyəti Tarixi dərsi salınmış, bu dərş Ə. Ağaoğluya həvalə olunmuşdur. Ə. Ağaoğlunun bu fənnlə bağlı qeydlərinin bir qismi "Türk Yurdu"nda Türk Mədəniyyəti Tarixi adı ilə yayımlanmışdı. Ə. Ağaoğlu Türk Mədəniyyəti Tarixi adlı məqalələr silsiləsində Şəmsəddin Sami bəyin "Kamusu'l - Aləfninə əsaslanaraq Türk xalqlarını beş təbəqəyə bölür. Lakin Türk xalqlarının bu şəkildə təsnifatı müasir Türkologiyada qəbul edilmir. Ağaoğlunun bu təsnifatının bu gün elmi dəyəri yoxdur (239, s.5; 249, s.451; 242; 92, s.555-556).

Ə. Ağaoğlu Türk Mədəniyyəti mövzusunda Rodlofun, Thomsenin, Von Le Coqun, De Lacastenin Orta Asiyadakı araşdırmalarının nəticələrinə əsaslanaraq dünyada ən qədim mədəniyyətin Türklər tərəfindən yaradıldığını ifadə edir (92, s.552).

İstanbul Darülfünü Hüquq fakültəsində hüquq tarixi professoru və Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti (Türk Tarix Qurumu) üzvü olarkən qələmə aldığı "Etrüsk Mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri" məqaləsində Etrüsklərin Asiyaya gəldiyini vurğulayaraq Avropada ilk

mədəniyyəti yaradanların türklər olması ehtimalını ortaya atır (16). İlk türk ailə hüququ ilə ilk Hind-Avropa ailə hüququnu müqayisə edən məqaləsi də bu düşüncəsini sübuta yetirir (119). Ə. Ağaoğlu bu məqaləsində bir həqiqəti də açıqlayır. Türk hüququnun türklər tərəfindən hələ mükəmməl araşdırılmadığını bildirən Ağaoğlu Avropa alimlərinin də bu mövzuya etinasız yanaşdıqlarını qeyd edir. Bu mövzuda rusların mükəmməl araşdırmalar apardığını və özü də hüquq tarixində bunlardan istifadə etdiyini yazır (119, s.264).

Ə. Ağaoğlu Türk milliyyətçilərinin ərəb, erməni, kürdlər kimi azsaylı xalqlara müdaxilə etmədiklərini, bütün insanlığa xidmət etdiklərini ifadə edərək, Türklərin ərəblərə qarşı xüsusi münasibət bəslədiklərini də bildirir. Milliyyətçilərin Türk millətinin özünə xas dili və ədəbiyyatı olması üçün böyük əmək sərf etdiklərini də qeyd edir (244).

Ə. Ağaoğlu 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə keçmiş Osmanlı İmperatorluğu iddialarının ləğv olunduğunu, sadəcə bu gündü sərhədlər daxilində Türk milli vətəni yaratmaq fikrini "Türk Ocağı"nda irəli sürüldüyünü ifadə edir.

Cümhuriyyət dönəmində Türk Ocaqlarının milliyyətçilik anlayışında çağdaşlaşma önəmli yer tutur. Ə. Ağaoğlu Malta əsərində yazdığı yazılarında çağdaşlaşma ilə bağlı düşüncələrini açıqlamışdır. Ə. Ağaoğluya görə, dünyada yaşanan üç önəmli mədəniyyət vardır. Bunlar - Buda-Brahma mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, İslam mədəniyyətidir (28, s.4).

Ə. Ağaoğlu bu üç mədəniyyətdən Qərb mədəniyyətinin digərlərindən üstün olduğunu, buna görə də qurtuluşumuz üçün Qərb mədəniyyətini mənimsəməkdən başqa çarəmiz olmadığını vurğulayır. Qurtulmaq, yaşamaq, varlığımızı davam etdirmək istəyiriksə həyatımızın bütövlükdə - yalnız geyimimiz və bəzi müəsissələrimizlə deyil-düşüncəmiz, qəlbimiz, görüş tərzimiz, dərrakəmizlə Qərb mədəniyyətinə uyğunlaşmalıyıq. Ağaoğlu Qərb mədəniyyətinə daxil olmaqdan başqa qurtuluş yolu olmadığını inanır (28, s.13).

Bu dövrdə Ə. Ağaoğlunun təməlinə fərd dayanan Liberalizm ilə Demokratiya düşüncəsi ön plana çıxır. Ə. Ağaoğlunun bu görüşlərini digər bölmələrdə daha geniş izah edəcəyik.

Milliyyətçiliyin sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni hədəfləri bu axının xalqla bağlı özəlliyini göstərir. Xalqa doğru - rus ziyalılarının böyük bir hissəsinə təsir göstərən Narodnik hərəkatının təməlidir. Rusiyadakı Xalqa Doğru axımı Rusiyadan gələn Türkçü ziyalılar - Yusif

Akçura, Ə.Ağaoğlu və Əli Hüseynzadənin sayəsində Osmanlı Türkçülərinə çatmışdır (193, s.198).

Ə.Ağaoğlu Tiflisdə litseyin sonuncu sinfində oxuyarkən Rusiyada fikri, siyasi axımların olduğunu və Tiflisdə onların gizli şöbələrinin fəaliyyət göstərdiyini bildirir (142, s.76). O dövəmdə daşnak və hınçak komitələrinin fəaliyyətə başladığını da açıqlayır.

Ə.Ağaoğlu ilk dəfə iştirak etdiyi toplantının xalqçı Narodnik cəmiyyətinin şöbəsində keçirildiyini xatirələrində qeyd edir və Rusiyadakı Narodnik hərəkatı ilə maraqlandığını bildirir (142, s.79). Toplantıdakı natiq hamını xalqa yardım etməyə səsləmişdir. Ə.Ağaoğlu bu gizli toplantının ona çox böyük təsir etdiyini dilə gətirmişdir (142, s.80).

Ə.Ağaoğlu Peterburqda qaldığı yataqxananın müdiri ilə söhbətini xatirələrində qeyd edərkən siyasi təşkilata qoşulmaq düşüncələrini də dilə gətirir. Yataqxananın müdiri Ə.Ağaoğludan hansı siyasi təşkilatın üzvü olduğunu soruşur. O, siyasi təşkilatın nə olduğunu bilir və ona qoşulmaq arzusundadır. Ancaq o günə qədər çalışmalarından vaxt tapıb təşkilata daxil ola bilməmişdi. Bunu yataqxana müdirinə bildirir və siyasi təşkilata daxil olmaq istədiyini söyləyir. Bu siyasi təşkilat İnciləbçi Xalq Partiyası idi. Yataqxana müdiri Ə.Ağaoğluya bələdçilik edəcək bir adam qoşacağını bildirir.

Bu məlumatlar Ə.Ağaoğlunun Rusiyadakı Narodnik hərəkatından təsirləndiyini göstərir. Deməli, Rusiyadan Türkiyəyə gələnlərdən Ə.Ağaoğlu Çara qarşı mücadilə göstərən Narodniklərdən təsirlənməklə bərabər Türkiyədə Marksizmi deyil, təməlində demokratiya və fərd azadlığının yer aldığı siyasi Türkçülük və xalqçılıq düşüncələrini müdafiə etmişdir.

Milliyyətçilik hərəkatlarının liderlərindən olan Yusif Akçuranın 1904-cü ildə yazdığı məqalə bu düşüncənin ilk dəfə Osmançılıq, sonralar da İslamçılıq axımlarını müdafiə edənlər tərəfindən tənqid olunmasının başlanğıcı olmuşdu.

Yusif Akçura "Üç Tarz-ı Siyasət" adını verdiyi məqalədə Osmançılıq, İslamçılıq və Türkçülükdən bəhs etmişdir. Məqalədə bu axımların Osmanlı dövləti üçün nə kimi nəticələr verəcəyini müzakirə edir və hər birini ayrılıqda dəyərləndirir. Məqalə Qahirədə yayımlanan Türk qəzetində dərc olunur. François Georgeonun bildirdiyinə görə, Yusif Akçura Türk qəzetini yayımlayan Əli Kamal və dəstəsinə əsəbiləmişdi. Çünki, Əli Kamal Osmanlı İmperatorluğundakı Türk ünsürünü xüsusi

vurğulamaqla bərabər imperatorluqdan xaricdəki Türklərlə maraqlanmamışdı. Bu vəziyyətə övkələnən Yusif Akçura məqalənin müəllifini göstərmədən bu qəzetə göndərir. Bu məqaləyə cavab da Əhməd Fərid bəydən gəlir. Əhməd Fərid bəyin fikrincə, sərhədlərin müdafiə olunması ilə Osmanlı milləti anlayışı arasında möhkəm əlaqə vardır. Bu səbəbdən Y.Akçuranın müdafiə etdiyi Türk milliyyətçiliyi düşüncəsi Osmanlı İmperatorluğunun parçalanmasını sürətləndirəcəkdir.

II Məşrutyyəət dönəmində Ə.Ağaoğlunun milliyyətçiliklə bağlı iki mübahisəyə girişdiyini görürük. Bu mübahisələrdən biri Osmançılığı müdafiə edən Süleyman Nazıfla, digəri isə İslamçılığı müdafiə edən Babanzadə Əhməd Naimlə apardığı qələm mübahisəsidir (246, s.72).

Bu dönəmdə Süleyman Nazıfla Ə.Ağaoğlu arasında mübahisə yaşanır. Süleyman Nazıf Türkcülük siyasətinin tərəfdarlarını Cengiz xəstəliyinə tutulmaqla günahlandırmış və bu insanlara ölkədəki insanların damarlarında xüsusi bir qanın dolaşdığını, bunun da Osmanlı qanı olduğunu bildirir. Ə.Ağaoğlu da Süleyman Nazıf bəyin onu hədəf alan söhbətlərinə "Türk Yurdu"nda iki cavab məqaləsi yazmışdır (93; 94).

1329-cu il 11 iyul (1913) tarixli "İctihad" da Süleyman Nazıf, Ə.Ağaoğluya yazdığı məktubda kimliyinin Müsəlmanlıq, Osmançılıq və Türklük olduğunu qeyd edir. Süleyman Nazıf bir qızı olarsa bütprəst, hətta bir şie türkə verməkdənsə bir ərəbə, kürdə, çərkəzə, laza, tatara, hində, cavaliyə verə biləcəyini yazır. Hakan deyilən insan isə Çingiz, Teymur deyil, Səlahəddin Eyyubi, Ömər Faruk, Yavuz Səlimdir (235, s.1549-1551).

Ə. Ağaoğlu bu yazıya "Türk Yurdu" dərgisində verdiyi cavabda Süleyman Nazıfın İslamçılıq və Osmanlıdan əvvəl heç bir şeyi tanımadığına toxunur. Halbuki, İslamı anlamaq üçün İslamın meydana gəldiyi zaman və şərait bilinməlidir. Osmanlı dövlətinin qurucuları Türk əsilli olduğuna görə bu dövlətin qurucularının keçmişi də olmuşdur. Osman Qazi Osmanlı türklərini yaratmamış, özündən əvvəl mövcud olan türklərin yardımları və dəstəyi ilə yeni bir dövlət qurmağı bacarmışdır. Milli tariximizi də bilmək üçün bu türklərin tarixini də bilmək lazımdır. Osmanlını anlamaq və sevmək üçün Səlcuqlu türklərini tanımaq və öyrənmək lazımdır. Səlcuqlunu da anlamaq üçün onlardan əvvəlki bütün Türk dövlətlərini və topluluqlarını öyrənmək lazımdır. Ağaoğlu bu sətirləri ilə Türk tarixinə bütün olaraq baxılmalı olduğunu dilə gətirir. Tarixi iki yerə ayırmaq və bir bölməsini inkar etmək mümkün deyildir (93).

Süleyman Nazif Osmanlı dövlətinin türklər tərəfindən qurulduğunu inkar edən tərzdə Ə.Ağaoğluya cavab verir. Süleyman Nazifə görə Çingiz xanın önündən qaçaraq Anadoluya gələn Sultan Osman bir neçə çadırdan təşkil olunan xalq ilə böyük dövlət qura bilməz. Bunlar dövləti qurmaq şəraitini və vasitələrini burada tapmışlar, müxtəlif yerli xalqların qarışığından meydana yeni dövlət, hətta yeni bir millət əmələ gətirmişlər. Qaramanoğulları kimi müxtəlif türk xalqlarının zaman-zaman dövlətin başına cürbəcür işlər açdığını söyləmişdir. Türk ünsürünün Osmanoğulları dövlətinin qurulmasında və sonralar dövləti daima idarə etdiyini bildirən Süleyman Nazif Osmanlı dövlətində vəzifə almış Mihal, Evrenos kimi bəylərin də türk olmamalarına baxmayaraq, dövlətdə fəaliyyət göstərdiklərini yazmışdır. Təəssüb ki, bu cür iddialar ilk dəfə dilə gətirilməmişdi. Süleyman Nazifdən əvvəl də, sonra da Anadolu və Balkanlarda və üç qitədə yerləşən Osmanlı dövlətinin millətlərin qarışığından ibarət olduğu söylənmiş, dövlətin təməlini təşkil edən Türk ünsürü nəyə görə göstərilməmişdir. Süleyman Nazif hətta Teymurun Osmanlılar ilə, Fatihin Uzun Həsən ilə, Yavuzun Şah İsmayıl ilə savaşını türkcülərə qarşı vasitə kimi istifadə etməkdən çəkinməmişdir.

Ə.Ağaoğlu Osmanlı dövlətinin Türklər tərəfindən qurulduğunu inkar edən bu yazıya verdiyi cavaba nəyə görə Evrenos və Mihal adları ilə birlikdə Osman qazinin yanındakı Gündüz, Sarı Batı, Savacı, Akça Koca, Turgut Alp, Saltuk Alp, Qara Mürsəl və digər türk qəhrəmanlarının daxil edilmədiyini soraraq başlayır. Evrenos ilə Mihal adları Süleyman Nazifin qulağına nə qədər alışılmış gəlirsə, hər halda Türk adları da o dərəcədə yabancısı və xoşagəlməz səslənmişdi. Ağaoğlu Anadoludan başlayaraq Altaylara qədər bu türk qəhrəmanlarının adlarının həvəsle çəkildiyini vurğulayır (94).

İslamçı Babanzadə Əhməd Naimlə Türkçü Ə.Ağaoğlu arasında mübahisə Əhməd Naimin "Səbilürrəşad" da yazdığı "İslamda Dava-yı Kavmiyyət" adlı məqaləsində Türkçüləri Xalis Türkçü və Türkçü-İslamçı şəklində iki yerə ayırması ilə başlayır. Babanzadə Xalis Türkçülərlə bir problem olmadığını, onların dinsizlik məfkurəsini aşılamaq istədiklərini bildirir. Ancaq Türkçü-İslamçıları hədəfə aldığını açıqlayaraq "İslam dairəsində anlaşmaq, onlara həqiqəti din naminə qəbul etdirmək daha asandır" ifadəsini söyləyir.

Əhməd Naim isə yenə məqaləsində bir çox ayət və hədisi sübut göstərərək nəticə etibarlı ilə kavmiyyət (milliyyətçilik) və cinsiyyət (irqçilik) iddialarının birlik və qardaşlıq dini İslama zidd olduğunu, birlik

və qardaşlıq duyğuları zəifləyən Müsəlmanların ruh düşkünlüyü yaşayacaqlarını, Müsəlmanlara tək bir hədəf, tək bir vətən göstərmək lazım olduğunu bildirir (165, s.428).

Bu məqalə Türkçülər tərəfindən böyük reaksiya ilə qarşılır. Ə. Ağaoğlu "Türk Yurdu"nda bu məqaləyə cavab- "İslamda Dava-yı Milliyət" başlıqlı iki məqalə yazır (95; 96).

Ə. Ağaoğlu Əhməd Naimin iddiaları üzərində dayanır. Hədisdə müzakirə obyektinin milliyət deyil, əsəb olduğunu, bunlardan ikincisinin eyni millətin insanlarını bir dəvə üçün qanlı vuruşmalara sürüklədiyini, millətin isə dil, din, tarix, adət - ənənələr və s. ibarət ortaq duyğusu olduğunu bildirir (95).

Ə. Ağaoğlu İslamın başlanğıcdakı məqsədi qəbiləçiliyi ortadan qaldıraraq Ərəb millətinin birliyini təmin etməkdir - deyir. Ə. Ağaoğlu "Türk Aləmi" adlı yazı silsiləsinin beşinci bölməsində: "Osmanlı dövləti hər şeydən əvvəl Türk və İslam dövlətidir. Türk millətinə xidmət etmək İslama xidmət etmək deməkdir" deyərək Türkçülüyn və İslamın bir-birindən ayrılmaz olduğunu vurğulamışdır(90, s.137-138).

Əhməd Naimin bəzi Türkçüləri dinsizlikdə günahlandırmasına da verdiyi cavabda Ə. Ağaoğlu milləti təşkil edən ünsürlərdən dildən sonra dinin ən önəmli ünsür olduğunu bildirir. Ağaoğluya görə ziyalı Türkçülər dinsiz işlər görməzlər. Ə. Ağaoğlu yenə bu mübahisədə Türklüyün İslamın ayrılmaz bir parçası olduğunu, Türklər üçün İslamın milli din olduğunu söyləyir (96, s.2388). Ə. Ağaoğlu milləti təşkil edən ünsürlərin - irq (soy-kök), din və dilin heç vaxt tək başına milləti meydana gətirə və millətin tək bir ünsürdən ibarət ola bilməyəcəyini bildirir (97).

IV BÖLMƏ

Əhməd Ağaoğlunun Demokratiya və Liberalizm görüşləri

Əhməd Ağaoğluya görə fərd-dövlət münasibətləri

Əhməd Ağaoğlu Cümhuriyyət dönəmində millətə əsaslanan dövlət görüşünün mücadiləsini aparmışdı. Fərdin haqq və hüriyyətlərini qoruyan dövlət görüşünü mənimsəmişdi (247, s.60). Ə.Ağaoğlunun bu görüşləri böyüdüüyü Azərbaycanda və təhsil aldığı Avropada inkişaf etmişdi. François Georjeon Əhməd Ağaoğlunun yaşamı boyunca sadıq qaldığı tək düşüncənin özgürlük olduğunu bildirərkən çox doğru dəyərləndirmə aparmışdır (227, s.29). Çünki, fərd Ə.Ağaoğlu düşüncəsinin təməlidir. Ə.Ağaoğlu fərd özgürlüyünün uşaqlıqdan etibarən - yəni ailədən başlaması və çevrə ilə genişlənməsi görüşündədir. Xüsusilə, cəmiyyətimizdə fərd özgürlüyünün olmamasını ailədə və məktəbdə əzilən, din və ədəbiyyatın təbiəedici təsirlərindən məhrum olan fərdlərin ümumi həyata qarışanda hökumətin əzici, sıxıcı və öldürücü təzyiği və nəzarəti altında olmaları ilə əlaqələndirən Ə.Ağaoğlu bu şərtlərdə insanlarda sosial keyfiyyətlərin inkişaf etməyəcəyinə inanır (28, s.80).

Yüksək fərdiyyətçilik sərbəst ortaqlıq və sərbəst rəqabət əsaslarına söykənir - deyən Ə.Ağaoğlu fərdçiliyin mərkəzi olaraq da Fransız inqilabını, beləliklə də Qərb mədəniyyətini göstərir (28, s.81).

Ə.Ağaoğluya görə, mədəniyyət həyat tərzidir. İnsan topluluqları üç həyat tərzidir - yəni üç mədəniyyət arasında bölünmüşdür. Bu üç mədəniyyət də İslam mədəniyyəti, Avropa və ya Qərb mədəniyyəti, Buda-Brahma mədəniyyətidir (28, s.3).

Bu mədəniyyətləri bir-biri ilə müqayisə edən Ə.Ağaoğlu Qərb mədəniyyətini qalib, digər iki mədəniyyəti məğlub sayır. Bu məğlubliyyətin izahının nə qədər çətin olduğunu da bildirərkən, hər kəsi həqiqəti görməyə çağırır (28, s.8-9). Ə.Ağaoğlu Şərqi ölkələrində məhəlli, qədim adət-ənənələrə əsaslanan mədəniyyətlə Avropa mədəniyyəti tərəfdarlarını daima ölüm-dirim mücadiləsi apardığını bildirir. Ona görə Avropa mədəniyyətindən qaçmaq istəyən bütün cəmiyyətlər, xüsusilə İslam mədəniyyətinə mənsub olanlar günü-gündən məhv olmağa məhkumdur (28, s.10).

Ə. Ağaoğlu millət kimi inkişaf etmək istəyiriksə həyatımızı çağdaş cəmiyyətlərin təqib etdiyi əsaslara görə qurmalı olduğumuzu ifadə edərkən, fərd yox cəmiyyət var, haqq yox vəzifə var prinsipinə son verilməlidir - görüşünü dilə gətirir. Sosializm, kommunizm, bolşevizm kimi fərdçiliyi ortadan qaldıran sistemlər də fərd tərəfindən hazırlanmış, fərdin fikir və davranışından meydana gəlmiş sistemlərdir - deyən Ə. Ağaoğlu fərdin önəmini dəfələrlə məqalələrində, əsərlərində təkrarlamışdır. Onun fikrincə, fərdsiz bir cəmiyyət düşünmək əlsiz, ayaqsız, başsız və gövdəsiz bir insan düşünməkdən başqa bir şey deyildir (28, s.86). Ə. Ağaoğlu Qərbdəki fərd və cəmiyyət münasibətləri ilə Şərqdəki fərd və cəmiyyət münasibətlərini daima məqalələrində qeyd etmişdir. Şərqdə fərd ilə cəmiyyət bağlarının çox az olduğunu, bu bağların da ortaq dil, ortaq din və ortaq hökumətdən ibarət olduğunu qeyd edən Ə. Ağaoğlu sosial münasibətlər bu əlaqələrin inkişafını təmin edəcəkdir - düşüncəsindədir. Bu səbəblə də, Qərbdən aldığımız quruluşlar sosial həyatımıza uyğun olmalıdır (108).

Ağaoğluya görə Qərb ilə ən böyük fərqu biz sosial yardımlaşma mövzusunda yaxınlaşmağımızdır. Qərblilər sosial yardımı ulusca göstərirlər, biz isə hər şeyi hökumətdən, dövlətdən gözləyirik (106).

Bütün məqalələrində daima onun özgürlüyə meyli açıq şəkildə görünür. Ağaoğlu bu özgürlük düşüncəsinə bütün ömrü boyu sadıq qalmışdı. 1930-cu ildə nəşr olunan "Sərbəst İnsanlar ölkəsində" adlı əsərində sərbəst ölkənin insanlarını təsvir edir. Ağaoğlunun utopyası olan sərbəst ölkənin fərdləri arasında həmrəylik əsasdır. Özgürlüyün olmadığı ölkələrdə fərdlər və ailələr ayrı-ayrı yaşadığından aralarında maraqlar və əlaqə çox deyildi. Bu cəmiyyətlərdəki özgürlük isə eqoistlikdir. Bir-birinə yad vətəndaşlar hamıya qarşı laqeyd olduğu üçün belə bir cəmiyyəti əzmək də asandır (25, s.29).

Ə. Ağaoğlu fərdin özgür və yaradıcı olduğu qənaətindədir. Fərdin özgür və yaradıcı olduğu cəmiyyətlərin çağdaş cəmiyyət kimi uzun illər yaşadığı düşüncəsini burada çox açıq görürük.

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, ingilislər 1215-ci ildən etibarən cəmiyyətin təməlini hüriyyətə əsaslandırmış və dəyişikliklər edərək dövlət təşkilatını yaratmış və 1776-cı ildə Amerika, 1789-cu ildə Fransız inqilabçıları təqib və təqlid etmişlər. İngilislərin bu müddətdə dövlət təşkilatını inkişaf etdirməsinə heyran olan Ə. Ağaoğlu, ingilisləri qətiyyət və fikri təqib edən, həyatın tələbləri qarşısında əyilən, lakin əsl hədəfi unutmayan, daima əzm, iradə ilə hərəkət edən millət kimi təsvir edir (20, s.11).

Ancaq Ə.Ağaoğlu ingilislərin öz həyat tərzlərini nizamlamaqda kamilliyini qəbul etdiyi kimi, onların digər millətləri əzmək, yox etmək, kiçiltmək meyllərini də tənqid edir. İngilislər digər millətlərə xor baxırlar. İngilislərin fikrincə, insanlar üç yerə ayrılırlar: I qrup ingilislərdir ki, ən mükəmməl insanlardır. Ağaoğlunun fikrincə, ingilislər II qrup Avropalıları və Amerikalıları hesab edir. Dünyanın böyük əksəriyyətini təşkil edən Asiya, Afrika, Cənubi Amerika, Avstraliya qitələrinin insanları isə, ingilislərə görə, insanla heyvan arasında bir məxluqdur (20, s. 14-15).

Ə.Ağaoğlu XV əsrdə iqtisadi və idarəçilik baxımından Avropadan üstün olan Osmanlı dövlətinin sonrakı əsrlərdə geriləməsinin və yarıməstəqil olmasının səbəbini bu dövlətdə fərdçiliyin məhv olması ilə əlaqələndirir. Bu sadəcə Osmanlı dövlətinin problemi deyil, eyni zamanda bütün Şərqi problemi. Çünki, Ə.Ağaoğlu yenə Şərqdən başqa bir örnək göstərir. Bu örnək də Hindistandır. Böyük Əkbər dövründə inqisadiyyat və irfan sahələrində İngiltərədən üstün olan bu dövlət bir müddət sonra geriləməkdən başqa, mədəniyyətcə özündən aşağı olan, əhali və torpaq cəhətdən özündən on dəfə kiçik olan İngiltərənin əsiri olur.

Ə.Ağaoğlu üçün bunların tək səbəbi də Qərbdə despotizmin getdikcə zəifləməsi nəticəsində fərd hüriyyətlərinin genişlənməsi və dirçəlməsidir. Şərqdə isə despotizmin artması nəticəsində fərd sıxışdırılmış, zəiflədilmiş, cılızlaşdırılmış və bu səbəblə Şərqi toplumları da zəifləmişdir (15, s.26-27). Ə.Ağaoğlu ingilislərin Magna Chartası, fransızların İnsan Haqqları Bəyannaməsi Qərbdə fərd hüriyyətini fərdə əsaslanan cəmiyyət quruluşu təşkil etdiyini qeyd edərkən, Şərqdə eyni təsiri göstərən sənəd kimi Türk Milli Misakını örnək göstərir. Ona görə də Türk Milli Misakı xüsusi dəyəri olan, Şərqdə milliyyət əsasına dayanan dövlətlərin yaranmasına səbəb olacaq bir sənəddir (103). Ona görə, millətin özgürlüyü fərd özgürlüyünü gətirəcəkdir.

Ə.Ağaoğlunun Liberalizm ilə bağlı düşüncələrini xəyal ölkəsində təsvir etməsini, Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası üzvü olduğu dönmə və "Kadro" ilə qələm mübahisələrini daha açıq şəkildə izah etməyə çalışacağıq. Ə.Ağaoğlunun liberalizmi daha çox Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra - 1930-cu illərdəki iqtisadiyyatda sistem arayışları əsnasında ortaya çıxır.

Əhməd Ağaoğlunun Demokratiya anlayışı

Ə. Ağaoğlunun 1930-cu illərdə tamamlayıb yayımladığı və özünün xəyal dünyasını əhatə edən "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" adlı əsərində özgürlüyün siyasi və hüquqi bazası yarandıqdan sonra əsas vəzifənin - yurddaşlarına özgürlük qazandırmaq hərəkatını xalqa aşılamaq olduğunu ifadə edir.

Ə. Ağaoğlu əsərinə Montesquieunün "Qanunların Ruhu" adlı əsərindən götürdüyü hökumət formalarını təsvir etməklə başlayır.

Əsərdə yer alan: despotizm - yəni şəxsi hökumət qorxuya, məsrutiyyət şərfə, cümhuriyyət isə fəzilətə əsaslanır - şəklindəki sözləri hələ də anlamını və önəmini itirmədiyini ifadə edir. Bu kitabda məqsəd əsarətdən qurtulmuş bir Türk fərdini hür və sərbəst, xəyali ölkəyə götürməkdir. Bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran Qazi Mustafa Kamal Paşanın əməl və arzularını həyata keçirmək üçün çalışırlar. Burada məqsəd bu fərdi Ə. Ağaoğlunun "Pir" adlandırdığı rəhbərlər ilə görüşdürməkdir. Onların Cümhuriyyətdə özgür və sərbəst vətəndaşlarla bağlı düşüncələrini öyrənir, eyni zamanda da ölkəmizin gələcəkdə özgürlük və ləyaqət sayəsində necə inkişaf edərək elm, mədəniyyət ocağı olacağını da sərbəst ölkədə gördüyü qurumları təsvir etməklə göstərir (25, s.1-2).

Ə. Ağaoğlu bu əsərinin əvvəlində özgürlük arayan bir insanın zəncirlərini qıraraq yola çıxdığını və yol ayrımında da hürriyyət yolunu seçdiyini anladır. Çatdığı yerin adı da sərbəst insanların ölkəsidir. Burada qarşılaşdığı insanların ona sorduğu ilk suallar çox əhəmiyyətlidir. Çünki onlara əsarətdən qurtulduğunu və hürriyyəti aradığı üçün oraya gəldiyini anladır. Gözətçilər ona əsarətin görünən bağlarını qırılmış olduğunu, lakin daxili halqalarını da sökərək atıb-atmadığını soruşurlar (25, s.4).

Bu sözlərlə Ə. Ağaoğlu əsarətdən qurtulmanın o qədər asan olmadığını, sadəcə zəncir qırmaqla özgür olmayacağını anladır. Əsarətin daxili halqalarının bu xüsusiyyətlərə sahib olmaqla qırılacağını bildirir: nəfsinə hakim olmaq, həqiqəti sevmək, həqiqətə inanmaq və yüksək nəfs sahibi olmaq. Qarşısına çıxan pirlər tərəfindən sorğulanan Ağaoğlu kim olduğu, haradan gəldiyi sualları ilə tarixdə Türk dövlətlərinin necə özgür və demokratiyadan despotizmə yönəldiyini izah etmişdir. Əsilli bir millət olduqlarına baxmayaraq, qanın qarışması ilə adət-ənənə pozulmuşdur. Dövlət millətini və dövlətini yadlara satacaq hala düşmüşdü. Belə bir vəziyyətdə sarı saçlı, mərəd simalı, aslan baxışlı bir nəfər ölkəni, milləti

xilas etmişdir (25, s.5-6). Bu yazıda diqqəti cəlb edən Türk toplumunda hüriyyətin bərpasına nail olan insan - Mustafa Kamal Atatürk həqiqəti vurğulanmasıdır.

Ə. Ağaoğlu əsərinin ön sözündə və bu bölməsində "dahi rəhbər", "sarı saçlı, mərd simalı, aslan baxışlı birisi çıxdı" sözləri ilə Mustafa Kamalı hüriyyət yolunun öndəri olaraq göstərməklə sərbəst insanlar ölkəsinin Mustafa Kamalın prinsipləri üzərində qurulduğunu ifadə edir (25, s.1,6).

Ə. Ağaoğlu sərbəst insanlar ölkəsinin qayda-qanunlarını maddələr şəklində sıralayaraq Cümhuriyyətin mənəvi cəhətdən ideologiyasını öz fikirlərinə əsasən açıqlayır. Ağaoğluya görə, bu qayda-qanunlar "ümumi əsaslar" və "sərbəst insanlar ölkəsinin quruluşu" olaraq iki qrupda toplanır. Ümumi əsaslar hüriyyətin necə olması ilə bağlıdır:

"1. Hüriyyət yüksək vergidir. Hür olmaq üçün çox yüksək olmalıdır. Fikir, söz, hərəkət saflığı hüriyyətin əsaslarıdır.

2. Nəflərinə hakim olmayanlar hür ola bilməzlər.

3. Söz və yaşayış sadəliyi hüriyyətin şərtlərindəndir" (25, s.7).

Ə. Ağaoğlu "nəfsinə hakim olmaq" anlayışı üzərində önəmli durarkən eyni zamanda dildə və yaşayışda sadəliyi ön plana çıxarır.

Ümumi əsaslardan sonra Ə. Ağaoğlunun fikrincə, sərbəst insanlar ölkəsinin on dörd maddədən ibarət əsas qanunu yaranır. Əsas qanunda özgürlüyün həqiqət və cəsarətə əsaslandığını, yalanın yasaqlandığı, ikiüzlülüyn və yaltaqlığın ən böyük günah olduğu kimi hökmlər var (25, s.8-9). Bunlar Ə. Ağaoğlunun xəyal ölkəsində mükəmməl bir vətəndaş və dövlət örnəyi yaratmağın şərtləridir. Ancaq bu düşüncəsi tətbiq edilərkən eyni nəticələr verəcəyini düşünmək həqiqətə uyğun gəlmir. Ən mükəmməl demokratiyalarda hətta vətəndaş və dövlət arasında müəyyən problemlər yaranır.

Ə. Ağaoğlu sərbəst insanlar ölkəsinə gələn fərd bu maddələri gördükdə tərəddüdə və şübhəyə düşdüyünü ifadə edir. Lakin qüruru və nəfsi bunlara uyğunlaşmağı tələb edir. Madam ki, bura gəlmiş və sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı olmaq istəmişdir, buna alışmaq və alışmağa çalışmaq da şərəf məsələsidir. Alışqanlıqlarına, atalarından və tarixindən gələn xarakterlərinə baxmayaraq bu qaydalara uyğunlaşmağa, çalışmağa məcburdur. Bunu bir vəzifə olaraq düşünür (25, s.9).

Ə. Ağaoğlunun sərbəst insanlar ölkəsinin əsas qanununa fikir verdikdə təməlində Liberalizm dayanan İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsini örnək aldığıni söyləmək olar. Ağaoğlunun bu hüriyyət

şəhərində toplumun yetişdirdiyi böyük insanlara böyük önəm verilir. Ə. Ağaoğlu böyük insanların toplum üçün önəmini bu sözlərlə vurğulayır:

"Həqiqətən camaatın varlıq qüvvəsi fikir, sənət, elm, əsgərlik və s. sahələrdə yetişdirdiyi böyük insanların adət və qiymətləri üə ölçülə bilər. O halda böyük insanlar yetişdirmək, onları mühafizə etmək xalq üçün həyat məsələsidir. Və böyük insanlar yetişərkən özünü dərk edən xalq onlardan maksimum fayda əldə etməyə, həyatlarının hər dəqiqəsindən bəhrələnməyə çalışar. Hələ onların israf olunmalarına və pozulmalarına qətiyyənlə dözməz.

Çünki, böyük insanlar hər gün və hər zaman yetişməzlər. Bəzən bir millət əsrlərlə hamilə olduqdan sonra onlardan birini doğur və bəzən də bu doğum əməliyyatı çox çətin, qorxunc olur" (25, s.21).

Sərbəst insanlar ölkəsində cəmiyyətin böyük insanların dəfn olduğu özəl yer və üzərində "Sərbəst ölkənin böyük övladlarına minnətdarlıq abidəsi" yazılı məqbərə vardı. Burada sərbəst ölkənin bütün böyük insanları uyuyur. Hər gün xalq kütləvi halda bura gələr, kiçik uşaqlara orada uyuyan dahi insanların keçmişlərindən, öklərlərinə xidmətlərindən danışarmışlar (25, s.82).

Beləliklə, Ə. Ağaoğlu bir toplumda tarixin önəmini qeyd edir. Xüsusilə, dahi insanların etdikləri ilə unudulmayacaqlarını yeni nəsillərə öyrədilməsi o toplumda gələcəkdə də böyük insanlar yetişməsinə təmin edəcək, toplum fərdlərində özlərinə güvənmə hissi yaradacaqdır. Ə. Ağaoğlu bu xəyal dünyasında dillərdə dolayan sözün - hürriyyət şüurun cövhəridir, şüur da insandır - şəkildə olduğuna diqqət yetirir (25, s.14).

François Georgeon ifadə edir (227, s.29) ki, Ə. Ağaoğlu düşüncəsində belə bir ölkəni yaradarkən müxtəlif axımlardan, Qərb və Şərqi toplumlarından təsirlənmişdir. Kitabı tədqiq edərkən biz də bunu gördük. Məsələn, İngiltərədəki **Hyde Park** örnəyi bu ölkədə var. Bu parkda sərbəst ölkənin ilk hürriyyət qəhrəmanının heykəli vardır. Parkın adı da **Hürriyyət Parkıdır**. Bu park insanların özgürcə danışdıqları parkdır. Ə. Ağaoğlu insanların qrup şəklində toplandığını və hər qrupun natiqinin fərqli insanlar olduğunu və fərqli mövzularda danışdıqlarını anladır. Ə. Ağaoğlu hürriyyət anlayışını açıqladığı bu araşdırma əsərində eyni zamanda üstüörtülü şəkildə o günkü hökumət və təhsil sistemini tənqid etməklə qadın hüquqları mövzusunda yeni düşüncələr orlaya qoyur.

Ə. Ağaoğlunun Hürriyyət Parkında qarşılaşdığı qruplar və söhbətləri:

"... Bir az sonra parkın müxtəlif yerlərində mitinqlər təşkil olundu. Birinə yaxınlaşdım: Gənc dəliqanlı həyəcanla nə isə söyləyirdi. Qulaq asdım. Hökuməti tənqid edirmiş. Hökumətin partiya proqramına sadiq olmadığını, hələ də işsiz vətəndaşlar dolaşdığını, statistik məlumatlardan məmləkət əhalisinin 2%-nin oxumaq-yazmaq bilmədiyini və bunun məmləkət üçün bir ar və ləkə olduğunu hərəratli bir dillə izah edirdi" (25, s.25).

Tədqiq etdiyimiz əsər 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Əsərin 1927-1930-ci illər ərzində yazıldığı anlaşılır. Bu zamanı siyasi cəhətdən araşdırdığımızda Cümhuriyyətdə "**Takrir-i Sükun Devri**" yaşanır. Hökumət 1925-1929-cu illər arasında toplumu bu qanun ilə müvəqqəti də olsa nəzarət altına almışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti 1928-ci ildə Əlifba İnkılabı ilə yazısını dəyişdirmiş və təhsil-tədrisdə yeni bir addım atmışdır. İnkılabların keçirilməsi və sürətləndirilməsi haqda hökumət, dolayısı ilə Cümhuriyyət Xalq Partiyası xəbərdar edilir. Bu çıxışı edən yeni nəslin təmsilçisi kimi təsvir olunur.

Hürriyyət Parkında ikinci qrupda çıxış edən isə orta yaşlı bir kişidir. Söylədikləri aşağıdakılardır:

"İkinci qrupa yaxınlaşdım. Burada da orta yaşlı, zəif bir adam gənc nəsilə gördüyü çatışmamazlıqları bir-bir dilə gətirirdi. Gəncələr maddi cəhətə çox üstünlük verirlər. İş adamı olmaq həvəsi ilə yüksək bəşəri və xəlqi hisslərdən uzaqlaşırırlar və bunun da nəticəsi kimi əsərləri cılız və cansız, təxəyyülləri boş və çürük, səciyyələri getdikcə zəifləmiş. Natiq bu əlamətləri gələcək üçün qorxunc hesab edir və buna qarə maarif sisteminin dəyişməsinə istəyirdi" (25, s.26).

Ə.Ağaoğlu bu natiqin sözləri ilə yetişən nəslə tənqid edir. Onun pula bağlılığını adət-ənənə üçün böyük təhlükə sayır. Yeni dəyərlərin, inkılabların mənimsənilməsinə təmin etməkdə ən təsirli rolə təhsilə verir.

Hürriyyət Parkında üçüncü natiq gözəl və gənc bir xanımdır. Siyasi hüquqlardan danışıır.

"Üçüncü qrupda gözəl və gənc xanım qadınların siyasi hüquqlarından bəhs edirdi. Natiqin sözlərindən anladım ki, sərbəst insanlar şəhərində qadınlar bütün hüquq sahələrində kişilərlə bərabər imişlər. Yalnız şəhərin rəisi olmaq hüququ onlara verilməmişdi. Tənqid etdiyi nöqtə də bu idi. Natiq deyirdi:

- Necə olur ki, qadının yetişdirdiyi oğul bu məqama gəlir, amma özü gələ bilməz. Bizə fizioloji xüsusiyyətlərdən bəhs edirlər! Sanki kişilərin hamısı hər cür fizioloji çatışmamazlıqlardan təmiz imişlər!

Dəlixanalara, həbsxanalara gedin, cinayət statistikalarını oxuyun. Zənn etmirəm ki, nəticə kişilərin xeyrinə olsun! O halda söylənən bu narahatçılıq sırf bəhanədir. Kişi zülmünü davam etdirmək üçün kişilərin çoxdan istifadə etdikləri silahların sonuncu, korlanmış söküntüləridir. Lakin qadın davam edən mücadiləsi ilə digərlərini necə məhv edibsə bu sonuncu söküntüləri də süpürüb atacaq və nəhayət, kişilər anlayacaqlar ki, sığındıqları bı sonuncu gümanın öz şərafələri və nəfsləri üçün qadınlığa açılması lazımdır. Sərbəst insanlar ölkəsində tək fərdin digərlərindən hüquq baxımından aşağı olması hürriyət üçün ləkədir. Bu ar və ləkəni qadın silib təmizləyəcəkdir" (25, s.26-27).

Türkiyə Cümhuriyyətində qadımlara 1930-cu ildə bölgəsəl, 1934-cü ildə isə bütün siyasi hüquqların verilməsi, bu düşüncənin 1930-cu ildən əvvəlki dövərdə ziyalı qrup arasında dilə gətirildiyi və ya düşünüldüyünü bizə anladır. Fərd özgürlüyünü müdafiə edən Ə.Ağaoğlu fərdləri cinslərinə görə dəyərləndirmədiyi üçün də bütün həyatı boyu qadın hüquqlarını müdafiə etmiş, qadının toplumdakı öncül rolu üzərində dayanmışdır. Çünki, onun görüşündə inkişaf etmiş bir toplum üçün fərd özgürlüyü lazımdır. Ə.Ağaoğlu üçün fərd qədər toplum və ailə də çox önəmlidir. Fərdlərin ilk özgürlüyünün ailədə olacağına inanan Ə.Ağaoğlu ailənin əsasını qadın və kişi təşkil edir - düşüncəsinin təbii sonucu olaraq qadın hüquqlarını hər zaman müdafiə etmişdir (28, s.89).

Sərbəst İnsanlar Ölkəsini yozumlayan Françios Georgeon bu əsərdə Ə.Ağaoğlunun şəxsən maraqlandığı Buddizmdən qaynaqlanan "nəfsinə hakim olmaq" anlayışı üzərində israrla durduğunu bildirir (227, s.33). Ancaq bu dəyərləndirməni qəbul etmək mümkün deyildir. Çünki, nəfsinə hakim olmaq əsası sadəcə buddizmə aid deyildir. Müsəlman olan Ə.Ağaoğlunun İslam inancında da nəfsinə hakim olmaq əsasında yola çıxdığını söyləmək daha doğrudur. Bilindiği kimi, İslamdakı nəfsinə hakim olmaq əsasının ən yaxşı tətbiqi İslamın beş şərtindən biri olan orucdur.

Ə.Ağaoğlunun buddizm ilə maraqlanması da doğrudur. Əslində, Françios Georgeon bunu qəbul edir. Françios Georgeon eyni yazısında Ə.Ağaoğlunun Şərqi tarix və sosiologiyası ilə bağlı müxtəlif kitab, məqalələr yazdığından söz açır (227, s.29).

"Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" adlı əsərdə məktəb yaşındakı varlı-kasıb uşaqların eyni geyimi geyəcəyi, yoxsullara dövlətin iş verəcəyini, dövlətin hər kəsin məktəb xərclərini ödəyəcəyi kimi düşüncələrə baxılaraq Ə.Ağaoğlunun ideal toplum layihəsində bərabərsizliklərin

aradan qaldırılması deyil, yumşaldılması təklifini verdiyi irəli sürülə bilər (215, s.36-42). Ancaq biz bunun bir xəyal dünyası ilə deyil, o günkü həqiqətlərə uyğun gəldiyini söyləyə bilərik. Çünki o dövəndə iqtisadi həyatımıza baxdığımız zaman yerli maldan istifadə etmək və etdirmək düşüncəsinin iqtisadiyyatda əsas alındığını görürük. Bu vəziyyət II TBMM - də 1925-ci ildə müzakirə olunmuşdur. Və Ə. Ağaoğlunun yerli maldan istifadə etmək mövzusunda çıxış etmişdir (7, s.372).

Bu dövəndə fərdlərin çalışması üçün lazım olduqda dövlət təşəbbüsünün mövcud olması- ikinci nümunənin əsərdə yer almasına şərait yaratmışdır. Yenə bu dövəmə baxdıqda təhsil sahəsi bir dövlət təşəbbüsü kimi qarşımıza çıxır (215, s.36-42).

Ə. Ağaoğlunun Oktyabr Çevrilişi öncəsi Sovet rejiminə yaxınlıq göstərdiyi irəli sürülsə (215, s.42) də onun məqalələrində belə bir düşüncənin izi ilə rastlaşmaq mümkün deyil. Ağaoğlunun 19 iyun 1921 tarixli "Kommunist" qəzetində bir məqaləsinin yayımlandığı da irəli sürülür (194, s.140). O günlərdə Maltada sürgündə olan Ağaoğlunun başqa ölkədəki qəzetə belə bir məqalə yazmaq imkanı yoxdur (194, s.140; 215, s.42). Ağaoğlu sürgündən Ankaraya gələn kimi Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti başqanı Nəriman Nərimanovun (230) dövətini eyni dünyagörüşündə olmadığını üçün rədd etmişdir (215, s.42).

Ancaq biz Ə. Ağaoğlunun belə bir yazısına rast gəlmədik. Bu iddia apardığımız tədqiqat nəticəsində əldə etdiyimiz məlumatlarla yaranır. Çünki, Ə. Ağaoğlu Maltada sürgündə olarkən yazdıqlarını sonralar "Üç Mədəniyyət" adlı əsərində toplamışdır. Bu yazılarında mədəniyyət, bərabərlik və özgürlük anlayışlarını rədd etmədiyini, əksinə müdafiə etdiyini görürük. Üstəlik, məntiqlə fikirləşsək, özgürlüyü əlindən alınmış bir insanın Özgürlüyü rədd etməsi, ona qarşı çıxması düşünüləməz fərziyyədir. "Kommunist" qəzetində məqalənin Ə. Ağaoğluya aid olmadığına, bu məlumatın yanlış olduğuna inanırıq.

Əhməd Ağaoğlunun Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasında fəaliyyəti

Qazi Mustafa Kamal Paşa Samsuna çıxdıqdan sonra bütün yollardan və təbliğat üsullarından istifadə edərək xalqın milli məsələlər barəsində məlumatlanmasına nail olmuşdu. Qurtuluş Savaşı üçün ordunun üst təbəqələrini bir yerə toplamış, Müdafiə-i Hüquq Cəmiyyətlərini əvvəl bölgəsəl, sonra Sivasda milli çatı altında

toplamışdır. İstanbulun işğalından sonra Ankarada fəvqəladə səlahiyyətləri olan məclis təşkil etmiş, Cümhuriyyətin elanından əvvəl Cümhuriyyət prinsiplərini daşıyan konstitutsiya hazırlanmasına nail olmuşdur. Əvvəllər hədəfi padşahlıq deyil, Osmanlı hökuməti olmuş, zamanı gəldikdə padşahlığa qarşı çıxaraq səltənətin qaldırılmasına nail olmuşdur. Ancaq xilafətin qaldırılması üçün uyğun şərait olmadığından bir il daha gözləməyi uyğun görmüşdür.

1920-ci il aprelin 23-də Ankarada işinə başlayan I TBMM 1923-cü ilin aprelində yenidən seçimlərə getmək qərarını qəbul etdi. Anadolu və Rumeli Müdafaai Hüquq Grupu Başqanı kimi Mustafa Kamal Paşa bu qərardan bir həftə sonra 1923-cü il aprelin 8-də TBMM-dəki qrupunun Xalq Partiyasına çevriləcəyini bəyan edən **Doqquz Ümdə** açıqlamasını yayımlamışdır (201, s.51; 155, s.516).

II TBMM açılmadan Anadolu və Rumeli Müdafaai Hüquq Grupuna daxil olan millət vəkilləri bu qrupu Xalq Partiyasına çevirmək işinə başlamışlar və 1923-cü il sentyabrın 9-da Xalq Partiyası yaranmışdır. Partiya başqanlığına Mustafa Kamal Paşa, partiya katibliyinə də Rəcəb bəy gətirilmişdi.

II TBMM dönəmində (1923 avqust - 1927 iyul) Cümhuriyyətin ilk demokratiya təcrübəsi - ilk müxalif partiya **Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Partiyası** qurulmuşdu (209, s.105; 208, s.147-148).

1925-ci ildə baş verən Şeyx Səid üsyanı Türkiyə Cümhuriyyətində 1925-1929-cu illərdə Təkrir-i Sükun Dönəminin yaşanmasına səbəb olmuşdur. 1929-cu ildə dünyada baş verən iqtisadi böhran Türkiyə Cümhuriyyətinə də təsir göstərmişdir. Bu il eyni zamanda Təkrir-i Sükun Dönəminin sona çatdığı ildir. Deməli, Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası da bu dövrdə qurulmuşdur. Bernand Lewis bu partiyanın qısa və uğursuz ömrünü Türkiyə Cümhuriyyətinin qaranlıqda qalan bir olayı kimi təsvir edir (182, s.279).

Ə. Ağaoğlu Cümhuriyyətin bu dönəmində qurulan II partiyanın üzvüdür. Bu səbəbdən də bu dövrdəki siyasi həyatın içərisindədir. Özü bu mövzuda bildiklərini, yaşadıklarını Sərbəst Firqə Xatirələri adı ilə qələmə almışdır (24). Samət Ağaoğlunun atasının bu xatirələrini yayımlamaqda məqsədi demokratiya və tarixin qaranlıqda qalan dönəminə işıq tutmaq olduğunu kitabın ön sözündə bildirir.

Ə. Ağaoğlunun bu kitabında və müxtəlif qəzetlərdə, xüsusilə də **"Son Posta"** qəzetində yayımlanan məqalələrində bu illərə işıq tutucaq məlumatlar olduğunu görürük.

Ə. Ağaoğlu 1930-cu il avqust ayında Parisdən İstanbula tətillə gələn Fəthi bəyi ziyarət etdiyini yazır. Fəthi bəyin Yalovada olduğunu öyrənən Ə. Ağaoğlu ertəsi gün Yalovaya çağırılır. Yalovaya gedən Ə. Ağaoğlu Dəniz yolları İdarəsinin yeni tikilən otel şərfəsinə verdiyi baloda Qazi Mustafa Kamalın ona Fəthi bəyi "**Sərbəst Firqə Rəisi Fəthi bəy!**" deyərək təqdim etdiyini (186, s.109) və "Təbii, Fəthi bəylə bərabər çalışacaqsan" sözü ilə də yeni partiya üçün düşünülmən bir üzv olduğunu anladığını ifadə edir.

Mete Tunçay yeni müxalifət partiyasının yaradılması xəbərini ilk dəfə "**Vakit**" qəzetinin verdiyini yazır. Ancaq Tunçayın kitabında haşiyədə "Vakit" qəzetinin bu sayının tapılmadığını, lakin "Vakif" in ertəsi gündə (9 avqust 1930) sayısında "dünənki nəşrindən" bəhs olunduğu və xəbərin təkrarlandığı məlumatı verilir. "Vakit" qəzetinin bu xəbəri digərlərindən öncə yazmasının səbəbini Ə. Ağaoğlunun xatirələrindən öyrənirik. Yalovadakı baloda dəvət olunanlar arasında "Vakit" qəzetinin sahibi Əhməd Asim bəy də var (24, s.2; 186, s.110). Əhməd Asim bəy baloda öyrəndiyi bu xəbəri digər qəzetləri ötürərək öz qəzetinin 1930-cu il 8 avqust tarixli ikinci nəşrində yayımlamışdır.

Ə. Ağaoğlu ertəsi gün Fəthi bəylə görüşür. Fəthi bəyin yeni partiya yaratmaq təklifini israrlar, veriləcək dəstəklər nəticəsi kimi qəbul etdiyini öyrənir. Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamalın bir ildir yeni partiya qurmaq fikrində olduğunu bildirdi. Və özü də daxil olmaqla bir çox insanın bu mövzuda görüşlərini öyrəndiyini yazır (24, s.3).

Ə. Ağaoğlu Fəthi bəyə partiya proqramı ilə bağlı Qazi Mustafa Kamal Paşa ilə görüşüb-görüşmədiyini soruşur. Fəthi bəy Qazi ilə görüşdüyünü və qurulacaq yeni partiyanın proqramının Cümhuriyyət Xalq Partiyasından əsaslı fərqi olmayacağını bildirir. Çünki, iki partiyanın da yüksək idarə və nəzarəti Qazi Mustafa Kamal Paşanın əlində olacaqdı. Beləliklə, Qazi Mustafa Kamal Paşa Cümhuriyyət Xalq Partiyasından ayrılmayacaq, amma eyni zamanda da qurulacaq yeni partiyanın da tərəfdarı olacaqdır (24, s.4).

Fəthi bəy Qazi Mustafa Kamalın yeni partiya qurmaq təşəbbüsünü "tək firqənin doğurmuş olduğu nəzarətçilikdən, idarəsizlikdən bezmiş! Bir tərəfdən Məclisdə bir-birinə nəzarət edəcək iki firqənin mövcud olmasını və digər tərəfdən də məmləkətdə bir az hüriyyət havasının əsməsini arzu edir. Lakin əvvəlcə olduğu kimi anarxiyaya və ixtişaş zəmin yaratmamaq üçün partiyalar arasında əsaslarda ayrılıq olmamasını və ikisinin də yüksək əldən idarə olunmasını təmin etmək istəyir. Xülasə,

mənim firqəm Cümhuriyyət Xalq Partiyasının bir qolu olacaq. Sağ və ya solunu, onu artıq hadisələr göstərəcək" (24, s.4) sözləri ilə Qazi Mustafa Kamalın ikinci partiya qurmaq istəyi və ixtişaşə zəmin yaratmamaq üçün diqqətli hərəkət etdiyini anladır.

Ə.Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamalın yeni partiya üçün lazım olan pulu da verdiyini, bu pulun Partiya İdarə Heyəti Fəthi bəy, Nuri bəy və Təhsin bəy tərəfindən partiya işlərinə xərcləndiyini, lakin partiya rəhbərlərinə heç bir zaman maliyyə hesabatı vermədiyini bildirir (24, s.5).

Ə.Ağaoğlu Cümhuriyyət dönəmində heç olmazsa iki partiyanın olmasını istəyirdi. Hətta 1926-cı ildə etdiyi məruzədə (Ə.Ağaoğlunun M.K.Atatürkə raportu. Bax: səh.138,) tək partiyanın zərərlərindən, nəzarətsizlikdən yaranacaq ağır vəziyyətlərdən bəhs etməsinə baxmayaraq partiyaların bu cür yaradılmasından narahat olmuşdu (24, s.10). Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamalın dəvət olunduğu naharda bu narahatçılıqlarını dilə gətirmişdi. Bu çıxışına görə ona əsəbiləşən Qazi Mustafa Kamalın aşağıdakı sözlərinə qarşı çıxmışdır:

"Əhməd bəyi mən yaxşı tanıyıram. İndiyə qədər orda-burda, Məclis koridorlarında, qəzet sütunlarında didinib dururdu, işlərin yaxşı getmədiyindən şikayət edirdi. İndi ona açıq şəkildə söyləmək, qüsurlarını görmək, xətaalarını doğrultmaq imkanı verilir. Niyə tərəddüd edir?" (24, s.11)

Qazi Mustafa Kamal Paşa bu sözlərdən sonra Ə.Ağaoğluya nə düşündüyünü soruşur. Ə.Ağaoğlu yeni partiyanın məsləhətlə qurulmasından narahatdır (24, s.10). Ə.Ağaoğluya görə, Məclisə sərbəst düşünmək, sərbəst söz söyləmək və sərbəst hərəkət imkanı verilərsə Cümhuriyyət Xalq Partiyası sözsüz ki, iki cəbhəyə ayrılacaq və bu cəbhələr getdikcə iki ayrı partiyaə çevriləcəkdir.

Qazi Mustafa Kamal bu sözləri gülərək qarşılayır və bunu da düşündüyünü, ancaq baş nazir İsmət paşanın ona icazə vermədiyini söyləyir (24, s.12; 186, s. 114-115). Bu açıqlama Ə.Ağaoğlu ilə İsmət paşanın mübahisəsinə səbəb olmuşdu. Ə.Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyası hər səlahiyyəti əlində tutur və Qazi bu partiyanın başqanı olduğu üçün yeni partiyaə qəbullar olmayacağı fikrindədir (24, s.10). Qazi Mustafa Kamal yeni partiyanı əlli, altmış hətta daha çox millət vəkili ilə təmin edəcəyinə söz verir. O gecə orada olanlardan Nuri (Conker) bəyi partiyaə baş katib təyin edir. Bacısı Makbulə xanımın da yeni partiyanın üzvü olduğunu açıqlayır. Oradakı insanların bu təklifləri qəbul etdiklərini ifadə edən Ə.Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamalın bacısı Makbulə xanımın

Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının sonuna qədər çox sadıq və dürüst üzvü olduğunu bildirir (24, s. 14).

Ə. Ağaoğlu yeni partiya "**Sərbəst**" adının kim verdiyini bilmir. Ancaq Ağaoğluya görə, Rəcəp (Peker) bəyin təklifi ilə bu adı Qazi Mustafa Paşa seçmişdir. Rəcəp bəy Yalovadakı toplantıda Qazi Mustafa Paşanın hüsurunda yeni partiya Ə. Ağaoğlunun mütləq alınmalı olduğunu və çoxdan bəri liberal olaraq tanınan Ağaoğlunun bu özəlliyinin partiya fayda verəcəyini söyləmişdir. Rəcəp bəy bu sözlərdən sonra partiya Sərbəst və Liberal adının verilməli olduğunu bildirmişdir (24, s.16). Ə. Ağaoğlu yeni partiya qəbulunu və partiyanın adının hələ partiya qurulmadan öncə Cümhuriyyət Xalq Partiyası liderlərinin qərarlaşdırdığına diqqət yetirərək, bu vəziyyətin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının demokratik həyatda yer ala bilməməsinin bir səbəbi kimi göstərir (24, s.16).

Ə. Ağaoğlu beləliklə, yeni partiya "**Sərbəst**" adının partiya qurulmazdan öncə bəzi cəhətlər nəzərə alınaraq planlaşdırıldığını yazır. Onun görüşünə görə bəziləri Cümhuriyyət Xalq Partiyasına dövlətçi forma vermək üçün yeni partiya Sərbəst adını vermişdir. Bu düşüncəyə qapılmasına səbəb olaraq da Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası qurulduqdan bir neçə gün sonra başvəkil İsmət paşanın Sivasdakı çıxışını göstərir. Burada Ə. Ağaoğlunun xatirələrində yer alan bir məlumat üzərində qısaca durmaq istəyirik. Ağaoğlu İsmət (İnönü) paşanın bu çıxışı Samsunda etdiyini yazır (24, s.17, 30). Ancaq bu çıxışın Sivasda olduğu bilinir (201, s.265; 207, s.145; 182, s.284). Çünki başvəkil İsmət (İnönü) paşa 1930-cu il avqustun 30-da Ankara-Sivas dəmir yolunun açılışı üçün Sivasda gəlmiş və bu münasibətlə çıxış etmişdir (201, s.266; 207, s.220). Həmişinin Samət Ağaoğlu atasının İzmirdən anasına yazdığı məktubu **Sərbəst Fırça Xatirələrinin** haşiyəsində yayımlamışdır. Bu məktubda İsmət paşanın çıxış etdiyi yer Sivas olaraq göstərilir. Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun xatirələrində qeyd etdiyi bu səhv nəşriyyatın texniki səhvi olduğu anlaşılır.

Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının üzvlərinə aşağıdakı məzmununda bir sənəd imzalatılmışdır: Dönyəvi cümhuriyyətçi və milliyyətçi görünüş və qənaət ilə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının proqramını mənimsədim və bu proqramın icrasına rəy və fikrimlə çalışacağımı öhdəmə götürürəm (225).

Partiyanın daxili nizamnaməsini **Əhməd Ağaoğlu** hazırlamışdı. O Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası üzvlərinin Qazi Mustafa Kamal Paşanın

yaxın dostları olduğunu və partiyanın Qazidən maddi yardım alaraq yarandığını bildirir. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının üzvlərinin istəyi ilə meydana gəlməsinə baxmayaraq, qurulmasından qısa müddət sonra Cümhuriyyət Partiyasına qarşı düşmənçilik etdiklərini və aralarının get-gedə açıldığını bildirir (24, s.18). Ə.Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının yeni partiya düşmənçiliyinin iki səbəbini göstərir:

Bu səbəblərdən birincisi Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının qurulmasından əvvəl nəşrə başlayan və açıq şəkildə müxalif mövqe tutan "**Yarın**" qəzetinin sahibi Arif Orucun Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasını qəbul etməməsidir (24, s.19).

İkinci səbəb isə, Türkiyə Cümhuriyyətində yeni partiyanın qurulması ilə birlikdə bələdiyyə seçkilərinə başlanması və yeni partiyanın seçkilərdə iştirakıdır (24, s.21).

Ə.Ağaoğlu "Yarın" qəzetinin sahibi Arif Orucdan xoşu gəlmədiyini və Fəthi bəyin onu partiyanın sözcüsü seçməsinə qarşı əlindən gəldiyi qədər mane olduğunu yazır. Ağaoğlu yeni Partiyanın mətbuat orqanını çıxarmaq fikrindədir. Ancaq Fəthi bəy yeni bir qəzet yerinə sahibi yeni partiyanın üzvü olan "Yarın" qəzetinin olduğunu, yeni qəzetə ehtiyac olmadığını söyləyir. Hətta Qazi Mustafa Kamal Paşanın da "Yarın"ın yeni partiyanın qəzeti olmasını istədiyini bildirir. Ə.Ağaoğlu bu sözlərdən sonra qəti hərəkət edir və bütün məqalələrini "Son Posta" qəzetində çap etdirir. Ə.Ağaoğlunun sübut etdiyi kimi "Yarın" qəzeti deməqoqluq yolunu tutmuş və Cümhuriyyət Xalq Partiyası əleyhinə şiddətli yayını ilə bu partiya üzvlərinin İsmət (İnönü) paşa ətrafında birləşməsinə nail olmuşdu (24, s.20).

Fəthi bəyin "Yarın" qəzetini nəyə görə dəstəklədiyini anlamadığını söyləyən Ə.Ağaoğlu ona qarşı təzyiqlər nəticəsində hətta partiya rəhbərliyindən ayrılmağı düşünür. Vəziyyəti Təhsin (Uzer) bəyə söyləyir. Ancaq Təhsin bəy səbr etməyi rica edir. Ə.Ağaoğlu nəticəni "Biz səbr etdik. Fəthi bəy də "Yarın" dan vaz keçdi. Lakin iş işdən keçən vaxt! Oruc partiya bütün pislikləri etmişdi" cümlələri ilə nəql edir (24, s.21).

1930-cu ildəki seçkilərin yeniliyi qadınların iştirak etməsi və bu seçkilərin ümumxalq səsverməsi ilə keçirilməsi idi. Ə.Ağaoğlu "Bu yeniliklər həqiqi ehtiyacın nəticəsi idi" deyərək bunların təməlində Qazi Mustafa Kamalın sonsuz çalışmalarının, daima coşqun, öz içində sığmayan, daşan ruhunun olduğunu anladır (24, s.21).

Ə.Ağaoğlu o günkü siyasi hadisələrə nəzər salaraq yeni partiyanın üzvü kimi seçkidə iştirak etməmək və əyalətdə təşkilatlanmamağı daha

doğru hesab edir. Mustafa Kamal Paşanın Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına verəcəyi millət vəkilləri ilə kifayətlənərək məclisdə müxalifət təşkil etmək daha doğru olacaqdı (24, s.23). Ə.Ağaoğlunun bu düşüncəsində nə qədər haqlı olduğunu yaşanacaq olaylardan sonra görəcəyik.

Ə.Ağaoğlu bu düşüncələrinin qəbul edilmədiyini, yeni partiyanın bir tərəfdən təşkilat yaratmasını və digər tərəfdən də seçimdə iştirak etməməsini Qazi Mustafa Kamalın özü şəxsən tövsiyə etdi - deyərək partiya sədri Fəthi bəy ilə baş katib Nuri bəyin partiyanı məcarəyə sürüklədiyini yazır (24, s.24; 207, s.183).

Ə.Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamalın belə bir tövsiyə etməsini təbii qarşılayır. Bunun yeganə səbəbini də rəhbərlik etdiyi partiyanın məmləkətdəki vəziyyətdən tamamilə xəbərsiz olması ilə əlaqələndirir. Qazi Mustafa Kamal 1926-cı ildə ona göndərdiyi məruzə ilə xəbərdar etdiyini, Qazinin getdikcə nüfuzunu itirdiyini və bunun cavabdehi partiya liderlərinin davranış və ədaləri olduğunu açıq şəkildə nəzərinə çatdırdığını burada da dilə gətirən Ə.Ağaoğlu "Sərbəst Partiyanın qurulduğu vaxt narazılıqlar xeyli artmışdı. Lakin Qazi bunu bilmirdi. Ətrafındakılar məmləkəti gül və gülüstan kimi göstərir və xalqın Partiyaya (Cümhuriyyət Xalq Partiyasına) can-dildən bağlı olduğunu təkrarlayırdılar" (24, s.26) sözləri ilə vəziyyəti bildirir. Ə.Ağaoğluya görə, xalqla Cümhuriyyət Xalq Partiyası arasındakı hər cür mənəvi əlaqə tamamilə çözülmüşdü. Xalqı bu partiya dözməyə məcbur edən iki amil var idi: Biri və başlıcası qorxu, ikincisi də Qaziyə olan minnətdarlıq hissi idi (24, s.26).

Yenə Ə.Ağaoğlunun fikrincə, Qazi Mustafa Kamal Paşanın ikinci bir partiya qurmaq arzusu və onun başına ən yaxın dostlarını və bacısını gətirməsi xalqı əski partiya bağlayan bu iki səbəbi də ortadan qaldırırdı. Xalq bu dəfə öz arzularına, öz meyllərinə sərbəstlik verirdi. Qorxusuz və təhlükəsiz Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına daxil ola bilərdi (24, s.27).

Sərbəst partiya seçimlərinə görə Ə.Ağaoğlunun gümanlarının doğru çıxmasını xanımına yazdığı məktubunun məzmununda da görürük. Bu məktubun son hissəsində İzmirdə yayımlanan beş böyük qəzetdən dördünün öz tərəflərinə keçdiyini yazaraq bütün bunların Qazi Mustafa Kamal Paşanın dühasını bir daha isbat etdiyini və yeni partiyanın vaxtında yarandığını dilə gətirir (24, s.28).

Bu izahatlardan onu başa düşmək mümkündür: Qazi Mustafa Kamal Paşa və Cümhuriyyət Xalq Partiyasının bir qisminin dəstəklədiyini

yeni partiyanın qurulması səmimiyyətlə inananlardan biri də Ə.Ağaoğludur. Ə.Ağaoğlu bunun bir xəta olduğunu, yeni partiyanın yaradılmasının və siyasətdəki nailiyyətləri üçün yardımların səmimi və real səbəblərə əsaslanmadığını, özü də daxil olmaqla Qazi Mustafa Kamalı yaxından tanıyan bir çox dostunun da aldandığını, bunun nəticəsində xalqın aldanmasının da təbii olduğunu qeyd edir (24, s.27).

Samət Ağaoğlu da atasının xatirələrinə əlavə etdiyi bir haşiyə ilə xalqın o zaman Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına marağını buna bağlayır: Xalq ilə onu idarə edənlər arasında bir-birindən uzaqlaşma vardır. Bu uzaqlaşma bütün qiymət ölçülərində, bütün inanclarda görünür (24, s.22).

Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının baş katibi Fəthi bəy bəzi partiya dostları ilə birlikdə İzmirdən başlayaraq Aydın, Manisa, Balıkesir, Akhisar kimi vilayət və qəzalar da daxil olmaqla gəzintiyə çıxmışdı (207, s.166).

Ə.Ağaoğlu bu gəzintidə iştirak etməsini Fəthi bəyin istədiyini, Nuri bəyin də İzmirdə onlara qoşulduqlarını ifadə edir (24, s.31; 185, s.496). İzmirdə başlayan bu gəzinti Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası və Türkiyədəki çoxpartiyalı sistem üçün önəmlidir. Ə.Ağaoğlu İzmirdə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının böyük sevinclə qarşılanmasının səbəblərini bu şəkildə anladır:

"Bu mühit zəngindir. Buna görə, dövlət xəzinəsinə ən az göz dikən bu ərazidir. Öz zəhmətləri ilə dolanan insanlarda təbii olaraq hüriyyət və sərbəstlik duyğusu yaranmışdır. Bundan başqa bu mühit nisbətən savadlıdır. Məmləkətin canlı mətbuatının bir qismi buradadır. Məmləkət ziyalıların çoxu yenə oradadır. Bundan başqa bura Türklüyün ən qatı nöqtələrindən biridir. Türk tipi, Türk səciyyəsi Özünü orada mühafizə etmişdir. Səciyyəyə və xarakterə pozucu və öldürücü təsir edən metislik hadisəsi bu mühitdə azdır" (24, s.29).

Bu gəzintinin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası tərəfindən həyata keçirildiyini açıqlayan Ə.Ağaoğlu Fəthi bəyin Qazi Mustafa Kamal Paşaya İzmir və ətrafında təşkilatlanmaq fikrini çatdırdığını və ondan razılıq aldığını söyləyir. Ə.Ağaoğlu gəmidə Fəthi bəyin yola çıxmazdan öncə Qazi Mustafa Kamal Paşanın yanına getdiyini və ona diqqətli olmağı tövsiyə etdiyini söyləyir. İzmirdən Ədliyyə vəkilisi Mahmud Esat bəydən Qazi Mustafa Kamala xəbər gəlmişdi. Bu xəbər "Xalq Fəthi bəy əleyhinə çox həyəcanlıdır. Gələrsə, bəlkə etirazla qarşılaşar. Gəlməməsi yaxşıdır" sözlərindən ibarətdir. Ancaq Fəthi bəy Qazi Mustafa Kamal Paşanın ona mane olmadığını, hətta getməsi üçün dəstəklədiyini, Ancaq

"Gəmi şəhərə yaxınlaşarkən təhlükə əlaməti gördükdə gəmidən enmə və mənə radioqrama ilə məlumat ver" dediyini də bildirir (24, s.31).

Ə.Ağaoğlu bu xəbəri öyrəndikdən sonra narahat olduğunu və gəmini qarşılamağa gələn xalqdan xeyirmi, şərmi olduqlarını bilmədiklərindən həyəcanlarını da əlavə edir. Ancaq qarşılayan xalqın səsi onları sakitləşdirir. Çünki, xalq "Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy!" deyə bağırır (24, s.32).

Ə.Ağaoğlu gəmi kapitanının verdiyi əmrlə gəmini üç saat gecikdirmiş olduğunu, ancaq kütlənin inadla dağılmayıb onları gözlədiklərini yazır. Ə.Ağaoğlu o gündü kütləni - evlərdə qadın, kişi, gənc, qoca, uşaq, heç kim qalmamışdı - sözləri ilə təsvir edir. Bütün sahil başdan - başa süslü, şən, həyəcan və nəşə dolu bir kütləylə dolu olduğunu da sözlərinə əlavə edir.

Ə.Ağaoğlu onları Cümhuriyyət Xalq Partiyasının İzmir İdarə heyətinin qarşılacağını gözləyir. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, iki partiya arasında bir fərq olmadığını xalqa göstərmək üçün CXP üzvlərinin belə bir xoş niyyət göstərmələri lazım idi. Ancaq Cümhuriyyət Xalq Partiyası təmsilçiləri sahilə gəlməmişdilər. Ə.Ağaoğlu İzmirdə xalqı coşdurən səbəb kimi bu partiyayı göstərir (24, s.33).

Ə.Ağaoğlu Fəthi bəy ilə birlikdə limandan otelə güclə getdiklərini və Fəthi bəyin xalqa səslənərək səssiz, intizamlı şəkildə dağılmalarını, sabahkı konfransa gəlmələrini rica etdiyini yazır. Xalq dağılarkən də eyni sözləri hayqırırmışdır: **"Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy!" (24, s.33)**

Ə.Ağaoğlu o gün oteldə İzmirdə qurulacaq partiya şöbəsi üçün danışıqlar aparıldığını yazır. Partiya şöbəsinə seçiləcək insanlar barəsində aparılan danışıqlarda çevrəni tanımadığı və insanlar haqqında düşüncələri olmadığı üçün iştirak etməyən Ə.Ağaoğlu söhbətləri dinləməklə kifayətlənmişdi. Ancaq partiya üçün çalışdığı düşünən insanların yüksək təhsilli, vəzifə sahibi, ziyalılar olduğunu açıqlayır. İzmirə gəlişinin ilk günü Ə.Ağaoğlunu əsəbiləşdirən və narahat edən bir hadisə baş verir. Otelə oturarkən bir müxbir ondan Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası və Cümhuriyyət Xalq Partiyası haqqında düşüncələrini soruşur. Ə.Ağaoğlu hər iki partiyanın da eyni məqsədlər üçün çalışdığını, bunların əsaslarının bir-birindən fərqlənmədiyini, yalnız bir-birinə nəzarət etmək üçün çalışacaqlarını söyləyir. Axşamüstü ona bəyanatın ilkin variantını gətirib göstərilir. Ə.Ağaoğlu xəbərin ilkin variantının nəşrini oxuyur və heyrlənir. Çünki, sözlər dəyişdirilmişdi. Xəbərdə Ə.Ağaoğlunun Cümhuriyyət Xalq Partiyası əleyhinə ağır sözlər söylədiyi yazılmışdı.

Ə. Ağaoğlu ağzından çıxan sözlərin şişirdilməsinə çox əsəbiləşir və dərhal təkzib edəcəyini bildirir. Bunun üçün araya girənlər olur və yazının qəzetdə yayımlanmamasına nail olur. Ə. Ağaoğlu yazıda ona aid olmayan sözlərin silinməsindən sonra xəbərini yayımlandığını yazır (24, s.34-35). Bu hal bizə o günlərdəki mətbuatın rolunun da əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Mətbuatın yanlış istiqamətləndirdiyi iki partiya tərəfdarlarının arasındakı uçurumun dərinləşdiyini söyləmək olar. Mətbuatın bu mövqeyi İzmirdə qanlı hadisələrin yaşanmasına səbəb olacaq.

İzmirdə yayımlanan "Anadolu" qəzeti 1930-cu il 5 sentyabr sayında Cümhuriyyət Xalq Partiyası Dənizli millət vəkili Haydar Rüştü bəyin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası əleyhinə yazısı yayımlanır. Xalq "Anadolu" qəzeti və Cümhuriyyət Xalq Partiyası binasının önündə etiraz nümayişinə çıxır. Cümhuriyyət Xalq Partiyasından Sabri bəy partiya binasından xalqa "Namussuzlar!" deyərək qışqırması ilə xalq binanı daşa tutur, binanın şüşələri qırılır. Xalq sonra "Anadolu" qəzetinin nəşriyyat evinə hücum edir. Bu arada təhlükəsizlik gücləri atəş açır, xalqdan yaralananlar olur. Hadisələrdə bir uşaq vurularaq ölür (207, s. 170-171).

Ə. Ağaoğlu bu hadisələrlə bağlı olaraq:

"Kütlənin bu hərəkətini anlatmaq üçün onu da əlavə etməliyəm ki, qəzet o gündü nüsxəsində İzmir xalqını şiddətlə təhqir etmişdi. Bundan təsirlənən xalq mətbəyə doğru yol alır və mətbəənin qarşısına gələrkən bəzi etirazlar edir! Əgər iş bununla sona çatarsa nə əla! Lakin nə çarə ki, belə olmadı. Mətbəənin içində gizlənən polislər xalqı qorxutmaq üçün kütlənin üzərinə tapança ilə atəş açmış və atılan güllələrdən biri on dörd yaşında bir məktəbli uşağa tuş gələrək öldürmüşdü" (24, s.37) deyir.

Ə. Ağaoğlu xalqın bu həyəcanının səbəbini də Cümhuriyyət Xalq Partiyası İzmir şöbəsinin etiraz aksiyası təşkil etməsi ilə əlaqələndirir. Ağaoğlu Fəthi bəy ilə Təhsin bəyin valini, komandiri və bələdiyyə rəisini ziyarətə getdiyini, ancaq komandir paşadan başqa digərlərinin işdə olmadığını və ziyarəti də cavabsız qoyduqlarını bildirir (24, s.35).

Bir müddət sonra da validən Fəthi bəyə bir sənəd gəlir. Vali sənəddə şəhərin müdafiəsindən əmin olmadığı üçün Fəthi bəyə sabahkı çıxışı ləğv etməyi təklif edərək, baş verəcək hadisələrdə məsuliyyəti üzərinə götürməyəcəyini bildirir. Fəthi bəy Qazi Mustafa Kamal Paşaya teleqraf göndərmək istəyir. Lakin teleqraf hansısa bəhanə səbəbi ilə poçt tərəfindən qəbul edilmir. Fəthi bəy validən teleqrafın göndərilməsini, əks halda başqa vasitə ilə ondan Qazi Mustafa Kamal Paşaya şikayət edəcəyini bildirir. Ə. Ağaoğlu saatlarla sürən bu məktublaşmaların

sonunda valinin tutduğu yolun qanunsuz və hətta insafsız olduğunu qəbul edib teleqrafı çəkdiyini bildirir.

Gecəyarısından sonra Qazi Mustafa Kamal Paşadan aşağıdakı teleqraf gəlir:

"İzmirde Sərbəst Firqə rəisi Fəthi bəy Həzrətlərinə!

Surəti Başvəkilə, Daxiliyyə Vəkilinə və İzmir Valisinə!

Anlayıram ki, sənə çıxış etməyə imkan vermirlər. Lakin sən mütləq çıxışını edəcəksən və rastlaşacağın hər hansı maneəni dərhal bildirəcəksən.

Asayişin təmini üçün Başvəkil, Daxiliyyə Vəkili və İzmir Vali-si lazımı tədbirlər görməlidir. Qazi"(24, s.35; 207, s.170)

Ə.Ağaoğlu valinin bu teleqraftan sonra peşman olduğunu və Fəthi bəyin yanına komandir göndərərək sabah çıxış etmək üçün rica etdiyini yazır. Ancaq Fəthi bəy ricanı rədd edir. Çünki, ertəsi gün çıxışın ediləcəyi xalqa çatdırılmışdı. İzmir Cümhuriyyət Xalq Partiyası rəisləri Fəthi bəyin çıxışından bir gün əvvəl etiraz aksiyası təşkil edirlər. Ə.Ağaoğlu Mahmud Əsat bəy və digərlərinin Cümhuriyyət Partiyasının guya iç üzünü açıqlayan konfrans keçirmək istədiklərini Ancaq xalqın bu konfranslarda iştirak etmədiyini yazır. Bunun üçün xalqı "Fəthi bəy konfrans verəcək!" yalan xəbəri ilə inandırmışlar. Ə.Ağaoğlu inandırılan xalqın haqqsızlıqlara etirazı olaraq İzmir hadisələrinin meydana gəldiyini yazır (24, s.36).

Bir gənc uşağın öldürüldüyündən xəbərsiz şəkildə otdə olan Fəthi bəy, Ə.Ağaoğlu və digər üzvlər xalqın ora gəlməsini öyrənirlər.

Ə.Ağaoğlu bu hadisəni aşağıdakı kimi anlıdır:

"Kütlənin ortasından yaşlı bir insan quçağındakı uşağı birdən-birə Fəthi bəyin önünə ataraq "Budur sizə bir qurban! Başqalarını da verərik! Yalnız sən bizi xüas et!" dedi və ağlayaraq özü də Fəthi bəyin əllərinə sarıldı. Mənzərə qorxunc, tükürpədici idi. Qanlara boyanmış körpə məktəbli uşaq Fəthi bəyin ayaqları altında son nəfəsini verirdi. Atası da Fəthi bəyin əllərinə sarılaraq insanı heyrətləndirən dillə başqa övladını da qurban verməyə hazır olduğunu söyləyirdi: "Yalnız bizi xilas et! Xilas et bu zalım vəzifəlilərin əlindən!" deyərək yalvarır! Hər kəs başını aşağı salmış əzici sıxıntı içində nə etdiyini bilmir! Fəthi bəyin gözləri yaşarmış, bəziləri hönkür-hönkür ağlayır!" (24, s.37-38)

Ə.Ağaoğlu ertəsi gün Fəthi bəyin geniş bir meydanda cavanlardan, qocalardan, qadınlardan ibarət kütlənin qarşısında çıxış etdiyini, Nuri bəyin də yüksək səslə Fəthi bəyin söylədiyi cümlələri təkrarladığını yazır.

1930-cu il sentyabrın 7-də keçirilən bu konfrans ara-sıra həyəcanlı alqışlarla dəstəklənmiş, ən xırda qarışıqlıq belə baş verməmişdir (24, s.39).

Ə. Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamal Paşaya İzmir hadisələri və Fəthi bəyin konfransına dair verilən məruzədə yalan-yanlış məlumatlar olduğunu yazır və:

"Sonradan eşitdiyimizə görə, Qaziyə verilən məruzədə guya xalq arasında **"Rədd olsun Qazi!"** deyə qışqırılmışlar - deyilirmiş! Tamamilə yalandır! Əksinə qışqırışlar oldu! Yalnız bir dəfə İsmət paşanın adı hörmətsizliklə çəkildi. Lakin Fəthi bəy dərhal yüksək səsle və bilinməyən bağırçı sahibini şiddətlə qınadı və İsmət paşanın xidmətlərini xatırlatdı. Yalnız çıxışda təbii olaraq idarədəki çatışmamazlıqlardan bəhs edilirdi" deyir (24, s.40).

Ə. Ağaoğlu Fəthi bəyin çıxış etdiyi gün hər hansı bir hadisənin olmamasına, öz gələcəyini hər şeydən üstün görən valinin üzüldüyünə inanmış və baş nazir İsmət İnönünü tənqid etmişdi (24, s.41).

Ə. Ağaoğlu Fəthi bəyin çıxışından sonra bir neçə gün İzmirdə yeni təşkilat qurmaq üçün qaldığını, Ancaq bu təşkilat işlərinə adamları tanımadığı üçün qarışmadığını bildirir. İzmirdə və Karşıyakada təşkilat qurduqdan sonra Manisaya gedirlər. Ə. Ağaoğlu bu səfər əsnasında hökumətin verdiyi əmrlərlə ona tabe vəzifələri Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası əleyhinə istifadə etməsinə nümunə olacaq bir hadisə ilə qarşılaşdığını yazır. Qəzalardan birində kənddən gələn xalq stansiyaya toplaşaraq Fəthi bəyi gözləməyə başlayanda qəza rəisi xalqı dağıtmaq üçün çox çalışmış, amma xalq inad edib dağılmamışdır. Ə. Ağaoğlu eşitdiklərindən heyrətlənir, bu müdaxiləyə və düşmənçiliyə mənə verə bilmir. Bütün bu müdaxilələrin Qazi Mustafa Kamal Paşanın arzusu olmadığını düşünərək çalışmalarına davam etdiklərini yazır (24, s.43).

Ə. Ağaoğlu Manisada Fəthi bəyin konfrans keçirdiyini, bu konfransda Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının əməllərini, hədəflərini anlatdığını, Qazi Mustafa Kamal Paşadan tərifi bəhs etdiyini və xalq tərəfindən coşquyla alqışlandığını bildirir. Fəthi bəyin çıxışından sonra Ə. Ağaoğlu adını unutduğunu, amma müxbir olduğunu xatırladığı bir adamın xalqın içindən fırlayaraq çıxış etməyə başladığını yazır. Ə. Ağaoğlu bu insanın aranı qarışdıran, çirkli suda balıq ovlamaq niyyətində olan bir demaqqoq idi. Ə. Ağaoğlu Fəthi bəyə bu çıxışa cavab verməli olduğunu söyləyir. Ancaq çıxış uzandıqca xalqdan gələn niyyət sədaləri cavaba ehtiyac qoymur. Manisadakı çıxışından sonra Fəthi bəy

əlavə bir gün də qalaraq buradakı təşkilatlarında işini tamamlayır, İzmirə qayıdır. Ə.Ağaoğlu Manisada əlavə iki gün qalır. Manisanı çox bəyəndiyini söyləyən Ə.Ağaoğlu buranı doğulduğu yerə bənzədir. Manisanın təmizliyi, parkı, qayaları, dağları Ə.Ağaoğlunun xoşuna gəlmişdir. Bu təbiəti ilə Manisa Ə.Ağaoğluya Qarabağda doğulduğu yeri - Şuşanı xatırladır (24, s.44).

Ə.Ağaoğlu Manisadan Ankaraya ailəsinin yanına qayıdır. Fəthi bəy digər şəxslərlə birlikdə İzmir yolu ilə Aydınə və oradan da Balıkesirə gedir. Ə.Ağaoğlu Ankarada bir neçə gün qaldıqdan sonra İstanbula dönür. Bu sırada Ə.Ağaoğlu mətbuatda baş verən bu hadisələri xatirələrində "Xalq Fırqəsi müxbirləri yeni təlimatlar aldı!" başlığı ilə qələm almışdı. Bu da Cümhuriyyət Xalq Partiyası tərəfdarı qəzetlərin bizə hücumə keçdiyini bildirir. Ə.Ağaoğlu bu dövəndə qəzetlərin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına və rəhbərlərinə qarşı ittihamları haqda geniş məlumat vermişdi. Yunus Nadinin "Hansı fırqəyə mənsub olarsa-olsun Əhməd bəy yenə bizim qardaşımızdır" sözlərini unuttuğunu, ondan bəhs edərəkən "köhnə dostumuz!" dediyni yazır. Hətta, Həcməddin Sadıq qəzetində Fəthi bəyə "Müxalifət yaratmaq üçün nə qədər pul aldın?" deməkdən çəkinməmişdir. Ə.Ağaoğlu bu əsnada onlara qarşı çıxan mətbuata cavab verəcək bir mətbuat orqanına sahib olmadıqlarını bildirir (24, s.46).

Ə.Ağaoğlu hələ partiyanın qurulduğu ilk günlərdə bu vəziyyəti Fəthi bəylə müzakirə etmiş və özləri cızdığı yolla gedəcək bir qəzetə ehtiyac olduğunu bildirmişdi. Ancaq Fəthi bəyin partiyaya qoşulan Arif Orucun "Yarın" adlı qəzetinin olması Ə.Ağaoğlunun istəyini həyata keçirməyə mane olmuşdu. Ə.Ağaoğlu on üç nəfərdən ibarət idarə heyətində partiya üçün mətbuat mübarizəsi aparmanın sadəcə özü olduğunu yazır (24, s.46). Fəthi bəy, Nuri bəy və Təhsin bəy də mətbuata açıqlamalar verirdilər, amma bu bəyanatlar ardıcıl olmurdu. Ə.Ağaoğlu mətbuat vasitəsi ilə mücadiləsini özünənkü olmayan "Son Posta" qəzeti ilə aparmışdı. Yazılarında olduqca soyuqqanlı və hörmətçil olan Ə.Ağaoğlu cavablarının bəzi insanlara, xüsusilə də Fəlih Rıfkiyə, Yaquub Qədriyə, Camal Hüsnüyə çox toxunduğunu aşağıdakı sözlərlə anladır:

"Fəlih Rıfkının bir yazısına **"Yanğın var!"** başlıqlı cavabımdan sonra Ankaradan aldığı məktubda "Artıq od kimi tutuşub yandılar. Aranızdakı atəşi söndürəcək su yoxdur!" deyilirdi. Yaquub Qədriyə də verdiyim bir cavabda "Aramızdakı fərqlər budur: Mən inandım, sən inanmadın! Mən inandığımı cəzasını çəkirəm, sən də küfrünü

mükafatını alırsan!" demişdim. Səfir vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Yaqub Qədri köhnə dostunun hədəfə vurduğunu heç olmazsa indi qəbul edirmi?" (24, s.46-47)

Camal Hüsni də kibrit çöpü məsələsindən çox narahat olmuş - deyərək onlardan gələn sözlərin ox, qılınc, mizraq zərbələri, özlərindən gedən cavabın isə sadəcə bir kibrit çöpü olduğunu və nəyə görə bu qədər narahat etdiyini anlamadığını bildirir.

Ə. Ağaoğlu vəkalətlər və rəsmi dairələr yuxarıdan gələn əmrlərlə seçkilərdə hər cür ölçü və qanun sərhədini keçərək xalqı məcbur edirdilər - deyərək bütün bu hadisələrə Qazi Mustafa Kamal Paşanın heç bir reaksiya verməməsi onları şübhələndirdiyini bu şəkildə açıqlayır:

"Bütün bu vəziyyətlər qarşısında bizdə Qazinin niyyətləri haqqında şübhə oyanmağa başladı. Bir tərəfdən o bizi iş görməyə, təşkilat qurmağa, seçkiyə qarışmağa məcbur edir, digər tərəfdən də bunların nəticəsində alovlanan yanğını söndürmək üçün hərəkət etmir. Xüsusilə, seçkilərdə çox açıq görünən haqqsızlıqlara, qanunsuzluqlara, polis, jandarmanın və bəzən də əsgərin qarışmasına səs çıxarmırdı. Bu məsələylə bağlı bütün şikayətlərimiz boşa çıxırdı. Halbuki, xalqı narazı edən, xalqın arasında nifrət yaradan bu kimi hallardır" (24, s.47).

1930-cu il 9 sentyabr tarixli Cümhuriyyət qəzetində Yunus Nadi bəyin Qazi Mustafa Kamal Paşaya xitabən yazdığı açıq məktub yayımlanır (Cümhuriyyət, İstanbul, 9 Eylül 1930).

Ə. Ağaoğlu bu məktubla Nadi bəy Qaziyə meydan oxuyurdu - deyir. Ə. Ağaoğlu Yunus Nadinin Qazi Mustafa Kamal Paşadan dəstək almadan belə bir işə girişməyəcəyini ifadə edir. Ə. Ağaoğlu bu məktubun verildiyi gündən əvvəlki gecə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının liderlərinin Qazi Mustafa Kamal Paşa ilə birlikdə toplantı keçirdiklərini, Qazinin təklifi ilə ertəsi günü çıxacaq bütün Cümhuriyyət Xalq Partiyası qəzetlərində Qaziyə xitabən bir açıq məktubun yazılmasına qərar verildiyini, yalnız müxbir məsləhətində çox usta və təcrübəli olan Yunus Nadinin ertəsi günü gözləmədən məktubu yayımladığını yazır.

Qazi Mustafa Kamal Paşa 1930-cu il 10 sentyabr tarixli Cümhuriyyət qəzetində bu məktuba cavab verir. Ə. Ağaoğlu bu cavabda Qazi Cümhuriyyət Xalq Partiyasına rəhbərlik etdiyini və lüzum gördüyü zaman partiyanı müdafiə etmək üçün tərəddüd etməyəcəyini elan edirdi - deyir (207, s.207-209; 24, s.48-49).

Ə. Ağaoğlu həm Yunus Nadinin açıq məkrubu, həm Qazi Mustafa Kamalın verdiyi cavab bizləri həyəcanlandırdı və narahat etdi -

deyir və Fəthi bəy ilə Nuri bəyin Qazini ziyarətə getdiyini yazır. Qazinin Fəthi bəyi və Nuri bəyi heç halını pozmadan qəbul etdiyini və Fəthi bəyin suallarına verdiyi cavabda iki partiyaya da yardım edəcəyini söylədiyini xatırlatmışdır. Qazi Mustafa Kamal Paşanın fikrincə, görünən odur ki, yeni partiyanın artıq yardıma ehtiyacı yoxdur. Xalq Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına doğru yönəlmişdir. Dəstəyə digər partiya möhtacdır. Sözlərini dəstək kimi qəbul edib işlərinə davam etmələrini söyləyən Qazi Mustafa Kamal Paşa ehtiyac olduqda onlara da yardım edəcəyini bildirir (24, s.50).

Ə. Ağaoğlu Fəthi bəyin və Nuri bəyin bu cavabla qane olduğunu, özü də daxil heç birinin Qazinin psixologiyasını anlamadıklarını bildirir. Psixoloq olub Qazi Mustafa Kamal Paşanın üzünə baxaraq düşüncələrini anlasaydıq, yeni partiyanın müvəffəqiyyətlərindən Qazinin üzöldüyünü sezə bilərdik - deyən Ə. Ağaoğlu bəzi davranışların arxasındakı həqiqətləri görə bilmədiklərini yazır. Hətta zaman-zaman Qazi Mustafa Kamal Paşa onu çağıraraq partiya işlərinin necə getdiyini soruşur, aldığı müsbət cavablar qarşısında da Qazinin güldüyünü, dırnaqları ilə saçlarını daradığını anladan Ə. Ağaoğlu son hadisələrdən sonra əslində Qazinin əsəbiləşdiyi üçün bu davranışları etdiyini yazır (24, s.52-53).

Ə. Ağaoğlu çətin günlər keçirmiş, gərgin həyat yaşamış, təcrübələr qazanmış Avropalılar qədər dərin və uzaqgörən deyildik - deyərək başına gələn iki hadisəni anladır. Bir gün bir fransız müxbiri ona yeni partiyanın yaşayıb-yaşamayacağını soruşur. Bu sualın onu əsəbiləşdirdiyini yazan Ə. Ağaoğlu partiyanın yaşayacağına ürəkdən inandığını söyləyir. Fransız müxbiri isə müşahidələrindən yeni partiyanın yaşaya bilməyəcəyini iddia edir. Fransız müxbirinin bu yozumunu Ə. Ağaoğlu xaricilərin bizləri qışqanmaları ilə əlaqələndirir (24, s.54).

Digər hadisə isə, Ankarada bir baloda İngiltərə səfiri ilə söhbətidir. İngiltərə səfiri yeni partiyanın qurulmasının təbrik etdikdən sonra partiyanın yaşayıb-yaşamayacağını soruşur. İngiltərədə müxalif partiyaya "**Opposition of his mejesty**" (Majestelərinin müxalifət partiyası) deyildiyi üçün Ə. Ağaoğlu "Bizim müxalifət fırqə də Opposition of his mejesty'dir" deyir. Səfir Ə. Ağaoğluya gülümsəyərək baxır və "Unutmayın ki, bizdə bu müəssisələr yeddi yüz ildən bəri mövcuddur!" deyərək uzaqlaşır (24, s.55). Ə. Ağaoğlu Avropalıların gördüyü həqiqəti özlərinin görmədiyinə sonralar çox heyflənir.

Yeni partiya TBMM-nin tətildə olduğu vaxtda təşkil olunmuşdu. Hökumət 1930-cu il sentyabrın 22-də TBMM-i çağırır. TBMM-də ilk iclas valyuta məsələsi ilə bağlıdır. Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası hökumətin bu mövzudakı qanun təklifini dəstəkləyir, Ancaq Fəthi bəy hökumətin maliyyə siyasətini tənqid edir. Buna görə hökumət üzvləri ilə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının üzvləri arasında mübahisələr yaranır. O günkü hadisələri bütün təfəssilatı ilə xatirələrində anladan Ə.Ağaoğlunun yazılarında mübahisələrin şəxsiyyətlərlə də bağlı olduğunu görürük (24, s.55-58).

Qazi Mustafa Kamal Paşa o gün axşam Ə.Ağaoğlunu Çankayaya çağırır. Rəcəp bəy süfrədə Liberalizmlə bağlı bir mübahisə başladaraq Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına "ixtilafçı" deyir. Ə.Ağaoğlu bu sözə etiraz edir və Qazinin təşəbbüsü ilə qurulmuş bir partiya necə ixtilafçı deyildiyinə təəccübləndiyini söyləyir. Qazi Mustafa Kamal Paşa bu mübahisəyə qarışmır, sadəcə dinləməklə kifayətlənir (24, s.58).

Ancaq Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının bağlanması bir neçə il sonra Ə.Ağaoğludan başqa, partiya üzvlərinin hamısı Rəcəp bəyin dostu olacaqdılar. Hətta bəziləri Cümhuriyyət Xalq Partiyası hökumətində yüksək vəzifələr əldə edəcəkdilər. 1934-cü ildə xatirələrini yazarkən Ə.Ağaoğlunun bu hal yadına düşür. Bir zamanlar ixtilafçı dedikləri, indi Rəcəp bəyin yanındadır. Ə.Ağaoğlu - görəsən, onlar yenə ixtilafçı işlərə davam edirləmi - deyə soruşmaqdan özünü saxlaya bilmir (24, s.58).

Ə.Ağaoğlu iki partiya arasında hədsiz gərginliklərin yaşandığı bu dövərdə Arif Orucun "Yarın" da yayımladığı bir məqalə ilə bu uçurumu artırdığını yazır. Bu məqalədə Arif Oruc Fevzi paşanın Cümhurbaşqanı, Qazi Mustafa Kamal Paşanın isə baş nazir olmasını təklif edir.

"Yarın" qəzeti Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının sözcüsü kimi tanındığı üçün bu məqalənin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının əleyhinə istifadə edildiyini və Fəthi bəyin sözlərinin də şişirdilərək qəzetdə verildiyini bildirir. Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının mətbuat işləri ilə məşğul olduğu üçün vəziyyəti qaydaya salmaq məqsədi ilə Fəthi bəyin düşüncələrini doğru olaraq məqalə formasına salan Ə.Ağaoğlu vəziyyəti qaydaya sala bilmədiyini, anlaşılmamazlığın davam etdiyini dilə gətirir (24, s.60).

Ə.Ağaoğlu "Yarın" qəzetində Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası İstanbul sədri Prof.Dr.İsmayıl Haqqı (Baltaçoğlu) bəyin məqaləsində

Qazi Mustafa Kamal Paşanı Micheal-Ange və Delacroix ilə müqayisə etdiyini və nəticədə "Mən Xalq Fırqəsi Rəisi Qazini deyil, məmləkəti xilas etmiş Mustafa Kamalı sevirəm" deyə yazdığını ifadə edərək məqaləyə xatirələrində yer vermişdir. Çünki, bu məqalədən də bəhs edildiyi bir şam yeməyində Qazi Mustafa Kamal Paşa ilə söhbəti anlatmışdı. Qazi Mustafa Kamal Paşa Ankaraya gəlmiş Ə.Ağaoğlunu Çankayaya çağırır (198, s.353-358; 166, s.234-238). Ona məqaləni oxuyub-oxumadığını, bəyənib-bəyənmədiyini soruşur. Ə.Ağaoğlu məqaləni oxuduğunu, lakin bəyənmədiyini söyləyir. Sonralar süfrədəki söhbətdə Qazi Mustafa Kamal "Seçkiləri udursunuz, elə deyilmi?" deyə soruşur. Ə.Ağaoğlu həm məğlub olub, həm də istehza edilməyin acı olduğunu difə gətirir. Seçkilərdə məğlubluğun yeganə səbəbi kimi hökuməti göstərir. Əgər hökumətin göstərişi ilə mane olmasaydılar, seçkilərdə səslərin dördü üçün qazanacaqlarını bildirir.

Xüsusilə, süfrədəki Şükrü Kaya bəyi göstərərək Ə.Ağaoğlu hər yerdə polis və jandarmanı önlərinə çıxardığını söyləyir. Qazi Mustafa Kamal Paşa çox əsəbiləşərək: "Əfəndi! Anarxiya var, anarxiya! Sizin xəbəriniz yoxdur, Nadansınız! Və bununla bərabər də məndən tərəf tutmamağımı istəyirsiniz!" deyir (24, s.64).

Ə.Ağaoğlu bu sözlər qarşısında onu Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına şəxsən Qazi Mustafa Kamal Paşanın cəlb etdiyini və ona güvəndiyi üçün ikinci partiya daxil olmağını istədiyini xatırladır. Bu sözlərdən sonra yeni partiya daxil olduğunu, Lakin indi də Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının və qurucularının anarxiya ilə günahlandırılmasının səbəbini anlamadığını bildirir:

"... Altmış iki yaşım vardı. Bunun ən az qırx ilini türk millətinə qüvvəm daxilində xidmət etməklə keçirdim. İndi məzarımla aramda bir neçə addım qalarkən mən eyni milləti anarxiyaya sövq edən səbəblərdən birimişəm!" (24, s.64)

Bu sözlərdən sonra Ə.Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamal Paşanı özü üçün bir xilaskar görür. Maltada əsarətdə onları Qazi Mustafa Kamal Paşa xilas etmişdi. Xüsusilə, ona Ankaraya getdiyində önəmli işlər tapşırılmış və uşaqlarının yenidən vətənə gəlməsini təmin etmişdi. Ə.Ağaoğlu indi bu xilaskara qarşı çıxmaq fikrinin yanlış olduğunu ifadə edir. O, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün millət vəkilliyindən istefa edərək siyasi həyatdan çəkilməyi və universitetə qayıtmağı düşündüyünü bildirir.

Qazi Mustafa Kamal Paşa bu sözlər (24, s.64) qarşısında təşirlənir və vəziyyəti yumşaldır:

"Siz pis bir şey etmirsiniz. Vətənə xidmət edirsiniz. Seçkilərdə meydana gələn bu hadisələr hər yerdə ola bilər. Avropa seçkilərində bundan da pis olur" kimi sözlərlə Ə. Ağaoğlunun kölnünü alır. Ə. Ağaoğlu bu sözlərin onu rahatlatdığını, məmnun etdiyini, ağılıdakı şübhələri yox etdiyini yazır (24, s.65).

Ə. Ağaoğlunun eyni gecənin sonrakı saatlarında İsmayıl Haqqı bəyə cavab kimi yazılan, bir məqalənin altına imza qoyur. Qazi Mustafa Kamal Paşanın "Məni müdafiə etmək üçün bu məqaləni imzalayarsanmı?" deyə sorması və süfrədəkilərin başarıyla imzalamasını işarə etməsi nəticəsində imzasını atır. Qazi Mustafa Kamal Paşa ayrıca Ə. Ağaoğluya öz ağzından bir teleqraf və məktub yazdırır. Ə. Ağaoğlu nəyi necə yazdığını bu sözlərlə ifadə edir:

"... Sonra Qazinin diktəsi ilə mənə iki yazı yazdırdı. Birincisi Fəthi bəyə teleqraf idi. Bu teleqrafda mən İsmayıl Haqqı bəyin dərhal partiyayı buraxıb universitetə qayıtmasını tövsiyə edirdim. İkincisində də yenə Fəthi bəyə İsmayıl Haqqı bəyi tənqid edirdim. Qazi nə söyləmişdisə eyni ilə yazdım. Bəzən kəlmələri kəskin hesab edir, qələmim dayanırdı. Hər iki tərəfimdə oturanlar yanlarımı çimdikləyərək yazmağımı istəyirdilər və mən də yazırdım. Qazi hər iki kağızın dərhal çap edilib göndərilməsini əmr etdi" (24, s.65).

Ə. Ağaoğlu səhərə yaxın ona yazdırılan bu teleqraf və məktubdan narahat olduğunu və hadisəni anlatmaq üçün ertəsi gün İstanbula oğlu Samət Ağaoğlunu Fəthi bəyin yanına göndərdiyini yazır. Özü də o gecə orada olan Doktor Rəşid Qalib bəyin yanına gedib teleqraf və məktubun saxlanması xahiş edir. Doktor Rəşid Qalib bəy nə teleqrafın, nə də məktubun göndərilmədiyini söyləyir. Gecəyarısından sonra yazılan bu yazılar heç bir yerə göndərilir. Aldığı cavab Ə. Ağaoğlunu razı salmışdı. Ə. Ağaoğlu xatirələrində bu teleqraf və məktubun həqiqətən göndərilmədiyini yazır (24, s.66).

Bu arada seçkilər də davam edir. Ə. Ağaoğlunun fikrincə, daxili işlər naziri, Baş nazir və bütün millət vəkilləri necə olursa - olsun Cümhuriyyət Xalq Partiyasının seçkilərdə qələbə çalması üçün prosesi təzyiq altına almışdılar. Seçkilər sona çatdığı zaman Ə. Ağaoğlu məqaləsində Cümhuriyyət Xalq Partiyasının məmləkətin hər tərəfində nüfuzunu itirdiyini, qazandığı dəstəyin xalqın gəlmədiyini, polis və jandarmanın köməyi ilə həqiqi səslər yerinə saxta səslər qoyulduğunu iddia edir (100).

Bu yazısının bəzi insanları narahat etdiyini bildirən Ə. Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasına mənsub bəzi insanların hətta haqlı olduğunu anladır. TBMM-nin növbəti açılışında Qazi Mustafa Kamal Paşanın söylədiyi nitq Cümhuriyyət Xalq Partiyasını xəyal düşkünlüyünə uğradır. Bu nitq qısaqdır, amma məzmununda büdcədən, ədliyyənin nizama salınmasından, gələcək seçkilərdə seçki hüququnun qorunmasından bəhs olunur.

Ə. Ağaoğlu bu barədə yazdığı bir məqaləsində göstərir ki, bu nitqi hər kəs istədiyi şəkildə şərh edə bilər. Ancaq bu nitqin hamıya aydın üç önəmli nöqtəsi vardır:

Bunlardan birincisi - ənənəvi rəsmi müamələlərdən uzaq olması, ikincisi - dövlət idarəsində təqib olunacaq ana xətlərin işarə olunması, üçüncüsü isə yeni həyatda Qazinin Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası üzvlərindən gözlədikləri (102). Ə. Ağaoğlu, xüsusilə, seçki hüququnun qorunmasını dilə gəlirən Qazi Mustafa Kamal Paşaya Cümhuriyyət Xalq Partiyasından böyük təzyiqlə gəldiyini yazır (24, s. 70).

Ə. Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının seçkiləri udmasına, bizim məğlubiyyətimizi qəbul etməyimizə baxmayaraq qalib partiya xüsusilə, "İsmət paşa qələm, kağız, mürəkkəb, küfür və məcburla hərəkət edə biləcək bütün qüvvələri silaha sarılmağa çağırmışdır" sözləri ilə yeni qəzetlərin meydana gəldiyini və Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına qarşı yayına başladığını dilə gətirir (24, s. 72).

Ə. Ağaoğlu xatirələrini yazarkən "Cümhuriyyət" qəzetinin sahibi Yunus Nadi bəylə bu dövərdə meydana gələn münəqişələrə də yer vermişdir:

Yunus Nadi bəy Ə. Ağaoğlunun Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Partiyası dövərində yazdığı məqaləsini Qazi Mustafa Kamala yeni bir məqalə kimi göstərərək, bu məqaləni çap edəcəyini söyləyir. Ə. Ağaoğlunun da iştirak etdiyi toplantıda Qazi Mustafa Kamal Paşa vəziyyəti anladır. Ə. Ağaoğlu məqalə oxunanda o məqaləni əvvəllər Hüseyn Cahid bəyə bir cavab olaraq yazdığını xatırladır. Ə. Ağaoğlu o məqalə haqqında bu sətirləri dilə gətirmişdir:

"O zaman Hüseyn Cahid bəy Qazidən bir tərəfə çəkilməsini və partiya mücadilələrinə qarışmamasını istəmişdi. Mən cavab verərək inqilabı həyata keçirmiş bir şəfin öz partiyasından ayrılmasının uyğun və yerində bir davranış olmayacağını irəli sürmüşdüm" (24, s. 137).

Ə. Ağaoğlu xatirələrini qələmə almasından altı il əvvəl yazdığı bu yazısı ilə o günkü iddiaları arasında bir ziddiyyət olmadığını bildirir.

Qazi Mustafa Kamal Paşa Yunus Nadi bəylə Nəcməddin Sadaq bəyin bu məqaləni çap edəcəklərini söyləyir. Ə. Ağaoğlu da çap etdirəcəkləri təqdirdə onun da cavab yazısı yazacağını, bir ziddiyyət olmadığını isbat edəcəyini dilə gətirir (24, s.74).

Ə. Ağaoğlunun altı il əvvəl yazdığı məqaləsi "**Cümhuriyyət**" və "**Akşam**" qəzetlərində yayımlanır. Ə. Ağaoğlu "**Son Posta**" qəzetində bu yazıya cavab verir. Cavabında məqalələrin yazıldığı zamandakı vəziyyət ilə o günkü vəziyyət arasında böyük fərq olduğunu, o zaman Cümhuriyyət Xalq Partiyasına qarşı çıxan partiyanın Qazi Mustafa Kamal Paşanın iradəsi ilə yaradılmadığını bildirir. Və bu partiya Qazi Mustafa Kamal Paşaya qarşı çıxdığını, bu səbəbdən Qazinin öz partiyasından ayrılmalı olduğunu, tərəfsiz qalmalı olduğunu müdafiə edir. Ancaq indi vəziyyət fərqlidir. 1930-cu ildə qurulan müxalif partiya Qazi Mustafa Kamal Paşanın istəyi və rəhbərliyi ilə yaranmışdır. Qazi Mustafa Kamal tərəf tutmayacağını və hətta partiya yardım edəcəyini vəd etdiyinə görə iki partiya arasında tərəfsiz qalmalı olduğunu açıqlayır.

Yunus Nadi bəy bu məqaləyə cavab verir. Ə. Ağaoğlu isə Yunus Nadi bəyə 1930-cu il 11 oktyabr tarixil "**Son Posta**" qəzetində **İkinci Fırqəyə Ehtiyac Vardımı?** başlıqlı yazı ilə cavab verir (24, s. 134; 104). Yunus Nadi bəyin üçüncü cavabını məntiqdən uzaqlaşmış, küfür və təhqirlərdən ibarətdir - adlandırılan Ağaoğlu iki cavab məqaləsi yazdıqdan sonra bir də cavab yazmır (99; 101).

Ə. Ağaoğlu iki partiya arasında mübahisə davam edərkən Fəthi bəyin Qazi Mustafa Kamal Paşanın hər iki tərəfi məmnun edəcək yol tapdığını söyləməsi ilə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının qurucularını razı saldığını yazır. Qazi Mustafa Kamal Paşa hələlik gizli saxlamaq şərti ilə şəxsən Fəthi bəyə həll yolunu söyləmişdi. Ə. Ağaoğlu gizli sirin iki gün sonra Siirt millət vəkili Mahmud bəyin qələmi ilə "**Blok**" başlıqlı məqalədə ətraflı açıqlandığını bildirir. Ortaya çıxan həll yolu Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası tərəfindən məmnunluqla qarşılanır. Ancaq iki gün sonra Qazi Mustafa Kamal Paşanın Fəthi bəyi çağıraraq blok düşüncəsindən vaz keçdiyini söyləməsi Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası üzvləri arasında böyük ruh düşkünlüyü yaratmışdı. Fəthi bəy bu işin icrasını istəməyənlərin Cümhuriyyət Xalq Partiyasının liderlərindən ibarət Kırklar Qrupu ilə Fevzi paşa olduğunu Qazi Mustafa Kamal Paşadan öyrənir. Ancaq Ə. Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamal Paşa istədikdən sonra bu fikrin həyata keçməsinə heç kimin, hətta Fevzi paşanın qətiyyət mane olmayacağını bilir. Bu səbəblə, Ə. Ağaoğlu bu işdə bir oyun

olduğunu, hətta oyun içində oyun olduğunu söyləməkdən çəkinmir (24, s.76).

Əhməd Ağaoğlu iddia edir ki, Qazi Mustafa Kamal Paşanı bu fikirdən uzaqlaşdıran Fevzi paşa deyil, İsmət paşadır. Bunun nəticəsində də Qazi Mustafa Kamal Paşa ikinci partiyanı yaratmaqdan vaz keçdiyi və partiyanı ləğv etməyi qərarlaşdırdığını bildirir (24, s.77). Fəthi bəy isə aldadıldığını, Qazi Mustafa Kamal Paşanın ikinci partiyanı sırf məmləkətin vəziyyətini anlamaq, xalqın nəbzini tutmaq üçün yaratdığını düşünür. Beləliklə, Ə.Ağaoğlu Fəthi bəyə qoşulmur. O, düşüncələrini aşağıdakı sözlərlə dilə gətirir:

"Mən heç vaxt onun bu qənaətinə qoşulmadım. Mən Qazinin bu işdəki səmimiyyətinə indi də əminəm! Bu səmimiyyət Qaziyə məxsus bir səmimiyyət idi. O, cilovlar əldən qaçmasın deyə belə bir hüriyyət alayı təşkil etmişdi. Lakin xalqın göstərdiyi münasibət və qarşı tərəfin bu təzahürlərə verdiyi mənə həyəcanlı oldu. Qazi hamıdan yaxşı bilirdi ki, Xalq Partiyasının bələdiyyə seçkilərində qalib gəlməsi polis və jandarma zəfərindən başqa bir şey deyildir. Həqiqətdə Xalq Partiyası hər yerdə uduzmuş, mənən əzilmiş və sarsılmışdır. Onu saxlamaq üçün dövlətin bütün qüvvələri səfərbər olmuşdur. Yoxsa daxili iman, sevgi yox idi. O halda bu qüvvələrdən hər zaman, hər dəqiqə istifadə etmək olarmı? Hələ yaxınlaşan ümum-məclis seçkilərində eyni qüvvələrin yardımına müraciət edilməsi yerində və uyğun hərəkət olarmı? Bunların hamısı bir dövlət adamını düşündürəcək məsələlər idi. O halda tərəddüd etmədən iki cür qərar verə bilərdi. Birincisi, həqiqətən Fəthi bəyə müraciət edərək Partiyanın dağılmasını tələb etmək. Fəthi bəy bu müraciəti qəbul və icra edəcəyindən zərrə qədər şübhə ola bilməzdi. Lakin bu yol Qazinin həm vədinə, həm də təbiətinə uyğun deyildi. Ona görə, ikinci yolu seçdi. Bu yol nədən ibarətdir" (24, s.78).

Ə.Ağaoğlunun ikinci yol deyə bəhs etdiyi hadisə Qazi Mustafa Kamal Paşanın Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası ilə mücadiləyə qərar verməsi idi. Fəthi bəyə blokdan vaz keçdiyini söylədiyi gün Qazi Mustafa Kamal Paşa ikinci təklifini açıqlamışdı. Bu söhbət əsnasında Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının əleyhinə çıxmağa və onlarla mübarizə etməyə məcburam - deyərək partiyanın bağlanması deyil, başqanı olduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə mübarizə aparmalı olduğunu açıqlamışdı (24, s.78). Fəthi bəy bu mübarizə fikrinə qarşı çıxır. Qazi Mustafa Kamal Paşadan müddət istəyən Fəthi bəy vəziyyəti Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası Mərkəz Heyəti ilə görüşmək istədiyini bildirir. Ə.Ağaoğlunun

da daxil olduğu Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası hadisələr qarşısında çaşıb qalır. Heyət Fəthi bəy ilə Nuri bəyin yenidən Qazi Mustafa Kamal ilə görüşməsinə istəyir. Bu məqsədlə keçirilən toplantının yeddi saat sürdüyünü yazan Ə.Ağaoğlu nəticənin dəyişmədiyini bildirir. Qazi Mustafa Kamal partiyanın bağlanmasıyla əleyhinədir. Mücadilə olacaqdır - təklifi qətidir (24, s.79). Ə.Ağaoğlu mücadilə edəcək qrupların sayını açıqlayır. Fəthi bəyin tərəfində on üç millət vəkili və Makbulə (Atadan) xanım var idi. Digər tərəfdə isə üç yüz millət vəkili, hökumət, İsmət paşa kimi kinli başvəkil, dövlət, dövlətin malik olduğu bütün vasitələr, bütün intizamlı qüvvələr var idi (24, s.80).

Ə.Ağaoğlu millətin mənən Fəthi bəyi dəstəklədiyini, ancaq Qazi Mustafa Kamalın həqiqətən bu partiya qarşı çıxması ilə bu dəstəyin işə yaramayacağını ifadə edir. Ağaoğlu Fəthi bəyin Qazi Mustafa Kamal ilə söhbətindən sonra partiya quruluşunu yenidən topladığını və dağılmaqdan başqa çarə olmadığını, hər kəsin bu məsələdə sərbəst olduğunu, ancaq özünün təkbaşına müxalifətdə qalacağını söyləyir. Ə.Ağaoğlu özü ilə bərabər Nuri bəyin də Fəthi bəyin tərəfində olduğunu və birlikdə fəaliyyət göstərəcəklərini bildirdiklərini və bununla da toplantının sona çatdığını yazır. Şənbə günü keçiriləcək parlament sorğusu toplantısında məclis qarşısında açıq şəkildə bu qərarı bildirmək işi Fəthi bəyə tapşırılır (24, s.81).

Şənbə günü TBMM-də iclas saat 14.30-da başlamış və gecəyarısına qədər davam etmişdi. Bu uzun müddətdə Qazi Mustafa Kamal Paşa tərpənmədən lojasında oturmuş, gərgin bir diqqət və əsəbi halda mübahisələri izləmişdir (24, s.84).

Ə.Ağaoğlu mübahisəli keçən iclasdan sonra saat 00.30-da toplantı salonunun qarşısındakı kiçik otaqda toplandıqlarını və burada partiyanın bağlanmasına aid qərarın mətnini hazırladıqlarını yazır. Fəthi bəylə Nuri bəyə tapşırılır ki, bu mətni Qazi Partiyasına dair kitabında Fəthi bəyin partiyanın bağlanması qərarının 1930-cu il noyabrın 16-da verildiyini yazmışdır (207, s.226). Ancaq Ə.Ağaoğlunun xatirələrini diqqətlə araşdırsaq görərik ki, 1930-cu il 15 noyabr tarixli iclasdan əvvəl Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası üzvlərinin öz aralarındakı toplantıda partiyanın bağlanmasına dair yazılı qərar verilməmişdir. Hətta Fəthi bəy dostlarının sərbəst olduğunu, özünün tək başına müxalifətə davam edəcəyini də bu toplantıda bildirmişdir. Bu toplantıda yazılı bir ləğv qərarının verilmədiyini məlum olur (24, s.81). Ə.Ağaoğlu 1930-cu il 15 noyabr tarixli toplantıda Fəthi bəydən başqa, partiya millət vəkili kimi

sadəcə Nuri bəylə özünün iştirak etdiyini bildirir (24, s.83). Ə.Ağaoğlu da Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının bağlanması aid qərarın mətnini 15 noyabr 1930-cu ildə TBMM-dəki toplantının sonunda, eyni saatda - 00.30-dan sonra yazdıqlarını açıqlamışdır (24, s.90). Bu vəziyyətdə partiyanın bağlanması qərarının 16 noyabr 1930-cu ildə yazıya alındığı anlaşılır.

Ə.Ağaoğlu Qazi Mustafa Kamal Paşaya təqdim edilən Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının bağlanması qərarının bəzi sözlərinə İsmət paşanın qarşı çıxdığını yazır. Əvvəlcə, İsmət paşa mətnin başlığında verilən Böyük Rəisimiz xitabını Qazi Mustafa Kamal Paşanın Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının rəisi təəssüratı yaradacağını irəli sürmüşdür. Onun istəyi ilə yazıda bu başlıq dəyişdirilmişdi. Yerinə Böyük Qazi sözləri yazmışdır (24, s.90).

İsmət paşa mətndəki "Qazi"nin israrı, həvəsi və razılığı ilə qurulmuş Fırqə" ifadəsindən "israr, həvəs və razılıq" sözlərinə də etiraz etmişdir. Fəthi bəy partiyanın qurulması üçün israrın həqiqət olduğunu, bununla bərabər bu sözü mətndən çıxarmış, amma "həvəs və razılıq" sözlərinin çıxarılmasına qətiyyətlə razı olmamışdır. Ə.Ağaoğlu İsmət paşanın mətndəki "bu şərtlər daxilində məmləkətdə ikinci fırqə yaradıla bilməz" cümləsinə də etiraz etdiyini yazır. Fəthi bəyin qarşı çıxması ilə bu sözlər mətndə qalmışdır (24, s.92-93).

Ə.Ağaoğlu İsmət paşanın mətndəki bəzi sözlərə qarşı çıxmasını tənqid edir. Çünki, İsmət paşa Qazi Mustafa Kamal ilə Fəthi bəy arasında göndərilən və ictimaiyyətə elan edilməli olan məktublarda mətnlərini təsbit edən insan idi. Ə.Ağaoğlu sonralar İsmət paşanın ona bir etirazını dilə gətirir. İsmət paşanın açıqlamasına görə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası Qazi Mustafa Kamal Paşanın deyil, onun istəyi ilə qurulmuş və Partiyaya pulu özü vermişdir (24, s.91).

Ə.Ağaoğlu bu sözləri təsdiq edən başqa bir hadisəni də eşitdiyini yazır: "Eşitdim ki, daxili işlərimizlə yaxından əlaqəsi olan bir dövlətin səfiri "Apardığımız müxalif partiya təcrübəsi təhlükəlidir" sözlərinə, İsmət paşa "Canım, hər yay Fəthi bəy xülyası çıxarılır, xalqa ümidlər verilir. Bu xülyanı yox etmək və o ümidi kəsmək üçün mən özüm bu işi qurdum" cavabını vermişdir" (24, s.95).

Bütün bunlara baxmayaraq, İsmət paşanın mətndəki sözlərə qarşı çıxaraq bu etirazlarını partiyanın qurucuları qarşısında söyləmək cəsarətinə Ə.Ağaoğlu çox heyratlanır.

Ə. Ağaoğlu 1930-cu il avqustun 8-də təməli qoyulmuş Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının eyni ilin noyabrın 17-də yüz gün yaşamadan "rəhmətə getdiyini" və "tarixə gömüldüyünü" bildirərək Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası hadisəsini dünyada bənzəri olmayan məcarə kimi xarakterizə edir və bu məcarənin mənəviyyatda dərin izlər qoyduğunu yazır. Bu acının partiyanın dağılmasından deyil, partiya ətrafında əxlaq çatışmamazlığından yarandığını etiraf edir.

Ə. Ağaoğlu xatirələrinin sonunda daima yanında olduğu və olacağını söylədiyi Fəthi bəyi də bu sözlərlə tənqid edir:

"Əvvəlcə sinəsinə vuraraq "Tək başına müxalifətə davam edəcəm!" deyə qəhrəmanlıq göstərənlər Partiyanın dağılmasından bir gün sonra Qazidən müxtəlif maddi, mənəvi təsəllilər aldılar. Bunlardan bir qismi bank idarə heyətinə üzv təyin edilirlər, qızlarının toyları, uşaqlarının xəstəlikləri səbəbi ilə böyük güzəştlər əldə edirlər, bir-iki nəfərdən başqa qalanları isə peşman olduqlarını etiraf edərək pənah gətirir və yenə millət vəkili seçilirlər" (24, s.94).

Ə. Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının baş verən hadisələrdən nəticə çıxararaq təmizlənməli, işlərini qaydasına salmalı idi, halbuki, belə olmadı - deyərək bu dönmədən sonra bu partiyanın əvvəlki yolla daha da sürətlə irəlilədiyini yazır.

Qazi Mustafa Kamal Paşanın Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasını səmimiyyətlə təşkil etdiyinə inanan Ə. Ağaoğlunun əslində son hadisələrlə fikrinin bir az dəyişdiyini anlaşıdır. Ə. Ağaoğlunun xatirələrinin sonunda yeni partiya yaratmaq "Müxalifət fikri daşımaq kimi cürətləri kökündən kəsib atmaq üçün mü! Bəli, bundan sonra artıq çox uzun illər heç kim özündə müxalif fırqə yaratmaq cürəti tapa bilməz" sözlərini yazmaqla bu düşüncə dəyişikliyi göstərir (24, s.95).

Əhməd Ağaoğlu və Kadroçular

Ə. Ağaoğlu 1930-cu ilə təşkil olunan Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının üzvü idi. Yaradılmasından etibarən bu partiya iqtisadiyyatda liberalizmi müdafiə etmiş, partiyanın üzvləri də liberallardan təşkil olunmuşdur. Ə. Ağaoğlunun fikrincə, Cümhuriyyət Xalq Partiyası də əslində iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin olması fikrini müdafiə edirdi. Ancaq 1930-cu ildə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının liberallığının tez-tez ifadə edilməsi iqtidar partiyasının iqtisadi siyasətə bir ad axtarmasına səbəb olmuşdu. Xüsusilə, 1930-cu il avqustun 30-da İsmət paşa Sivasadaki

çıxışında Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasını iqtisadiyyatda liberal, Cümhuriyyət Xalq Partiyasını isə iqtisadiyyatda dövlətçi kimi təsvir etmişdi. Ə. Ağaoğlu bu çıxış haqqında yaradılmasından 1930-cu ilə qədər Cümhuriyyət Xalq Partiyası üzvü olduğunu, hətta ilk daxili nizamnaməsini hazırladığını, partiyanın orqanı olan qəzetə illərlə rəhbərlik etdiyini, Ancaq bu partiyanın iqtisadiyyatda dövlətçi olduğunu bilmədiyini və ilk dəfə bu çıxışdan sonra öyrəndiyini "Sərbəst Fırqə Xatirələrində" və "Dövlət və Fərd" adı altında topladığı qəzet yazılarında çox açıq şəkildə bildirir. Ə. Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasını demokratik və liberal partiya kimi tanıyırdı (15, s.136; 141).

1929-cu ildə dünyada böhran yaşandığı bir ildir. Türkiyə də bu böhrandan "payını" almışdı. Əhməd Hamdi Başar bu böhranın sənayeləşmiş böyük kapitalist məmləkətlərinin böhranı olduğunu düşünür (158, s.17). 1930-cu ilə gəldikdə hökumət siyasətdə dəyişiklik arayışına başlamışdı. Siyasi sahədə Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası qurulduqda hökumət özəl təşəbbüsün iqtisadiyyatda edə bilmədiklərini dövlətin əli ilə etməyi hədəfə alan dövlətçilik siyasətinə yönəlmişdi (234).

Ə. Ağaoğlu 1930-cu ildə çap olunan "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" əsərində toplumun hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını, fərdlərin üzərinə düşən vəzifələri və fərdlərdə olmalı xüsusiyyətləri anladır. Türkiyədə bu dönəmdə dövlət və fərd münasibətlərini müəyyən bir təmələ əsaslandırmaq üsulları, mübahisələri başlamışdı. "Kadro" dərgisi belə bir şəraitdə nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi 1932-ci ilin yanvar ayında yayımlanan "Kadro" aylıq dərgidir. Korkmaz Alemdar "Kadro" tərəfindən kəskin tənqid olunan insanların da onu maraqla qarşıladığını bildirir (214).

Ə. Ağaoğlu "Kadro"-nun (156) nəşrindən sonra yazdığı məqalədə aralarında dərin uçurumlar olmasına baxmayaraq bu yeni dərginin nəşrini böyük məmnuniyyətlə qarşıladığını bildirir. Ağaoğlu bu yeni dərgidə ciddiyyət və həyəcan görür. "Kadro" nu məmləkətin ciddi məsələləri ilə məşğul mətbuat orqanı hesab edən Ə. Ağaoğlu düşüncələrini bəyənməsə də, bu düşüncələrdə yenilik, həyat, canlanma olmasını önəmli ünsür kimi dəyərləndirir (105; 15, s.6).

Kadroçu düşüncəni təmsil edən Şövkət Sürəyya (Aydəmir) arasında başlayan mübahisələrdə əvvəlcə mülayimlik olmasına baxmayaraq, qısa müddət sonra bu mübahisə kəskinləşəcək. Hətta mübahisələr bəzən şəxsi xarakter alacaq. Ə. Ağaoğlu nəhayət, "Son Söz" başlıqlı yazısında Şövkət Sürəyya haqqında kəskin ifadə işlədəcək.

Ə. Ağaoğlu bu məqaləsində "Kadro" nəşr olunduqda bunu böyük bir sevinclə qarşılmasının səbəbi kimi ziyalı, fikirlərində səmimi insanların bu dərgini çıxardığına inanır (15, s.127). Məqalələrinə verilən cavablarda nə elmi, nə də tarixi əsasa rast gəlmədiyini və "Kadro"nun işi şəxsiyyətə yönəltdiyini ifadə edir (15, s. 129). Ə. Ağaoğlu qarşısındakının savadsız, ancaq atıb-tutan bir adam olduğunu gec də olsa öyrəndiyini, bu insana aldanıb günlərlə ictimaiyyətin başını qarışdırdığı üçün üzüldüyünü etiraf edərək məqaləsini bitirir (15, s.134).

Şövkət Sürəyya ilə Ə. Ağaoğlu arasındakı bu mübahisə uzun müddət gündəmdə olaraq mətbuatın başını qatmışdır. Ə. Ağaoğlu Yunis Nadinin də bu məsələdə onunla həmfikir olduğunu yazır (15, s.127).

Ə. Ağaoğlu sonralar bu məqalələrini "Dövlət və Fərd" kitabında toplamışdır. Ə. Ağaoğlu ilə Şövkət Sürəyya arasındakı mübahisə ikincinin "İnqilab və Kadro" əsəri haqqında Ə. Ağaoğlunun tənqidi məqalə yazması ilə başlayır. Şövkət Sürəyya Ə. Ağaoğlunun bu yazısına cavab verir, beləliklə, siyasi və ədəbi tariximizdə yeni qələm mübahisəsi meydana gəlir. Sonda Yaqub Qədrinin (Qaraosmanoğlu) Ə. Ağaoğlunu hədəf alan yazıları ilə mübahisə Ağaoğlu-Qaraosmanoğlu mübahisəsi ilə davam edir.

Ə. Ağaoğlu şəxsi sataşmaların artması səbəbi ilə "Son Söz" başlıqlı məqaləsini yazaraq qələm mübahisəsini sona çatdırır. Çünki, Ə. Ağaoğlunun fikrinə, gələcək cavablar artıq elmdən və tarixdən uzaqdır.

Ə. Ağaoğlu "Kadro" ilə qələm mübahisəsinin necə başlaması haqda bu məlumatları verir: Şövkət Sürəyya "Kadro" dərgisində hissə-hissə yazdığı məqalələrini bir yerə toplayaraq "İnqilab və Kadro" adlı kitabını çap etdirir. Bu kitabın ön sözündə vaxtıyla Türk Ocağında Şövkət Sürəyya ilə onun arasında olan bir mübahisənin ad çəkilmədən xatırladılması və kitabın nəşrinə bu mübahisənin səbəb olması Ə. Ağaoğluya bildirilmişdir. O, isə bunlara cavab vermək ehtiyacını hiss etmişdir (15, s.7).

İlk sətirərdə kitabın ifadə tərzindən narahat olduğunu bildiren Ə. Ağaoğlu "Kadro"nun peyğəmbərlik iddiasından həyəcan keçirir. "Kadro"nun izahatsız, dəlilsiz bəzi fikirlər ortaya atıb mənim dediyim doğru dediyi üçün onu XX əsrin Kadro dini kimi səciyyələndirir (15, s.11).

Ə. Ağaoğlu inqilabımızın ideologiyasını təsbit etmək üçün meydana gələn Kadro hərəkatının inqilabi monopoliyaya almasına etiraz edir, Şövkət Sürəyyanın "İnqilabın prinsiplərini və istinad etdiyi əsasları inqilabın öz müşahidələrindən çıxarmalıdır" şəklindəki ifadəsini həqiqi və elmi hesab edir, ancaq müəllifin - yəni Şövkət Sürəyyanın yazdıqlarına

uyğun gəlmədiyini bildirir. İncilabımızın ideologiyası adlandırdığı fikirlər bu ifadəyə uyğun deyil, müəllifin şəxsi fikirlərindən və ideyalarından ibarətdir - deyərək ziddiyyəti ortaya çıxarır (15, s.10).

Ə. Ağaoğlu "Kadro"nun, xüsusilə də Şövkət Sürəyyanın Türk İncilabını bir tərəfli düşünüb, müzakirə etdiyini irəli sürür. Şövkət Sürəyyanın Türk İncilabının yalnız iqtisadi yönünü görüb, kitabında da yalnız bunu işlədiyini bildirən Ə. Ağaoğlu Kadroçuların Türk İncilabının daxilini görmədiklərini yazır (15, s.14). Bunun səbəbini də Marksist və tarixi materialist olmaları ilə əlaqələndirir. Ancaq sonrakı məqalələrində Kadroçuları heç bir qrupa daxil etməyəcək "... Bunlar nə kommunist, nə də sosialist, nə də faşistdilər..." (15, s.52) və "Onsuz da, mən Şövkət Sürəyya bəyin nə olduğunu anlaya bilmədim ki, ona filansınız deyə müraciət edim. Kommunist olmaq müəyyən bir fikir mənzuməsi olmaq deməkdir. Belə bir mənzuməyə mən bu insanda təsadüf etmədim ki!" (15, s.132) deyəcəkdir.

Timurçin Faiq Ertanın fikrincə, akademik mühitdən olan və fərd hürryyətinə qəbul edən, demokratik görüşlərə malik Ə. Ağaoğlu ilə sosial fəaliyyətlərlə yəğrulmuş, inqilab yolunda fikir irəli sürməyi üzərinə götürən Kadro arasındakı ziddiyyət, ümumiyyətlə, demokratiya, dövlətçilik uğrunda mübarizədə kəskinləşmişdi (170, s.170).

Aişə Trak isə bu mübahisəni bir-biri ilə əlaqəli dörd sual çərçivəsində yekunlaşdırır. Bunlar:

1. Geriləməyin səbəbləri nədir?
2. Dövlətçilik və dövlətin inkişafı arasındakı əlaqələr nədir?
3. İdarə edən - idarə olunan münasibətləri hansı qaydalara görə tənzim olunmalıdır?
4. Demokratiya və müstəqilliklə ölkə gəlirləri və sosial ədalət mövzuları arasındakı münasibətlər hansılardır? (241)

Ə. Ağaoğlu "Kadroçular dünyanı iki yerə bölünməsindən, birinin Qərbdən, digərinin də Şərqdən ibarət olduğunu, Qərbdə texnikanın inkişaf etdiyindən və əhalinin gücləndiyindən, Şərqdə isə texnikanın geri qalmasından və əhalinin zəifləməsindən, nəticədə birinin digərinə təzyiqindən acı-acı şikayət edirlər. Və yaratdıqları nəzəriyyəni xüsusilə, bu hadisəyə istinad etdirirlər" (15, s.26) deyərək "Kadro"nun bu fikrinə qoşulduğunu bildirir. Ancaq tənqid etdiyi cəhət - "Kadro"nun bu vəziyyətin səbəbini açıqlaya bilməməsidir. Ə. Ağaoğlu "Kadro"ya tarixdən örnəklərlə cavab verir. Onun fikrincə, bütün mədəniyyətlər Şərqdə yaranmışdır. XV əsrdə Osmanlı Dövləti iqtisadi və idari

təşkilatlarına görə Avropadan üstündür. Hindistan da Böyük Əkbər dövründə iqtisadiyyat və irfan sahələrində İngiltərədən üstün idi. Lakin sonralar Osmanlı Dövləti üstünlüyünü itirir və nəhayət, yarımüstəqil olur. Hindistan geriləməkdən başqa, əvvəlcə özündən mədəniyyətcə aşağı, əhali və torpaq cəhətdən on dəfə kiçik olan İngiltərənin əsiri olur (20, s.22).

Ə.Ağaoğlu Kadroçuların bu örnəkləri açıqlaya bilmədiklərini, susduqlarını bildirir. Ağaoğlu bunun səbəbini də bu şəkildə açıqlayır: "Bu sahəyə girişlər də əldə olunacaq nəticələr irəli sürdükleri fikirlərin tamamilə əksi olacaqdır" (15, s.27).

Qərbin tərəqqi etməsinin başlıca səbəbini fərdi hürryyətlərin getdikcə artmasında görən Ə.Ağaoğlu Şərqi geri qalmasını da rəsmən fərdin əzilməsi, fərdə sərbəst düşünmək və sərbəst fəaliyyət göstərmək imkanının verilməməsi ilə əlaqələndirir (15, s.29).

Ə.Ağaoğlu ilə "Kadro" arasında dövlətin müdaxilə sərhədləri mövzusunda anlaşılmazlıq vardır. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, fərd inkişaf etdikcə bununla əlaqədar dövlətin səlahiyyətləri artacaqdır. Sosial quruluş öz ahəngini cəmiyyətlə fərd arasındakı tarazlığı qorumaqla təmin edəcəyi görüşündədir (15, s.33; 156, s.202). Fərd fəaliyyət gücünü cəmiyyətdən alır. Lakin belə bir fərd böyüyənədək bu qüvvələr gizli saxlanılır - deyən Ə.Ağaoğlu bu hadisəyə digər cəmiyyətlərdən örnəklər də göstərməklə, Qazi Mustafa Kamalı da bu örnəklərə daxil edir:

"Mustafa Kamal zühur edərkən Türk mühitində qurtuluş cərəyanı vardı. Lakin bu cərəyanı bildiyimiz istiqamət və mahiyyət verən Mustafa Kamaldır. Mustafa Kamal zühur etməsəydi, cərəyan başqa əllərdə olsaydı, kim bilir nə şəkildə formalaşar və haraya gedərdi.

Deməli, əhalinin və dövlətlərin tərəqqi etməsi və inkişafı üçün birinci şərt dinamik qüvvə sayılan fərdlər üçün fəaliyyət və inkişaf imkanındır. Fərdlərini bu imkandan məhrum edən cəmiyyətlər özlərini də durğunluğa məhkum edirlər" (15, s.35).

Ə.Ağaoğlunun görüşündə fərd-cəmiyyət-dövlət münasibətlərinin önəmini hiss edirik. Kadroçuları heç cür anlama bilmədiyini açıqlayan Ə.Ağaoğlu Kadroçular sözü qoruyur, mənani itirir. Beləliklə, sosial ziddiyyətləri həll edək - deyərək kəskin təzadlarla qarşılaşırlar deyərək onlar haqqındakı düşüncələrini sıralayır (15, s.20).

Demokratiya dövlətçiliyi, kommunizm, sosializm və faşizm dövlətçiliyi - dörd dövlətçilik növünü göstərən Ə.Ağaoğlu "Kadro"nun

bunlardan heç birini qəbul etmədiyini yazır (15, s.20). Kadro hərəkətini araşdırarkən Ə.Ağaoğluya az da olsa haqq veririk.

Ə.Ağaoğlunun liberalizm düşüncəsinə nəzər saldıqda onun da dövlət - fərd münasibətlərindən konkret nəticə əldə edə bilmirik. Ancaq Ə.Ağaoğlunun liberalizmini klassik liberalizmə uyğunlaşdırmaq bilirik. Lakin Kadroçuların dövlətçiliyini o günkü dövlətçi modellərdən heç birinə uyğunlaşdırmaq mümkün deyildir. Korkmaz Alemdar da Kadro dövlətçiliyinin nə burjuaziyanın, nə də fəhlə sinfinin azadlığına əsaslandığını, sinif həqiqətini rədd edən rəsmi görüş əsasında qurulduğunu yazır (214, s.22).

Ə.Ağaoğlu Kadronun Türk İnqilabını öz monopoliyasına çevirməyindən narahat olmuşdu. Ayrıca, Kadroçulara onların nə olduğu sorulduğunda verdikləri "Kamalist, inqilabçı və dövlətçi" cavabını da tənqid etmişdir. Ağaoğlu onlar kimi Kamalist, inqilabçı və dövlətçi olduğunu yazır. Eyni ifadələri fərqli mənalarda istifadə etdikləri üçün Kadroçularla yollarının ayrıldığını bildirir (15, s.57). Kadroçuların bu üç termini özlərinin anladıkları formada hamıya qəbul etdirmək iddialarını Ə.Ağaoğlu həm gülünc, həm də boş cəfəngiyyat kimi qiymətləndirir (15, s.101).

Ə.Ağaoğlu Kadroçuların demokratiyanı sevməmələrinin səbəbini fərdi hüriyyəti qəbul etməmələrində görür (15, s.27).

Ə.Ağaoğlu Kadroçuları millət və milliyyətçilik mövzularında da tənqid edir. Ağaoğlunun fikrincə, Kadroçular millət kəlməsindən çox istifadə edirlər, lakin fikirlərində bu varlıq sadəcə söz olaraq yer tutur. Bu kəlmədə heç bir mənə verilməyib (15, s.60). Kadroda milliyyət haqqında heç bir fikrə rast gəlmədiyini yazan Ə.Ağaoğlu Kadroçular fərdi və milləti silirlər və bütün istehsal vasitələrini, sərvəti millətin xaricində və millətin üstündəki dövlət dedikləri mistik varlığa təslim edirlər - deyir (15, s.91). Bunu da Kadroçuların tarixi materialist görüşü ilə əlaqələndirir. Ə.Ağaoğlu Kadroçuların ilham aldığı Marksizmin milliyyəti rədd, inkar etdiyini, vətənim dünya, milliyyətim bəşəriyyətdir - dediyini söyləyir (15, s.95).

Şövkət Sürəyya bəy Ə.Ağaoğluya fikirlərini qəbul etdirə bilməyəcəyini anlayır və onun fikirlərinin dövrə uyğun olmadığına işarə etmək üçün bir məqaləsində Ə.Ağaoğlunun Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasına üzv olduğunu xatırladır. Ə.Ağaoğlu bu məqalənin "Türkiyədə hər kəs Kamalist, İnqilabçı və dövlətçidir" sözü ilə bağlı yazıldığını bildirir. Şövkət Sürəyya bəyin bu xatırlatması ilə ona "Madam inqilabçı,

dövlətçi və Kamalist idin, nədən Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinə keçdin?" demək istədiyini dilə gətirərək Əhməd bəy bunları yazır:

"Mən Sərbəst Partiyaya inqilabçı, demokrat, liberal dövlətçi və Kamalist kimi daxil oldum. Çünki, inqilabın hələ ilk günlərindən inqilab liderlərinin yanında çalışmış, inqilab mətbuatını illərlə idarə etmiş, inqilabın rəsmi orqanına illərlə rəhbərlik etmiş, inqilab partiyasının ilk nizamnaməsini qələmə almış və müdafiə etmiş, təşkilatı əsasıyyə qanununun hazırlanmasında iştirak etmiş, inqilab partiyasından səkkiz il millət vəkili olmuş, inqilab partiyası qrupunun idarə heyətində işləmiş bir insan kimi deyirəm ki, "Mən Sərbəst Partiya yaradılanacan Cümhuriyyət Xalq Partiyasının tamamilə liberal, demokrat və mənim qədər dövlətçi partiya olduğu qənaətində idim. Bu səbəblə, məndə dəyişən heç nə yoxdur. Bunu da əlavə etmək istəyirəm ki, mən inqilab partiyasına inqilab məhkəməsi koridorlarından keçərək sığınmadım və bu gün də belə qənaətdəyəm ki, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının dövlətçilik tərzini anlayışına Kadronun anlayışından qat-qat yaxındır, daha uyğundur" (15, s.101-102).

Şövkət Sürəyya "Tək adam" əsərində Türkiyə Cümhuriyyətinin 1923-1930-cu illərdə liberal iqtisadi model ilə idarə olunduğunu yazır (157, s.348; 141).

Ə.Ağaoğlunun məqalələrindən Kadro haqqında çıxardığı nəticələr bunlardır:

1. Bu ideologiyanın bizim inqilabımızla əlaqə və münasibəti yoxdur.

2. Bizdə nə toplanmış sərmayə, nə də təcrübə var. Bu səbəbdən də, Avropada ictimai təzadlar doğuran və geniş miqyasda dövlətin müdaxiləsini lazım bilən sinif mübarizəsi də yoxdur (15, s.15; 156, s.202).

3. Bizdə elm, texnika və iş bacarığı inkişaf etmədiyi üçün dövlətin geniş miqyasda müdaxiləsi həm imkansızdır, həm də bu amillərin yaranmasına birbaşa mane olur.

4. Bizdə dövlət yalnız fərdin etmədiklərini üzərinə götürməli və qalanını fərdi işə verməlidir, çünki, yalnız bu yolla digər xalqlar inkişaf etmişlər (15, s.105).

Ə.Ağaoğlu bu fikirlərin Kadro tərəfindən cavablandırılmalı olduğunu bildirir. Ancaq məqalədə ortaya atdığı fikirlərin rədd edilmədiyini, şəxsi hücumlara məruz qaldığını, iftira və yazdıqlarını yanlış yozumlandığını yazır (15, s.105). Ölkəmizin sonrakı illərdəki

tərəqqisi nəticəsində Ə.Ağaoğlunun o dövrdə haqlı olaraq göstərdiyi görüşlərindən ikincisinin və üçüncüsünün artıq aktuallığını itirdiyini söyləmək olar. Dördüncü görüşündə də Ə.Ağaoğlunun nə qədər haqlı olduğu bu gün görünür.

Ə.Ağaoğlu ilə Şövkət Sürəyya bəy arasında qələm mübahisələrinə bir müddət sonra Yaqub Qədri (Qaraosmanoğlu) bəy də qoşulur. Ə.Ağaoğlu Yaqub Qədri bəyin bu mübahisəyə qoşulmasını lazımsız hesab edir. Ancaq Yaqub Qədri bəy məqaləsində Ə.Ağaoğluya iki sual vermişdir. Bu suallar: "Atəş altına aldığınız manqada mənim də olduğumu görmədinizmi?"

"Kadro məcmuəsi sahibi Yaqub Qədri bəylə "İnqilab və Kadro" kitabının müəllifi Şövkət Sürəyya bəyi nəyə görə qarışdırırsınız?" (15, s. 113)

Ə.Ağaoğlu Yaqub Qədri bəyin Kadroçular arasında olduğunu, amma səbəbini bilmədiyini yazır. İkinci sualına verdiyi cavabda da insanları qarışdırmadığını, Ancaq Şövkət Sürəyya bəy Kadroçuların fikir lideri olduğu üçün onu Kadro sahibi adlandırdığını bildirir. Yaqub Qədri bəyin ona ünvanlanan tənqidlərini də yeni tənqid deyil, İnqilab və Kadro sahibinin sərəsəmləmələrini Kadro sahibi eyniyə almış, Öz sözləri ilə təkrar etmişdir - deyən Ə.Ağaoğlu Yaqub Qədri bəy ilə mübahisəni çox uzatmamışdır.

Ə.Ağaoğlu Son Söz adlı məqaləsi ilə Şövkət Sürəyya bəy ilə mübahisəsini sona çatdırmışdır. Bu məqalədə inqilabın ideologiyasını yaradacam - deyən Şövkət Sürəyya bəyin ortaya atdığı fikirləri tənqid edir. Şövkət Sürəyya bəyin irəli sürdüyü fikirlər bunlardır:

1. İnqilab naminə hürriyyəti inkar
2. İstehsal vasitələri ilə iqtisadi rıçaqların dövlətin əlində toplanması
3. İnqilab naminə bu əsasları bütün vətəndaşlara istər-istəməz qəbul etdirmək (15, s.128)

Ə.Ağaoğlu inqilabımızın ideologiyası deyilən bu fikirlərin hürriyyət naminə qurulmuş Türk inqilabından alınmadığını yazır. Ə.Ağaoğlunun liberalizmi Mustafa Kamal Atatürkün tətbiq etdiyi iqtisadi modeldir. Bu model Türkiyəyə uyğun modeldir. Bu modelin əsas müddəaları fərdin edə bilmədiyini dövlət edər şəklindədir. (174, s.45)

Sərbəst Cümhuriyyət Partiyası bağlandıqdan sonra Mustafa Kamalın üç aylıq yurd gəzintisinə qoşulan və Mustafa Kamala müşavirlik

edən Əhməd Hamdi Başarın iqtisadi dövlətçilik nəzəriyyəsinə də toxunmaq lazımdır (159).

Əhməd Hamdi Başar Dünya İqtisadi Böhranına qarşı görülməli tədbirləri "İqtisadi Dövlətçilik" adı ilə yayımlamışdı (160).

1930-cu illərdə dövlətçilik - liberalizm mübahisələrində iştirak edən Əhməd Hamdinin düşüncələrində Kadro ilə ortaq nöqtələr olduğundan liberallardan Ə. Ağaoğlu ilə professor İbrahim Fazilin sərt tənqidlərinə məruz qaldığını yazır (159, s. 159-160).

Əhməd Hamdi Başar "İqtisadi Dövlətçilik" adlı əsərində böhranın səbəblərini o zamana qədər tətbiq olunan sistemlərdə görür. Əhməd Hamdi Başara görə, liberalizm kommunizm - faşizm böhranının səbəblərini təşkil edir. Çözüm üçün iqtisadi dövlətçilik təklif olunur. İqtisadi dövlətçiliyin hər şeydən fərqli olduğu dilə gətirilərkən "sərbəst ticarət, sərbəst idarəetmə və sərbəst fikirlərin əleyhinə deyilik, Lakin sərbəst ticarətçilər, sərbəst idarəedicilər və sərbəst düşünənlərlə düşmənlik. Biz məmləkəti onların görəcəyi və istəyəcəyi şəkildə idarə etmək məsələsinə heç vaxt icazə vermərik diyərək" (160, s.47) iqtisadiyyatla bağlı düşüncələrini dilə gətirir. Bu sözlərlə dövlət kapitalizmindən bəhs edən (159, s.61) Əhməd Hamdi bəyin düşüncələrini Qazi Mustafa Kamal üç səyahəti böyü dinləmiş və sonralar bu düşüncələri xəyal kimi xarakterizə etmişdi (158, s.17).

Ə. Ağaoğlu ilə Əhməd Hamdi Başar arasındakı mübahisəsi Kadroçularla olduğu kimi çox uzanmamışdır. Bu da bizə göstərir ki, Ə. Ağaoğlu Kadro hərəkatına sadəcə iqtisadiyyatda liberalizmi rədd etdiyi üçün qarşı çıxmamışdı. Yazılarında da gördüyümüz kimi Ə. Ağaoğlu Kadroçuların inqilaba sahib çıxmalarına, onu öz monopoliyalarına almalarına üsyan etmiş və iqtisadiyyatdakı müxtəlifliklər də mübahisənin böyüməsinə və şəxsi sataşmalara səbəb olmuşdur. Biz Ə. Ağaoğlunu iqtisadiyyatdakı düşüncələrinin doğru, insan hürryyətinin cəmiyyətin bəzi sahələrini deyil, bütün sahələrini əhatə etməli olduğuna inanırıq. Ə. Ağaoğlu iqtisadiyyatda liberalizm örnəyində dövlət ilə fərd münasibətlərinin sərhədlərini daha açıq və konkret şəkildə açıqlaya bilməmişdir. Ancaq o dövəmdə Kadro hərəkatı və İqtisadi Dövlətçilik fikirləri iqtisadiyyatda fərd - dövlət münasibətlərini tam müəyyənləşdirmədiyinə görə Ə. Ağaoğluya bu mövzuda haqq vermək doğru olar.

Ə. Ağaoğlu Kadro ilə mübahisələrini "Cümhuriyyət" qəzeti vasitəsi ilə aparmışdır. Bu zaman nəşrinə başladığı "Akin" qəzetində belə

mübahisələrə yol verməmişdir. "Akın" birbaşa Cümhuriyyət Xalq Partiyası hökumətini tənqid edən qəzet olmuşdur. Hökumətə qarşı bu müxalif mövqeyi Ə.Ağaoğlunun həyatında önəmli dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. "Akın" qəzeti bağlanacaq, 1933-cü il islahatı sırasında Universitetdən təqaüdə çıxarılacaq, təkrar Cümhuriyyət Xalq Partiyasına dönmədiyi üçün də siyasi həyatı sona çatacaqdır.

Nəticə

Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanda ziyalı ailənin övlədidir. Rus Tali (Gimnaziya) Məktəbinə getdiyi vaxt məktəbdə fərqli bir mühit və fərqli düşüncələrlə qarşılaşır. Bu Əhməd Ağaoğlunun Qərb ideologiyaları ilə qarşılaşdığı dönmədir. Tiflisdə təhsil illərində Narodnik Cəmiyyətinin toplantılarında çıxışlarla əvvəllər evlərində axundlardan, mollalardan dinlədiyi söhbətləri müqayisə edən Əhməd Ağaoğlu bunların arasında böyük fərqlər görür. Ali təhsil üçün Peterburqa gedəndə bu həqiqəti bir daha aydınlaşdırır. Ermənilər və digər xristianlar Türklərdən çox-çox əvvəllər ali təhsil almağa başlamışlar.

Əhməd Ağaoğlu Peterburqda Texnologiya İnstitutunun imtahanlarını uğurla verir. Ancaq cəbr professorunun onu yəhudi sanaraq verdiyi cavabı qəbul etməməsi ruslara qarşı onda böyük nifrət yaradır. Bu haqsızlıq onun yolunu Parisə çevirir. Azərbaycan türklərindən Avropaya təhsil almağa gedən ilk gənc Əhməd Ağaoğludur. 1888-ci ildə Parisə gələn Əhməd Ağaoğlu 1889-cu ildə Fransız inqilabının 100-cü ildönümü səbəbi ilə açılan dünya miqyaslı sərgidə Qərb mədəniyyətinin ən yeni və ən mükəmməl əsərlərini görmüşdür. Fransada təhsil alarkən Qərbdə dinin dövlətin hüquq, təhsil kimi sahələrindən çəkilməsi ilə fərdlərin və bu səbəblə də, cəmiyyəlin özgürləşdiyini görəndə Əhməd Ağaoğlu İslam cəmiyyətlərində də belə bir dəyişim yaşanmasını düşünür.

Parisdə hüquqşünaslıq təhsili alarkən, eyni zamanda Şərq tarixi və inancları üzərində çalışmaları aparır. Şərq həyat tərzini və Qərb həyat tərzini müqayisə edir. Cəmaləddin Əfqani, Ernest Renan, James Darmesteter, Əli Rza Parisdə tanıdığı və təsirləndiyi insanlardır.

Azərbaycana döndükdən sonra xalqın ağılı və məntiqi inkar edən din adamlarından qurtulması üçün çalışır. Eyni dinə inanan insanların məzhəb səbəbi ilə ayrılımlarına qarşı çıxır. İslam dinini birləşdirici din olduğunu açıqlayan yazıları Əhməd Ağaoğlunun dünyəvi dövlət quruluşunu müdafiə etdiyini təsdiqləyir. 1901-ci ildə Tiflisdə çap olunan "İslamda Qadın" adlı kitabı XX əsrin əvvəllərində bu mövzuda yazılmış ilk kitablarından biridir.

Əhməd Ağaoğlunun İslama dair yazılarını araşdırarkən onun dünyəvi quruluş və qadına hüquq qazandıran, qadının ikinci sinif vəziyyətindən xilas edən düşüncənin bayraqdarı olmuş sayca az insanlardan biri olduğunu görürük. İslamı Türkcülüyü ilə birlikdə ortaya qoymuş insandır. Türkiyəyə gəlişindən - 1909-cu ildən etibarən Osmanlı

Dövləti süquta uğramaq ərəfəsindədir. Ortaya atılan fikir axımları - İslamçılıq, Osmançılıq, Qərbçilik deyə ayrılmışdı. Türkçülüyn siyasi axım kimi meydana gəlməsində iştirak etmişdi. Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu - Rusiyadan köçən bu qiymətli insanlar cəmiyyətə yeni ad verilməli olduğunu bildirmişlər. Əhməd Ağaoğlunun düşüncəsində İslam və Milliyətçilik birlikdədir. Biri fərd, digəri cəmiyyət üçündür. İnsanların dinlərində özgür olması üçün əvvəlcə cəmiyyətin özgür olmasını müdafiə etmişdir. Düşüncələrini Türkiyədə kultür hərəkəti kimi başlamış və Türkçülüynü siyasi müstəviyə istiqamətləndirən insanlardan biri olmuşdur.

Sürgündə olduğu dövrdə vətənin qurtuluşu üçün Ankara hökumətinin çalışdığını görmüş və yolunu hələ Maltada olarkən cızmışdı. Azad olunduqdan sonra bir həftə ailəsinin yanında qalmış və dərhal Anadoludakı mücadiləyə qoşulmuşdu. Əhməd Ağaoğlu bundan sonra yeni Türk dövlətinin müstəqillik qazanmasında və yenidən qurulmasında aktiv rol oynamışdır. Mustafa Kamal Paşanın düşüncələri ilə öz düşüncələrinin eyni olduğunu görərək daima onu dəstəkləyən qrupda yer almışdır. Mustafa Kamalın hüriyyət və demokratiya eşqi Əhməd Ağaoğlunun hüriyyət və demokratiya eşqi ilə eynidir. Əhməd Ağaoğlu Şərqdəki bir şəhərdə, Mustafa Kamal da Qərbdəki bir şəhərdə anadan olmuşdur. Düşüncələrinin eyni olması böyüdükləri bölgənin kultür səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Şuşa XIX əsrin sonunda, Selanik XIX əsrdə önəmli mədəniyyət ocağıdır. Əhməd Ağaoğlunun Fransada təhsil illərində Qərb mədəniyyəti ilə tanış olması, bu mədəniyyəti dərk etməsi və Mustafa Kamalın təhsil sırasında Qərb mədəniyyətini öyrənməsi və dəyərləndirməsi, bu iki insanı ortaq düşüncə ətrafında birləşdirmişdir.

İlk mərhələdə Türk inqilabı ilə meydana gəlmiş üç əsas dəyişim vardır:

1. Cəmiyyətə yeni bir ad verilmiş, siyasi toplumun təməli ümmət əsasında millət əsasına çevrilmişdir.
2. Siyasi iqtidarın təməli şəxsi müstəqillikdən millət müstəqilliyinə çevrilmişdir.
3. Dövlət quruluşu teokratik quruluşdan dünyəvi dövlət quruluşuna çevrilmişdir.

Bu üç dəyişimi tək cümlə ilə ifadə etsək milliyətçilik, demokratiyaya əsaslanan cümhuriyyət və dünyəvi dövlət quruluşu istəyi qarşımıza çıxır. Burada bunu çox asanlıqla söyləyə bilərik: Əhməd Ağaoğlunun düşüncələri bu dəyişimləri əhatə edir. Mustafa Kamal

Atatürk milləti təşkil edən ortağ bağlar arasında dil birliyinə üstünlük vermişdir. Əhməd Ağaoğlu da bir millətin tarixində ən sağlam və dəyişmədən inkişaf edən amilin dil olduğunu bildirir. Ədəbiyyatın insan ruhunu bəslədiyini və cəmiyyəti yüksəltdiyini də dilə gətirən Əhməd Ağaoğlu ədəbiyyatın cəmiyyət üçün labüdlüyünü müdafiə etmişdir.

Əhməd Ağaoğlu Qərb mədəyyətinə gələn iş və vəzifə bölgüsünü, sərbəst düşüncə və fəaliyyəti yeni əsrin dayandığı əsaslar hesab etmişdir. Bu sərbəst düşüncə və sərbəst fəaliyyətin cəmiyyətin hər sahəsində fərdə verilməsi görüşü Əhməd Ağaoğlunun iqtisadiyyatda liberalizmi müdafiə etməsinə səbəb olmuşdur. Əhməd Ağaoğlu heç vaxt düşüncələrinin Türkiyə Cümhuriyyətinin quruculuğu düşüncələrinə zidd olmadığını da yazılarında göstərmişdir. 1930-1939-cu illərdə liberal görüşü müdafiə etdiyi üçün Türkiyə Cümhuriyyətini yaranarlardan fərqli düşünən kimi göstərilməsinə bir məna verə bilməmişdir. O dövərdə Ə. Ağaoğlunun düşüncələrindən belə bir görüntü ortaya çıxmamış, bəzi insanların öz düşüncələrini açıqlayarkən Ağaoğlunu zidd düşüncəli kimi göstərməyə çalışdıqlarını anlayırıq.

Çünki bilinən bir həqiqət vardır ki, yeni Türk dövlətinin sərhədləri və suverenliyi ilə bağlı görüşmələrin aparıldığı Lozan Konfransı sırasında 17 Fevral - 4 Mart 1923-cü il tarixləri arasında İzmirdə ilk İqtisadiyyat Konqresi təşkil olunur. Bu konqresdə ortaya çıxan iqtisadiyyat modeli milli və liberaldir. Ancaq o günkü şərtlər iqtisadiyyatda dövlət təşəbbüsü ilə özəl təşəbbüsün birlikdə tətbiq olunmasını lazım bilmiş və qarşımıza karma iqtisadiyyat dediyimiz sistemi çıxarmışdır. Əhməd Ağaoğlunun liberal görüşü də karma şəkildədir. Əhməd Ağaoğlunun iqtisadiyyatdakı liberal görüşü də fərdin edə bilmədiyini dövlət edər şəkildədir. Cümhuriyyətin ilk illərində iqtisadiyyatda bu düşüncənin əsas hesab edildiyini görürük. Cümhuriyyət Xalq Partiyası Sərbəst Cümhuriyyət Partiyasının qurulduğu ildə (1930-cu il) özünü dövlətçi elan etməsinə baxmayaraq, 1930-1940-cı illərdə bu partiyayı tam şəkildə dövlətçi mövqedə görə bilmirik. Xüsusilə, o dövərdə ortaya çıxan və iqtisadiyyatda dövlətçiliyi müdafiə edən Kadro hərəkatının düşüncələri nə başvəkil İsmət paşa, nə də Cümhuriyyət Xalq Partiyası baş katibi Recep Peker tərəfindən tam olaraq qəbul edilməmişdir. 1940-1945-ci illərdə Cümhuriyyət Xalq Partiyası iqtisadiyyatda dövlətçi mövqeyə qayıtmışdı. Ancaq sonralar iqtisadiyyatda liberalizm Türk toplumunun həyatından tamamilə çıxmamışdı. Əhməd Ağaoğlunun düşüncələri, xüsusilə 1929-cu il böhranından təsirlənən sistemin liberalizm kimi tanınmasına görə çox

tənqid olunmuşdu. XX əsrin sonlarında bizcə, Əhməd Ağaoğlunun düşüncələri bir daha önəm qazanmışdır. Xüsusilə, iqtisadiyyatda və toplum həyatında fərd özgürlüyünün ön planda tutulduğu bu illər Əhməd Ağaoğlunun yanlış düşüncədiyini təsdiqləyir.

Əhməd Ağaoğlu alleqorik tərzdə də yazılar yazmışdır. "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində", "Mən Nəyəm" (14), "Tanrı Dağında" (İstanbul, 1939), "Könülsüz Olmaz" (17) adlı əsərlərini göstərmək olar. Əhməd Ağaoğlu bu kitabları ilə cəmiyyəti istiqamətləndirmək, insanların diqqətini bəzi mövzulara cəlb etmək və düşündürmək istəmişdir.

Apardığımız araşdırmaların sonunda nəticə belədir: Əhməd Ağaoğlu Qərb mədəniyyətinin örnək alınmasını müdafiə etmiş, dinin dövlətdən ayrılmalı olduğunu örnəklərlə anlatmağa çalışmışdır. Yazılarında dünyəvi quruluşun əhəmiyyətini bir daha göstərmiş və bu da Əhməd Ağaoğlunun düşüncələrinin reallığı təsdiq etmişdir.

Əhməd Ağaoğlu sərbəst düşüncə və sərbəst fəaliyyəti, demokratiyanı və iqtisadiyyatda liberalizmi müdafiə etmişdir. Tam hüquqşünas təhsilə yiyələnən, rus və fransız dillərini bilən, siyasi mübahisələrdə profesional müxbirlik təcrübəsi olan Əhməd Ağaoğlu Mustafa Kamal Atatürk kimi Türk qadının ikinci sinif vətəndaş vəziyyətindən çıxarılması üçün çalışmış, hələ 1900-cü illərdə Türk qadının hüquqlarını müdafiə etmiş ziyalılarımızdandır. Bu cəhətləri və xüsusiyyətləri ilə Əhməd Ağaoğlu XX əsr Türk düşüncə və siyasi həyatında xidmətləri olan insanlarından biri kimi unudulmamalıdır.

Əhməd Ağaoğlunun Qazi Mustafa Kamala göndərdiyi raport (məruzə)

Büyük Dahi!

Aşağıdakı maruzatın derin bir samimiyətin və sarsılmaz və ebedi bir bağlılıq hissinin məhsulü olduğuna inanmanızı rica və istirham ederim. Bundan altı sene evvel acizləri düşman elində esir, istikbaldən ümitsiz, ailə və uşaqları perişan və hər gün kendisi üçün ölüm diləyən vətənsiz bir fəlakət zədə idim. Bugün isə şanlı bir millətin fərdi, şərəf halesi ilə sarılı bir dövlət və vətənin olduğca etkili və nüfuz sahibi bir həmsəhrisi və içində ailə və uşaqları üçün rifah və saadətə yaşamak imkanı hasıl olan vətən sahibi bir adamım. Bütün bu nimətləri Paşa Həzrətləri, bəndələri Milli Mücadələcə və bilhəssa bu mücadələyi idarə edən sizin dehanıza borcluyum. Bunun içindir ki yinə o dehanın

rehberliđi ile bu vaziyetin devamında yalnız manen deđil, maddeten de alakadar olduđumu tamamen biliyorum. Bu günkü vaziyetin deđiřmesi bütün vatanın felaketini mucip olacađı gibi benim gibilerin de tamamen mahv ve periřanlıđına sebep olacađında zerre kadar řüphe ve tereddüdüm yoktur. Bu itibarla maruzatımın řu ve bu bařka dūřüncelerden uzak olduđuna, derin bir samimiyet ve bađlılıđım mahsulü bulunduđuna inanmanızı tekrar ve bilhassa rica ederim Büyük Rehberimiz.

Musul meselesinin hal řekli Milli Hükümetimizin rastladıđı ilk muvaffakiyetsizliktir. Bařlı bařına bu hadise her türlü ehemmiyetten uzaktır. Hiç bir Türk düşünülemez ki Musul için bu memleketin yeniden harbe sürüklenmesini arzu etsin.

Fakat bir müddetten beri meydana gelen bazı diđer hallere bu hadise de katılınca hususi bir vaziyetin belirmiř olduđu kanaatındayım.

řöyle ki dünya tarihinde bizim memleketimizde olduđu gibi dört, beř sene içinde bu kadar derin ve geniř bir inkılabı beřeriyet řimdiye kadar řahit olmamıřtır. Devletin asırlardın beri istinat ettiđi bütün esasları dahiyane ellerinizle ta kökünden söküp attınız. Bunu yapmanın mutlak lüzumuna acizleri herkesten ziyade kanidir. Sökülüp atılan esaslar kurumuř ve devleti yıkılmađa mahkum etmiřlerdi. Bunların atılması ve yerlerine koyduđunuz yeni, canlı ve taze esasların getirilmesi devletin yeniden kurulması bakımından çok lüzumlu idi.

Bu böyle olmakla beraber itiraf etmeliyiz ki, yeni esaslar henüz yerleřmiř ve kuvvetlenmiř deđildir. Bu suretle eski esaslarından mahrum ve yeni esasları henüz yerine oturmamıř Devletimiz bizzat bir çok nutuklarınızda da beyan buyurduđunuz üzere havada asılı bir vaziyette bulunuyor.

Sađlamlıđı temin ve yeni esasları hayata ařılamak için gayet tabii olarak yeni teřkilata bařlamak lazım geldi. Muhterem Bařvekilimiz tarafından Fırka içtimamında bu yeni devlet teřkilatı hakkında söylenen program nutkunu dinlerken çağdař bir devletin muhtaç olduđu bütün esaslara temas eden derin ve yüksek fikirleri son derece hislenerek ve hayran olarak dinledim. Fakat devletin yeniden canlanmasına ait bu dūřünceleri dahi hakikat sahasına getirebilmek için dıř sermaye tarafından boykot edilen Devlet yine memleketin kendi membalarına müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Yeni ve bazılarının tatbik řekli ve alınıř esasları iyi düşünülmemiř vergiler koymak mecburiyeti hasıl oldu. Bu suretle adeta fasit bir daire içine girmiř olduk. Bir taraftan milletin asırlardan beri aliřmiř bulunduđu esasları kaldırdık ve yerine tamamen

yeni esaslar koymağa başladık, yani milletin manevi fedakarlığına ve tahammülüne müracaat ettik, diğerk taraftan da bu yeni esasları canlandırmak, hayata aşılacak için yine onun membalarına, yani maddi fedakarlığına ve tahammülüne başvurduk.

Böyle bir vaziyette bulunan inkılapçı bir muhitin tek dayandığı kuvvet manevi prestijdir. Bu bakımdan hamdolsun Türk inkılapçılarının vaziyetleri istisnaidir. Zira Türk inkılabının başında bulunan Dahi'nin haiz bulunduğu prestije benzeyen dünyanın hiç bir tarafında ve hiç bir devrinde bir prestije rastlanmamıştır. Gazi Paşanın yaptığı değişiklikler sürat ve genişlik itibariyle adeta mucizeci ve efsanevidir. Bir millet yalnız kayıtsız, şartsız itimat ettiği, kalbinin ve ruhunun bütün samimiyeti ile takdis ettiği bir rehberle kendisini ancak bu kadar teslim eder. Dünyada hiç bir hükümdar, hiç bir peygamber bu kadar derin ve geniş bir inkılabı bu kadar süratle ve bu kadar kolaylıkla kan dökülmeksizin ve cebir vasıtalarına müracaat etmeksizin icra etmemiştir ve edemez. Bu mucize yalnız Türk dehasına nasip olmuştur. Bunun içindir ki bu prestiji muhafaza, takviye ve genişletmek Türk inkılapçıları ve Türk vatani için hayat ve memet meselesidir. Prestije yapılan her yeni rahne vatan ve inkılabaya vurulmuş yeni bir darbedir.

Büyük Rehberimiz, değişmez bağlılık ve sadakatım bana samimiyet emir ediyor. Bahsettiğim prestijin gittikçe yaralar almakta olduğunu görmekten esef duymamak inkılapçı ve hassas bir göz için mümkün değildir. Zaten acizlerini bu maruzatı yazmağa ve zatı devletlerini rahatsız etmeğe ve belki de kırmağa beni sevk eden amil işte bu elem ve kederdir.

Rahneleri açan sebeplere gelince, acizlerince bunlar üç nokta etrafında toplanıyor:

I - Feragati nefis kıyafetsizliği (şahsi menfaatlerden fedakarlık azlığı).

II - Fırkanın ataleti (cansızlığı)

III - Karşılıklı murakabenin yokluğu.

Maddi ve manevi hayatının hemen her tarafı altüst edilmiş ve buna ilaveten yeni vergilerle mükellef bulundurulmuş bir muhit bütün bu fedakarlıklara yalnız bir şart ile uzun müddet tahammül eder. Bu şart da bu kadar derin ve geniş değişiklikler yapanların hasbi hareket ettiklerine, kendilerini düşünmediklerine, her türlü şahsi menfaat ve istifade fikrinden uzak olduklarına iman etmekten ibarettir. Her yerde ve her zaman inkılapçı zümreleri yıkan büyük sebep işte bu esasa riayet etmemiş

olmalarıdır. Bizde dahi İttihat ve Terakkinin başından geçenler buna en açık bir şahittir. Bugün bile Türk Milleti İttihat ve Terakkinin bütün hatalarını ve hatta memleketin parçalanmasını bile unutmuştur. Unutmadığı bir şey varsa, o da ihtikarlar, meşru olmayan ticaretler, işçilikler ve israflardır.

Bu hususta Türk muhiti herhangi bir başka muhitten daha ziyade hassastır. Fakir olduğundan ihtişamları, israfi çekemiyor. Milletimizin bu hususiyeti bilhassa İttihat ve Terakki zamanında anlaşılmuş olduğundan biz bu tecrübelerden istifade ederek bilhassa dikkatli ve ihtiyatlı olmağa mecbur idik. Fakat yazık ki biz de yerine getirmeğe mecbur olduğumuz bu manevi vazifeyi unutmak üzereyiz. Paraya, ticarete, menfaat ve istifadeye dalmak üzereyiz. Halka karşı müteahkim ve kibirli vaziyetler almaktayız. Vaziyet ve mevkiimizden istifade ederek hükümet memurları üzerine nüfuz kullanmaktan, hükmetmekten, dairelerde hususi işler arkasında koşturaktan çekinmemekteyiz. Hele İstanbulun ve başka yerlerin israf mahallerinde kendimizi teşrih etmekle bilerek, bilmeyerek Fırkanın haiz olması lazım gelen haysiyetine halk nazarında derin yaralar açmaktayız.

Bütün bu haller bir çok dedikoduları mucip oluyor, bir çok propagandalara zemin hazırlıyor. Aç ve fakir olan milletin kulaklarına Fırkamızın haysiyet ve şerefi ile mütenasip olmayan ithamlar, iftiharlar fıslanıyor.

Paşa Hazretleri, dehanızla bu millet ve memleketi kurtardınız. Onları muhafaza ve mesut etmek yine yalnız sizin elinizdedir. Yalnız bir vaziyet almanız, yalnız bizi dikkat ve ihtiyata davet etmeniz yürütmekte olduğumuz uçurumdan bizi kurtarmak için kafidir. Bizi saadet ve hakiki refah yoluna sevk etmek yine size, sizin iradenize bağlıdır.

İkinci noktaya, yani Fırkanın çalışmamasına gelince büyük bir inkılabın yükünü ve mesuliyetini üzerine almış olan bir zümrede mevcudiyeti lüzumlu olan heyecan ve faaliyeti Fırkamızda görmüyorum. Filhakika Fırkamız nizam ve intizamı sever. Fakat bu intizam ve nizamın mahiyeti hakkında dahi nikbin olduğumu söylersem samimiyet şartına riayet etmemiş olurum. Bunlar da gerçekten ziyade görünüştür. Ruhı olmaktan ziyade mihanikidir. Filhakika itiraf etmelidir ki umum milletin irfanı, siyasi ve içtimai seviyeleri nazarı dikkate alınınca bundan iyisini de şimdilik temin etmek güçtür. Zaten acizleri de Fırkadan bahsederken ne Meclisteki Grup ve ne de hariçteki teşkilat gibi kitleler nazarı dikkate aldım. Bahsetmek istediğim uzviyet Fırkanın Divanıdır.

Divanın Fırkaya mensup en muktedir ve en itimat edilir kimselerden teşekkül etmesi tabiidir. Zaten hükümet heyeti dahi Divana dahildir. Böyle bir teşekkülden maksat memleketi idare eden Fırkanın faaliyetlerini tanzim ve hükümetin vazifelerini kolaylaştırmaktır. Halbuki Divanımız hakikatte cansız ve faaliyetsiz bir uzviyet halinde kalmaktadır. Aylarca toplanmaz. Toplandığı zamanlar dahi ikinci derecede meselelerle uğraşır. Fırkanın istinat ettiği en yüksek teşekkülün bu hareketsizliği zararlı tesirler yapmaktan uzak değildir. Evvela Fırka ile Hükümet arasında mevcudiyeti çok lüzumlu olan insicam ve hararet müşahede olunmamaktadır. Bütün işler hükümete bırakılarak Divan hariçten seyirci vaziyette kalmaktadır. Halbuki esasen vazifesi son derece ağır olan ve adetçe az sayıda kimselerden kurulu olarak mahiyeti itibariyle dikkat ve vaktinin büyük kısmını resmi işlere sarf etmek mecburiyetinde bulunan hükümet umumu alakadar eden meselelerin hepsini takip ve bunları uzun uzadıya tetkik ederek en münasip hal yolunu bulmak imkanından maddeten mahrumdur. İşte burada Divan gibi yüksek fırka teşekkülleri hükümetin yardımına koşmalıdır, vazifesini kolaylaştırmağa çalışmalıdır. Biz milli hayatın her sahasını yenileştirdik, din, devlet, aile, hukuk, iktisadiyat, hülasa hayatın bütün tecellilerine ait yeni esaslar getirdik. Şimdi bu esasları tahakkuk ettirmek, hayata tatbik etmek ve ettirmek mecburiyetindeyiz. İşte bu cihetleri araştırmak, uzun uzadıya düşünmek ve tetkik etmek fırka teşekküllerinin vazifesidir. Mesela biz dinde laiklik esasını kabul ettik. Fakat bu laiklik nedir, fiilen nasıl tatbik edilir? Bu gibi sualleri uzun uzadıya düşünmek ve tetkiklerde bulunmak, hal yolları için hükümete malzeme hazırlamak Divana düşer. Fakat yazık ki bizim Divanımız bu gibi meselelerle meşgul olmaz, dini eskisi gibi kendi başına bırakır, eski zihniyet, eski ruh, eski teşkilat yine devam edip gider ve nihayet bir tarafta patlak verdiği zaman yine hükümeti mesul addeder.

Divanımız bu lakaydisi hayatın gösterdiği bir çok diğer meselelerde dahi müşahede olunmaktadır. Bu gün memlekette ve bilhassa Ankarada dünyanın hiç bir tarafında görülmeyen bir pahalılık hüküm sürmektedir ve bu pahalılık paramızın istikrarına rağmen her gün artmakta ve halkımızı rahatsız etmektedir. Memurların feryatlarına cevap olmak üzere Devlet maaşları artırıyor. Halbuki yapılan zamlar her gün artan pahalılığa karşı hiç mesabesinde kalmaktadır. Bu hal fırkamızın nazarı dikkatini bile çekmedi. Halbuki başka memleketlerde dahi bu gibi vaziyetler hasıl oldu ve olmaktadır. Fakat derhal hakim olan fırkalar mesele ile meşgul oldular ve çalışma çalışma nihayet bir halk şekli buldular.

Zaten hakim olan fırka başka surette hareket edemez. Zira yalnız böyle hareketle bir fırka memleketin mukadderatı ile, ahalinin ihtiyaçları ile alakadar olduğunu fiilen ispat eder, muhabbet ve bağlılık kazanarak prestijini teyit ve takviye eder. Aynı zamanda kendisine istinat eden hükümete de malzeme hazırlamış olduğundan mevkiini teyit eder.

Bizde de fırkayı bu vaziyete sevk etmek, çalıştırmak ve hükümetin yardımcısı haline getirmek lazımdır. Divan mütehasıslardan kurulmuş şübelere ayrılmıştır. Bu şubeler ihtisaslarına ait meseleleri takip ve tetkik etmeli, bu meseleler üzerine daima hükümetin dikkat nazarını çekmeli, onlara ait hükümet için malzeme hazırlamalıdır.

Divanın teşekkül tarzı ve azasının adedi bu vazifelerin ifasını temin edecek mahiyette değilse yeni baştan ve maksadı temin edecek bir tarzda teşekkülü icap eder. Hülâsa fırka faaliyete geçmelidir. Kendisinin ahali ve memleket ile daima meşgul olduğunu ispat etmelidir. Bu taktirde yalnız yukarıda söylediğimiz faydaların temini ile kalınmaz. Aynı zamanda her müşterek faaliyette olduğu gibi bu faaliyet de fırka azaları arasında bir hararet, bir heyecan yaratır, yukarıda esefle yazdığımız mihaniki yaklaşmayı yavaş yavaş ruhi bir hale getirir ve nihayet fırkanın içinden taşan bu hararet ve heyecan muhite de sirayet eder ve gitgide fırkamızın istinat ettiği esaslar bir iman, bir mezhep, bir eknum halini alır. Zaten asıl maksat da budur. Fırkamızın istikbal ve atısının temin için onun istinat ettiği kanaatları mutlak bir iman ve itikat haline sokmak lazımdır. Bu ise yalnız çalışmakla, yalnız mütemadiyen etrafa itimat ve iman, kanaat saçmakla mümkün olabilir. Bugünkü durgunluk, sert vaziyet, soğut hareketsizlik ise bu iman ve itikadı doğuracak mahiyette değildir.

Karşılıklı murakabe mesclesine gelince, bu meseleye girişmeden evvel arz etmek isterim ki acizleri demagog değilim ve demagojiye karşı büyük bir nefret duyarım. Bendeniz bin bir başlı kitlerin her hangi bir işi başarabilecek kabiliyette olduğuna hiç bir zaman inanmadım, bu gün dahi inanmıyorum. Aksine ben daima kuvvetli hükümet taraftarı oldum, hala da bu kanaatımda her zamankinden daha ziyade sabitim. Bilhassa bizim memleketimiz gibi henüz siyasi ve içtimai tecrübeleri geçmemiş ve iptidai bir halde bulunan muhitlerde kuvvetli hükümetlerin ve kuvvetli şahsiyetlerin ehemmiyeti inkar edilemez.

Bununla beraber kuvvetli hükümet demek murakabe edilmeyen, her istediğini yapar bir hükümet demek midir? Eğer bu böyle olsa idi şahsi hükümet usulünü en mükemmel ve en kuvvetli hükümet olmak

üzere kabul etmek lazım gelirdi. Halbuki muhakkak olan bunun tam aksinedir. Bütün milletlerin ve bilhassa İngilterenin tecrübesi ispat etmiştir ki iyi niyetle ve itidal ile yapılan murakabe kuvvetli hükümet için esas şarttır. Şahsi hükümetlerin zaafî işte bu gibi murakabeyi dahi kabul etmemeleridir. Bu vadiye girmiş olan her hangi bir hükümet için fena idare ve suiistimallere kapılmak mukadderdir. Ne kadar fazilet erbabı olurlarsa olsunlar hayatın bin bir girintilerine sığınmış olan yüz binlerce memurların hareket ve yaptıklarını takip ve murakabe edemezler. Bunlar ise kendilerini haricin murakabesinden kurtulmuş gördüklerinden kolaylıkla menfaat ve şahsi endişe ve suiistimal yoluna saparlar. Bu suretle gitgide hükümet milletin kalbinde itimat ve itibarını kayıp etmeğe başlar ki bir hükümet için de en mühim zaaf işte budur. Zira susmak daima kabul etmek ve razı olmak manasını ifade etmez. Ekseriyetle ve bilhassa Şark (Doğu) muhitleri gibi sinsî, içinden yaşayan, fiskoslarla hareket eden cemaatlarda tamamen aksini ifade eder.

O halde kuvvetli hükümet yapmak isteyen bir muhit yukarıda yazdığımız murakabe usulünü temin etmelidir. Bu esas bilhassa bizim gibi hakimiyeti milliye prensiplerini kabul ederek cumhuriyet idaresini fiilen tatbik etmekte bulunan bir millet için elzemdir. Fakat bu murakabe nasıl temin edilebilir? Bunu dahi temin edecek makam firkanın divamıdır. Fırka divanı reislerin kayıtsız, şartsız itimat ettikleri kimselerden kurulmalıdır. Bu suretle teşekkül ettikten sonra artık bu divan hükümete ve fırkaya ait bütün meseleleri tam bir hürriyet ve serbestlik içinde müzakere etmek, duyduğu ve gördüğü hataları, idaresizlikleri, yolsuzlukları korkmadan, çekinmeden diyen içtimalarında tetkik eylemek ve bunlar hakkında karar vermek salahiyetleri ve teşhis edilmelidir. Bu suretle idare eden fırka aynı zamanda murakabe vazifesini de üzerine almış olur. Böyle bir murakabenin mutedil olacağı tabiidir. Samimiyet ve iyi niyetinden de şüphe edilemez. Vereceği semereler ise muazzamdır. Bir kerre murakabenin mevcudiyeti cumhuriyet esasını kuvvetlendirir. Sonra halk böyle bir murakabenin yapıldığını hissederek tatmin edilmiş olur ve daha sonra fırka azası da böyle bir murakabenin mevcut olduğunu hissederek kendilerini daha ziyade ihtiyat ve dikkatle idare ederler ve yukarıda arz ettiğim fena hallere meydan vermezler ve nihayet Meclis ve matbuat da yavaş yavaş hakiki murakabenin neden ibaret olduğuna alışır ve biz de normal bir serbest hayat doğar.

Büyük Gazi, bu millet ve devlet ne sizin gibi yaratıcı bir dehayı ve ne de İsmet Paşa Hazretleri gibi yapıcı, kudretli bir zeka yı ne bundan

evvel görmüştür ve ne de bundan sonra kolay kolay bulabilir. Fakat sizin etrafınızı almış olan bizler yazık ki bu vaziyetin ehemmiyetini kendiliğimizden takdir edemiyoruz. Üzerine düşen maddi ve manevi vazifeleri hakkiyle ifa ederek sizin himmet ve gayretinizi semereli kılmak için çalışmak zevkini duyamıyoruz.

Bilmem ki suikast cinayeti bizi uyanmağa ve dikkate davet edecek mi? Bize insaf ve mürüvvet telkin ederek vazife başına sevk eyleyecek mi?*

Büyük Gazi, düşmanlar hedeflerini iyi intihap etmişlerdir. Acizlerinin değışmez kanaatınca siz aramızdan kalktığımız gün büyük eserinize beraber bütün memleket de, bütün bizler de mahv ve perişan olmağa mahkumuz. Eseri yaşatmak ve ebedileştirmek için fırsattan istifade ederek onun etrafında sağlam teşkilat ve vazifeşinas bekçiler vücuda getirmek lazımdır. Bunu ise yine siz yapabilirsiniz. Bizi dahi yine siz ıslah ve tasfiye edebilirsiniz. Bu da yalnız bir vaziyet almanıza, yalnız bir isteyişinize, bir işaretinize bağlıdır.

***Büyük Kurtarıcımız,
23 Temmuz 1926***

---

* Atatürk İzmirde yapılan suikast teşebbüsü.

Mənbələr

Arxiv sənədləri

1. Tercüme-i Hal-i Acizanem. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Yusif Vəzir Çəmənşəminli arxiv fondu 21, Saxlama vahidi 403
2. Ağaoğlu Ahmet (Kars) Dosyası. Türkiyə Böyük Millet Meclisi Arşivi, dosya numarası: 548
3. Ağaoğlu Ahmet Bey (Karahisarısahip) Dosyası. Meclisi Mebusan, Zarf Numarası 55, Meclisi Mebusan Kütük Sicil Numarası 542
4. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 3, c. I, Türkiyə Böyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1991
5. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 3, c. II, Türkiyə Böyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1991
6. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 3, c.III, Türkiyə Böyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1991
7. Türkiyə Böyük Millet Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 2-3, Tüm cildler, Türkiyə Böyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1944-1990

Ensiklopediyalar

8. Ana Britannica. Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986-1990
9. İslam Ansiklopedisi. Milli Eğitim Bakanlığı - Kültür ve Turizm Bakanhğı, İstanbul, 1970-1988
10. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiyə Ansiklopedisi. İletişim Yaymları, İstanbul, 1985
11. Türkiyə Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1988

Ahmet Ağaoğlunun (Ahmed Agayev, Ahmed Akayev, Ahmed Bey Agayev, A.A.) əsərləri:

Kitabları:

12. 1500 ile 1900 arasında İran. Başvekalet Basımevi, Ankara, 1934

13. Altmış Yedi Yıl Sonra, (Samet Ağaoğlunun Babamdan Hatıralar kitabı içerisinde). Ağaoğlu Külliyyatı 2, Ankara, 1940
14. Ben Neyim. İstanbul, 1939
15. Devlet ve Fert. İstanbul, 1933
16. Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri. Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri...
  17. Gönülsüz Olmaz. Ankara, 1941
  18. Hukuk Tarihi. İstanbul, 1931
  19. İhtilal mi İnkılap mı. Alaaddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1942
  20. İngiltere ve Hindistan. İstanbul, 1929
  21. İran ve İnkılabı. Ankara, 1941
  22. İslamiyette Kadın. Çev.: Hasan Ali Ediz, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959
  23. Peter Kropotkin (Çev.: Ahmet Ağaoğlu), Etika (Ahlakın Kaynağı ve Açılması). Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphanesi, İstanbul 1935; İstanbul, 1991
  24. Serbest Fırka Hatıraları. Baha Matbaası, İstanbul, 1969
  25. Serbest İnsanlar Ülkesinde. Sanayi-i Nefise Matbaası, 1930
  26. Şii Mezhebi ve Kaynakları. Londra, 1893
  27. Türk Teşkilat-ı Esasîyesi. Ankara, 1925
  28. Üç Medeniyet. Devlet Kitapları, 2.baskı, İstanbul, 1972

Məqalələri

29. "Frantsuzskiy puteşestvennik o Kavkaz I", Kaspi, 24 Ekim 1900, s.231
30. "Frantsuzskiy puteşestvennik o Kavkaz II", Kaspi, 6 Aralık 1900, s.265
31. "İslam v XIX veke I", Kaspi, 10 Kasım 1900, s.246
32. "İslam v XIX veke II", Kaspi, 17 Kasım 1900, s.251
33. "İslam v XIX veke III", Kaspi, 25 Kasım 1900, s.256
34. "Pervie Musulmane u Xristian", Kaspi, 25 Aralık 1900, s. 281
35. "Noç Musulmanına v Ramazan", Kaspi, 14 Ocak 1900, s.10
36. "Mektebi i Medressz I", Kaspi, 27 Ekim 1900, s.234
37. "Mektebi i Medressz II", Kaspi, 3 Kasım 1900, s.239
38. "Eqipet i Anqlıçanc", Kaspi, 12 Ocak 1900, s.8
39. "Persidskiy Zaem", Kaspi, 23 Ocak 1900, s.18
40. "Obşestvennoe Nastroenie v Persii", 13 Şubat 1900, s.35

41. "Kitayskie Dela", Kaspi, 16 Şubat 1900, s.37
42. "Besprimernaya Borba za Svobodu", Kaspi, 22 Aralık 1900,
s.280
43. "Şükranı Nimet", Hayat, 7 Naziran 1905, s.1
44. "Minber ve Ceride", Hayat, 25 Ekim 1905, s.87
45. "Bizim Komşuların Bize Mihrbanlığı", Hayat, 8 Ekim 1905,
s.79
46. "Kafkasların Halihazırını", Hayat, 10 Haziran 1905, s.4
47. "Rusiyanın Halihazırını", Hayat, 12 Haziran 1905, s.6
48. "Müslümanlar Baresinde Taze Bir İftira ve Bühtan", Hayat, 14
Haziran 1905, s.8
49. "Kafkasın Hali Hazırını", Hayat, 21 Haziran 1905, s.12
50. "Bakü Gazetesinin Ahirimci Şenayeti", Hayat, 22 Haziran
1905, s.13
51. "Hayat ve Memat", Hayat, 1 Temmuz 1905, s.25
52. "Cemiyet-i Hayriye", Hayat, 4 Kasım 1905, s.95
53. "Gonka İdaresine Bir Nice Sual", Hayat, 1 Eylül 1905, s.56
54. "Müsbet", Hayat, 31 Ağustos 1905, s.55
55. "İran İşleri", Hayat, 8 Eylül 1905, s.59
56. "Gasudarstvinni Dumaya", İrşad, 30 Nisan 1906, s.1
57. "Duma", İrşad, 3 Mayıs 1906, s.103
58. "Kabahat Kimdedir?", İrşad, 12 Mayıs 1906, s.112
59. "Hicret-i Kübra", İrşad, 18 Mayıs 1906, s.119
60. "Hakikat Nedir? Cenab Şeyxülislam Ahmed Abdüsselama
Cevap", İrşad, 28 Mayıs 1906, s.123
61. "Padişahhk Duma", İrşad, 2 Haziran 1906, s.129
62. "Neden Bu Günlere Kaldık? I", İrşad, 22 Haziran 1906, s.146
63. "Neden Bu Günlere Kaldık? U", İrşad, 18 Temmuz 1906,
s.168
64. "Na-ümidlik", İrşad, 19 Ekim 1906, s.244
65. "Padişahhk Dumaya Seçki", İrşad, 15 Kasım 1906, s.264
66. "Güç Meselesi", İrşad, 14 Şubat 1907, s.26
67. "Dünyanın Ahiri", İrşad 6 Mart 1907, s.39
68. "Nevruz", İrşad, 9 Mart, s.42
69. "İran Tehlikededir", İrşad, 14 Mart 1907, s.44
70. "Padişahhk Duma", İrşad, 27 Mart 1907, s.53
71. "Yer meselesi", İrşad, 29 Mart 1907, s.55
72. "Düvel-i Muazzama ve Türkiye", İrşad, 10 Nisan 1907, s.65

73. "Düvel-i Muazzama ve Türkiye II", İrşad, 11 Nisan 1907, s.66
74. "Düvel-i Muazzama ve Türkiye III", İrşad, 27 Nisan 1907, s.78
75. "Asıl Ruslar ve İslam", İrşad, 23 Mayıs 1907, s.95
76. "Kafkazın Halihazırını", İrşad, 20 Kasım 1907, s.117
77. "Alem-i İslama Bir Nazar", İrşad, 17 Kasım 1907, s.116
78. "Alem-i İslama Bir Nazar II", İrşad, 20 Kasım 1907, s. 117
79. "Alem-i İslama Bir Nazar III", İrşad, 22 Kasım 1907, s.118
80. "Şeyxülislamhk Nedir?", İrşad, 25 Kasım 1907, s.119
81. "Alem-i İslama Bir Nazar IV", İrşad, 27 Kasım 1907, s.120
82. "Alem-i İslama Bir Nazar V", İrşad, 4 Aralık 1907, s.123
83. "İrana Dair", İrşad, 13 Aralık 1907, s.127 150
84. "Kafkazın Halihazırını", İrşad, 15 Arahk 1907, s.128
85. "Bizim Örfümüz ve Onları İnkâr Edenler", İrşad, 25 Arahk 1907, s.132
86. "Bizim Örfümüz ve Onları İnkâr Edenler I", İrşad, 27 Aralık 1907, s.133
87. "Vefat-ı Nebevi", İrşad, 17 Mart 1908, s.34
88. "Türk Alemi", Türk Yurdu, c.I, S.1, 1327, s.12-16
89. "Türk Alemi", Türk Yurdu, c.I, S.2, 1327, s.36-41
90. "Türk Alemi [Siyasiyat]", Türk Yurdu, c.I, S.5, 1327, s.135-138
91. "Türk Alemi [Siyasiyat]", Türk Yurdu, c.I, S.10, 1327, s.292-296
92. "Türk Medeniyeti Tarihi [Tarih ve asar-ı Atıka]", Türk Yurdu, c.IV, s.5, 1329, s.550-561
93. "Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazıf Bey Efendiye [İçtimaiyat]", Türk Yurdu, c.IV, S.9, 1329, s.702-704
94. "Cevaba Cevap [İçtimaiyat]", Türk Yurdu, c.IV, S.12, 1329, s.825-843
95. "İslamda Dava-yı Milliyet I [İçtimaiyat]", Türk Yurdu, c.VI, S.10, 1330, s.2320-2328
96. "İslamda Dava-yı Milliyet II [İçtimaiyat]", Türk Yurdu, c.VI, s.11, 1330, s.2381-2389
97. "Milli Cereyan", Türk Yurdu, c.VIII, s.2, 1331, s.2529-2531
98. "Almanya Seyahati İntibaatımdan, Alman Kadinhğı", Türk Yurdu, c.VIII, S.6, 1331, s.2614-2615
99. "Serbest Fırkaya Meşum Diyorlar. Şeamet Nerededir", Son Posta, 18 Teşrinevvel 1930

100. "Milli İrade Bu Mudur?", Son Posta, 31 Teşrinevvel 1930
101. "Yine Prensip Meselesi", Son Posta gazetesi, 10 Teşrinisani 1930
102. "Gazinin Nutku", Son Posta gazetesi, 17 Teşrinisani 1930
103. "Milli Misakın Tarihi Kıymeti", Ülkü, c.I, Şubat 1933, s.41
104. "İkinci Fırkaya Lüzum Var mıdır?", Son Posta, 11 Teşrinevvel 1930
105. "Devlet ve Fert", Cumhuriyet, 13 Teşrinisani 1932
106. "Yeni Nesil Arasında, Hayır, Yardım İşleri", Cumhuriyet, 14 Şubat 1935
107. "Ocak Ülküsü", Cumhuriyet, 26 Şubat 1935
108. "Yeni Nesil Arasında Cemiyetin Milli Hayatta Rolü", Cumhuriyet, 4 Mart 1935
109. "Yusuf Akçora", Cumhuriyet, 13 Mart 1935
110. "Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler", Cumhuriyet, 15 Mart 1935
111. "Örnek Eserler (İçtimai Musahabe)", Cumhuriyet, 23 Mart 1935
112. "Gazetemizin Yolu, Dileği ve Tarzı", Akın, 29 Mayıs 1933
113. "Mütareke ve Malta Hatıraları", Akın, 29 Mayıs-18 Ağustos 1933
114. "Altmış Yedi Yıl Sonra (1)", Kültür Haftası, s.3, s.42, 21 İkinci Kanun 1936
115. "Altmış Yedi Yıl Sonra (2)", Kültür Haftası, s.4, s.62, 5 Şubat 1936
116. "Altmış Yedi Yıl Sonra (3)", Kültür Haftası, s.5, s.82, 12 Şubat 1936
117. "Altmış Yedi Yıl Sonra (4)", Kültür Haftası, s.6, s.102, 19 Şubat 1936
118. "Altmış Yedi Yıl Sonra (5)", Kültür Haftası, S.7, s.122, 26 Şubat 1936
119. "İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hındo-Avrupai Aile Hukuku Arasında Mukayese", I Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Maarif Vekaleti, Ankara, 1931, s.261-269
120. "Tarihi Celse", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.11-32

121. "Padişahhğın Türkiyenin başına Getirdiyi Felaketler", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.65-75
122. "Alem-i İslam Ne Deyecek", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 129-136
123. "Alem-i İslam Ne Diyor", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 137-141
124. "Açık Mektup", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s. 142-148
125. "Muterizlerin İtirazından Maksatlan", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.191-198
126. "Kengiri (Çankırı) Mebusu Tefvık Efendiye Açık Mektup", Hilafet ve Milli Hakimiyet, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1339, s.202-207
127. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.IV, s.103, İstanbul, 1326, s.426-427
128. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.IV, S.104, İstanbul, 1326, s.452-453
129. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.V, s.105, İstanbul, 1326, s.9-11
130. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.V, s.107, İstanbul, 1326, s.45-46
131. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.V, s.108, İstanbul, 1326, s.62-63
132. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar- Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.V, s.109, İstanbul, 1326, s.79-80
133. "Alem-i İslam: İnanın Mazi ve Haline Bir Nazar - Makalat", Sırat-ı Müstakim, c.V, s.110, İstanbul, 1326, s.97-98
134. "(Siyasiyat) Alem-i İslama Umumi Bir Nazar", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.3-185, İstanbul, 1328, s.41-42
135. "(Siyasiyat) Alem-i İslam ve İngiltere, Almanya", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.11-193, İstanbul, 1328, s.201-202
136. "Fas ve Trablus", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.14-196, İstanbul, 1328, s.267-268
137. "(Siyasiyat) İngiltere ve Biz", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.5-187, İstanbul, 1328, s.85-86
138. "(Siyasiyat) İtalyanın Teşebbüsat-ı Mezbuhanesi, İngiltere ve İslamiyet", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.10-192, İstanbul, 1328, s.186-187

139. "(Siyasiyat) Şark ve Garp", Sebilürreşad, c.I-VIII, s.13-195, İstanbul, 1328, s.241-243 Türkiye Myük Millet Meclisindeki Konusmaları

140. "Maarif vekaleti 1341 senesi bütçesi münasibetiyle sözleri", TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, c.14, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s.370, 444-448, 450-451, 460

Ədəbiyyat

Kitablar

141. Afetinan A. İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923. Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1989

142. Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. Ankara, 1940

143. Ağaoğlu Samet. Babamın Arkadaşları. İstanbul, 1969

144. Ağaoğlu Samet. Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri. Baha Matbaası, İstanbul, 1972

145. Ağaoğlu Samet. Öğretmen Gafur. Varlık Yayın Evi, İstanbul, 1953

146. Ağaoğlu Süreyya. Bir Ömür Böyle Geçti. Ağaoğlu yayınevi, 1984

147. Akçura Yusuf. Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi. (Haz.: Sakin Öner), Türk Kültür yayını, İstanbul, 1978

148. Akçura Yusuf. Üç Tarz-ı Siyaset. Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1976

149. Akyol Taha. Azerbaycan, Sovyetler ve Ötcsi, İstanbul, 1990

150. Arai Masami. Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği. (Çev.: Tansel Demirel), İletişim yayınları, İstanbul, 1994

151. Armaoğlu Fahir. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914). Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1997

152. Atabaki Touraj- Rustamova Towhidi Solmaz. Baku Dokuments (Union Catalogue of Persian, Azerbaijani, Ottoman Turkish and Arabic Serials and Newspapers in the Libraries of the Republic of Azcrbaijan), Tauris Academic Studies, London-New York, 1995

153. Atatürk Mustafa Kemal. Nutuk. Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1989

154. Atatürkçülük (Birinci Kitap) Atatürkün Görüş ve Direktifleri. Hazırlayan Genelkurmay Başkanlığı,

155. Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı yayını, İstanbul, 1984
155. Atarürkün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1991
156. Aydemir Şevket Süreyya. İnkılap ve Kadro. Bilgi yayınevi, Ankara, 1968
157. Aydemir Şevket Süreyya. Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938. C.3, İstanbul, 1995
158. Başar Ahmet Hamdi. Yaşadığımız Devrin İçyüzü. Ankara, 1960
159. Başar Ahmet Hamdi. Atatürkle Üç Ay ve 1930-dan sonra Türkiye. İstanbul, 1945
160. Başar Ahmet Hamdi. İktisadi Devletçilik. C.1-2, İstanbul, 1931-1933
161. Bayat Ali Haydar. Hüseyinzade Ali Bey. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayını, Ankara, 1998
162. Baykara Hüseyin. Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1966
163. Baykara Hüseyin. Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul, 1975
164. Behar Ersanlı. Büşra; İktidar ve Tarih. Afa yayınları, İstanbul, 1996
165. Berkes Niyazi. Türkiyede Çağdaşlaşma, Doğu-Batı yayınları, İstanbul, 1978
166. Buğra Tarık. Yağmur Beklerken. Ötüken yayınları, İstanbul, 1987
167. Ceyhan Abdullah. Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi. Diyanet İşleri Başkanlığı yayını, Ankara, 1991
168. Devlet Nadir. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1985
169. Ehmedov Teymur. Azerbaycan Yazıcıları. Öner neşriyatı. Bakı, 1995
170. Ertan Timurçin Faik. Kadroçular ve Kadro Hareketi. Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1994
171. Ezherli İhsan. Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920). Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, 1998

172. Genc Reşat. Türkiyeyi Laikleştiren Yasalar. Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1998
173. Georgeon François. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935). 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 1996
174. Goloğlu Mahmut. Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938). Goloğlu yayınları, Ankara, 1974
175. Hablemitoğlu Necip. Çarlık Rusiyasında Türk Kongreleri (1905-1917). Ankara, 1997
176. Hafizoğulları Zeki. Laiklik. Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara, 1998
177. İlgar İhsan. Rusiyada Birinci Müslüman Kongresi. Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1990
178. Jaeschke Gotthard. Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri. Çev.: Cemal Köprülü, Ankara, 1991
179. Kara İsmail. Türkiyede İslamçılık Düşüncesi Metinler-Kişiler. C.I, Risale yayınları, İstanbul, 1986
180. Kaymak Erol. Sultan Galiyev ve Sömürgeler Entemasyonali. İrfan yayınları, İstanbul, 1993
181. Keykerun Naki. Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920). İlke Kitabevi yayınları, Ankara, 1998
182. Lewis Bernard. Modern Türkiyenin Doğuşu. Çev.: Metin Kıratlı, 2. baskı, Ankara, 1984
183. Mirza Bala (Mehmetzade). Milli Azerbaycan Hareketi. Ankara, 1991
184. Muhametdin Rafael. Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul, 1998
185. Okyar A.Fethi. Üç Devirde Bir Adam (Hatıralar). Haz.: Cemal Kutay, Tercüman yayınları, İstanbul, 1980
186. Okyar Osman, Seyitdaloğlu Mehmet. Fethi Okyarın Anıları Atatürk, Okyar ve çok Partili Türkiye. Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara, 1997
187. Öz Esat. Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945). Gündoğan yayınları, Ankara, 1992
188. Özden Mehmet. Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara, 1994

189. Sakal Fahri. Ağaoğlu Ahmet Bey. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Samsun, 1995
190. Saray Mehmet. Atatürk ve Türk Dünyası. Ankara, 1995
191. Saray Mehmet. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1996
192. Saray Mehmet. Gaspıralı İsmail Beyden Atatürke Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği. İstanbul, 1993
193. Sannay Yusuf. Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931). Ötügen yayınları, İstanbul, 1994
194. Sosyal Ayşe Gün. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) The Life and Thought of a Turkish Nationalist During 1908-1918. Boğaziçi Üniversitesi, basılmamış Yüksek Lisans tezi. İstanbul, 1995
195. Swietochowski Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan 1905-1920. Çev.: Nuray Mert, Bağlam yayınları, İstanbul, 1988
196. Şimşir Bilal. Malta Sürgünleri. Bilgi yayımları, İstanbul, 1985
197. Şimşir Bilal. Türk Yazı Devrimi. Türk Tarih Kurumu yayımları, Ankara, 1992
198. Tahir Kemal. Yol Ayrımı. 3.baskı, Sander yayınları, İstanbul, 1977
199. Tuncer Hüseyin. Türk Yurdu Üzerine İnceleme (1911-1931). Kültür Bakanlığı yayını, Kaynak Eserler 48, Ankara, 1990
200. Tuncer Hüseyin. Türk Yurdu (1911-1992) Bibliyografyası. İzmir, 1993
201. Tunçay Mete. T.C.inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931). Cem yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 1992
202. Tunçay Mete. Türkiyede Sol Akımlar (1908-1925). 3.baskı, Ankara, 1978
203. Turan Osman. Selcuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. Ankara, 1965
204. Ülken Hilmi Ziya. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. Ülken yayınları, İstanbul, 1994
205. Üstel Fusun. İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931). İletişim yayınları, İstanbul, 1997
206. Yalman Ahmet Emin. Yakın Tarihte Gördüklerim ve 1918-1922. C.II, İstanbul, 1970

207. Yetkin Çetin. Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı. Karacan yayınları, İstanbul, 1982
208. Yılmaz Mustafa ve diğerleri. Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Siyasal kitabevi, Ankara, 1998
209. Yurdsever Ateş Nevin. Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. İstanbul, 1994
210. Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri. TKAE, Ankara, 1987
211. Yüksel İbrahim. Azerbaycanda Fikir Hayatı ve Basın. Acar yayınları, İstanbul, 1988
212. Zenkovsky Serge A. Rusiyada Pantürkizm ve Müslümanlık. Çev.: İzzet Kantemir, İstanbul, 1971

Məqalələr

213. "Ağaoğlu" maddesi, Ana Britannica, c.I, İstanbul, 1986, s.184
214. Alemdar Korkmaz. Basında Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi ile ilgili bazı görüşler. Kadro 1932, c.I, (Tıpkıbasım). Haz.: Cem Alpar, Ankara, 1978, s.21-42
215. Bakırezer Güven. Batı Medeniyeti Hayranı Liberal Bir Aydının Çelişkisi ve Sınırları: Ahmet Ağaoğlu. Toplumsal Tarih dergisi, s. 41, Mayıs 1997, s.36-42
216. Bayat Ali Haydar. Kendi Notlarına göre Hüseyinzade Ali Turanın Hayat Hikayesi. Türk Kültürü, TKAE yayını, c.XXXIV, s. 404, Ankara, 1996, s.733-738
217. Buniyatov Ziya Musa. "Azerbaycan" maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.4, İstanbul, 1991, s.317-322
218. Caferoğlu Ahmet. "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri III". Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl 1, S.II, İstanbul 1932, s.364-368
219. Caferoğlu Ahmet. "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri IV". Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, S.12, İstanbul, 1932, s.426-427
220. Caferoğlu Ahmet. "Mirza Feth Ali Ahundzade". Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisi, yıl 2, S.24, İstanbul, 1933, s.436-443
221. Çay Abdulhaluk. "1905 Meşrutiyetinde Rusiya Türkleri". Türk Kültürü Araştırmaları (1979-1983). TKAE, yıl XVII-XXI 1-2, Ankara, 1983, s.59-70

222. Çay Abdulhaluk. 1905-1917 Yıllarında Azerbaycandaki Türk Siyasi Kuruluşları. Türk Kültürü Araştırmaları (Prof.Dr.İsmail Ercüment Kurana Armağan), TKAE yayını, Ankara, 1989, s.41-55
223. Çay Abdulhaluk. Azerbaycanda Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisi, c.I, s.1, Ankara, 1983, s.67
224. Devlet Nadir. "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şüurunun Gelişmesi", Türk Dünyası Araştırmaları, S.14, İstanbul, Ekim 1981, s.148-160
225. Fethi Bey Yalovaya Gitti. Cumhuriyet, 19 Ağustos 1930
226. Georgeon Françios. "Azerbaycanlı Bir Entelektüelin Ortaya Çıkışı: Ahmet Ağaoglundun Fransa Yılları (1888-1894)". Toplumsal Tarih dergisi, s.8, İstanbul, Ağustos 1994, s.6-12
227. Georgeon Françios. Ahmet Ağaoglu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk Aydını. Toplumsal Tarih dergisi, S.36, İstanbul, Aralık 1996, s.28-35
228. Gökgöz Selenga Saime. "Azerbaycanda Cedid Hareketinin Kültürel ve Siyasi Oluşumu 1905-1917", Abdulhaluk Çay Armağan, c.1, Ankara, 1998
229. Hanioglu Şükrü. Siyasi Akımlar "Türkçülük". Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.5, İstanbul, 1985, s.1395
230. Kakinç S.Halit. "Uçgarlarda İngilabımızın Tarihine Dair Neriman Nerimanovun Görüşleri". Toplumsal Tarih dergisi, s.54, İstanbul, 1998, s.43-45
231. Mardin Şerif. İslamçılık. Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c.5, İstanbul, 1985, s.1400
232. Mirza Bala (Mehmetzade). "Milli Dil ve Milli Kültür". Kurtuluş dergisi, S.3, 1934, s.3
233. Safa Peyami. "Ahmet Ağaoglu". Cumhuriyet dergisi, 20.5.1939
234. Sezgin Ömür. "Kadro Harçeti". Kadro 1932 cilt: 1 (Tıpkıbasım), Haz.: Ccm Alpar, s. 11-20, Ankara, 1978, ty
235. Süleyman Nazif. "Ahmet Agayef Beyefendiye". İctihad, c.3, S.71, II Temmuz 1329
236. Süleyman Nazif. "Ahmet Agayef Beyefendiye". İctihad, c.3, s.74, I Ağustos 1329
237. Şükufe Nihal. "Ahmet Ağaoglu". Türklük (Milliyetçi Kültür Mecmuası), İstanbul, 1939

238. Taymas A.Battal. "Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi". Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s.18, Ankara, 1964, s. 122-123
239. Temir Ahmet. "Ural-Altay ve Altay Dilleri". Türk Dünyası El Kitabı, c.II, 2.baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1992
240. Togan A.Zeki Velidi. "Azerbaycan" maddesi, İslam Ansiklopedisi, c.2, Devlet Kitapları, İstanbul, 1970, s.91-118
241. Trak Ayşe. "Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi: Devlet ve Fert". Toplum ve Bilim, Yaz 1981, s.64-83
242. Tuna Osman Nedim. "Altay Dillcri Teorisi". Türk Dünyası El Kitabı, c.II, 2.baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1992, s.7-58
243. Tunçay Mete. "Siyasi Partiler" mad., Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, s.1450
244. T.Y. "Türkler İçinde Milli Hareket". Türk Yurdu, c.VI, s.5, 1330, s.2170-2173
245. Uyar Hakkı. "1930' larda Türkiye Basınında Liberal Muhalcfet Ağaoğlu Ahmetin Akın Gazetesi". Toplumsal Tarih, s.41, İstanbul, Mayıs 1997, s.43-50
246. Yılmaz Murat. "Ahmet Ağaoğlu ve Milliyetçilik Anlayışı". Türkiye Günlüğü, s.25, Ankara, Kış 1993, s.68-76
247. Yılmaz Murat. "Ahmet Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı". Türkiye Günlüğü, s.23, Ankara, Yaz 1993, s.56-71
248. Yüce Nuri. "Ahmet Ağaoğlu" mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.I, İstanbul, 1988, s.464-466
249. Yüce Nuri. "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri". İslam Ansiklopedisi, c.12 2, s.451, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 1988

Dövrü mətbuat

Dərgilər

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Azerbaycan Yurt Bilgisi
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Kadro
Kurtuluş
Kültür Haftası
Sebilürreşad
Sırat-i Müstakim
Toplumsal Tarih
Toplum ve Bilim
Türk Dünyası Araştırmaları
Türk Kültürü
Türk Yurdu
Türkiye Günlüğü
Ülkü
Türklük

Qəzetlər

Akın
Cumhuriyet
Hakimiyet-i Milliye
Hayat
İctihad
İrşad
Kaspi
Son Posta

Dizayner: Vüqar Nağıyev

Yığılmağa verilmiş 02.10.2004

Çapa imzalanmış 27.10.2004

Formatı 60x84 1/16

Həcmi 10 ç/v

Tirajı 300 nüs.

Ünvan: Bakı, Mərkəz,
Tərlan Əliyərbəyov k.,5.
Tel: 498-49-67, 493-23-06 (faks)

OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə
Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti
Tel:(99412) 4315176

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Giriş.....	5
I BÖLMƏ	12
Əhməd Ağaoğlunun həyatı (1869-1939).....	12
Ailəsi və uşaqılıq illəri	12
Ali təhsil illəri və fəaliyyəti (1888-1894).....	16
Azərbaycandakı fəaliyyəti (1894-1908).....	19
Osmanlı İmperatorluğundakı fəaliyyəti (1908-1919).....	26
Malta günləri (25 mart 1919- 30 may 1921)	27
Yeni türk dövlətindəki fəaliyyəti (1921-1939)	33
Ə. Ağaoğlu şəxsiyyəti	36
II BÖLMƏ	38
Əhməd Ağaoğlunun düşüncəsində din, dünyəvilik və qadın hüquqları.....	38
<i>Din-hüquq münasibətləri</i>	38
Din və toplumsal əxlaq.....	41
İslam və qadın hüquqları	45
Dünyəvi dövlət anlayışı.....	49
III BÖLMƏ	52
Əhməd Ağaoğlu və türk milliyətçiliyi.....	52
<i>II Məşrutiyətdən öncə düşüncə axınları</i>	52

II Məşrutə dövrü Milliyyətçilik (Türkçülük) hərəkatlarının təşkilatlanması və Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti	57
Əhməd Ağaoğlunun Milliyyətçilik (Türkçülük) anlayışı	60
IV BÖLMƏ	70
Əhməd Ağaoğlunun Demokratiya və Liberalizm görüşləri	70
<i>Əhməd Ağaoğluna görə fərd-dövlət münasibətləri</i>	70
Əhməd Ağaoğlunun Demokratiya anlayışı	73
Əhməd Ağaoğlunun Sərbəst.....	78
Cümhuriyyət Partiyasında fəaliyyəti.....	78
Əhməd Ağaoğlu və Kadroçular	101
Nəticə	111
Əhməd Ağaoğlunun Qazi Mustafa Kamala göndərdiyi raport (məruzə)	114
Mənbələr.....	122
Ədəbiyyat	128
Məqalələr.....	132